

Rederne og byen

En undersøkelse av rederstandens engasjement i Haugesund ca. 1870-1940

Hovedoppgave i historie

Universitetet i Bergen våren 2000

Grete Eilertsen

Hovedoppgave, Grete Eilertsen, UiB, våren 2000

Innhold

1. Innledning

Tema og problemstillinger

Kilder og litteratur

2. Rederstanden i Haugesund

Byens oppkomst og næringsutvikling

Sjøfartens utvikling. Fra eksportnæring til fraktfart

Redernes økonomiske stilling

Redernes bakgrunn og nettverk

Næringsorganer og møtesteder

"Børsen"

Haugesunds Sjømannsforening

Haugesunds Rederiforening

Haugesunds Handelsstands Forening

Oppsummering

3. Politikk og tillitsverv

Bystyret

Redernes representasjon

Partitilhørighet

Andre kommunale verv

Likningskommisjonen/likningsnemnda

Havnekommisjonen/havnestyret

Andre posisjoner i det offentlige liv

Haugesunds Privatbank

Haugesunds Dagblad

Haugesunds Sjøforsikringselskap

Oppsummering

4. Sosialt engasjement

Familie, fattighjelp og filantropi

Kommunale hjelpetiltak i Haugesund

Private foreninger og institusjoner

Haugesunds Private Fattigpleie

Haugesunds Barnehjem

Haugesunds Sjømannshjem

Haugesund K.F.U.M.

Gaver og legater av sosial karakter

Gavegiving, paternalisme og filantropi

Oppsummering

5. Kulturelle tiltak og ambisjoner

Bokultur og klasseforskjeller

Foreninger og selskapelighet

Haugesunds Diskusjonsforening

Turnforening, skytterlag og sykkelklubb

Haugesunds Byselskap

Haugesunds Kunstforening

Gaver og det offentlige rom

Legater

Parker og statuer

Festiviteten

Rådhuset

Byens estetikk og byidentitet

Oppsummering

6. Oppsummering og konklusjoner

Vedlegg

Vedlegg 1: Tabell 2.1 og 2.2 i absolutte tall

Vedlegg 2: Liste over legater

Vedlegg 3: Bildevedlegg

Vedlegg 4: Kart over Haugesund

Vedlegg 5: Navneoversikt

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Trykte kilder:

[Upublisert litteratur:](#)

[Jubileumsskrifter:](#)

[Litteratur:](#)

1. Innledning

I flere av haugesundsavisene beskrives byens hyllest til konsul H. M. Wrangell på hans 80-årsdag i 1939. Det ble om kvelden arrangert et fakkeltog fra sjømannsforeningens lokale sør i Haraldsgata. I teten gikk 50 mann med norske flagg fulgt av musikkorpset "Heimdal" og folk med fakler i lange rekker. Toget gikk frem foran Festiviteten der hedersgjesten sto på den flombelyste balkongen sammen med sin nærmeste familie for å ta imot hyllesten fra nærmere 10 000 mennesker. I en tale som ble holdt, takket taleren Wrangell for "det mangeaarige, byggende arbeide, til gagn og heder for Dem selv, for byen og landet". Han ble beskrevet som en fører for alle i byen og en "straalende triumf for det private initiativ". Hans arbeide og "gode borgeraand" hadde i følge taleren gitt ham "en stor plass i vaare hjerter og en hedersfull plass i byens historie". Talen ble avsluttet med et trefoldig leve for konsul Wrangell og "tordnende steg hurraropene op mot balkongen".

Som kjøpmann, sildesalter og reder fremstilles Wrangell som en foregangsmann med påpasselighet, energi, driftighet og sunn forretningssans som sentrale egenskaper, og ofte opptrer han nærmest som en personifikasjon av byen og dens utvikling og fremgang. Samtidig roses han for sin samfunnsånd og bypatriotisme. Wrangell var en av mange redere i Haugesund på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, og flere enn ham gikk i spissen for nye tiltak både i næringslivet og i samfunnslivet mer generelt, var politisk aktive og ble tillagt et patriarkalsk og lokalpatriotisk sinnelag. Denne kombinasjonen av en forretningsmessig, utadrettet kapitalistisk virksomhet og et mer følelsesladet og velgjørende ønske om utvikling og trivsel i "sin" by forener den kalkulerende og profittorienterte forretningsmann og den omsorgsfulle og giverglade bypatriot i en og samme person.

Mange redere blir på grunn av sin virksomhet og deltakelse i byens politiske, sosiale og kulturelle liv ofte fremstilt som sterke og avholdte personligheter avgjørende for byens utvikling på flere områder. Nettopp dette forholdet mellom rederne og bysamfunnet er det jeg ønsker å tematisere i denne oppgaven.

Opgaven tar primært for seg perioden mellom 1870 og 1940, men med noen tilbakeblikk der jeg mener det er nødvendig for å forstå utviklingen. Tidsperspektivet er betinget av redernes "storhetstid" i Haugesund. Rundt 1870 regnes skipsfarten som en egen næring, adskilt fra handelen med sild, og selv om man kan hevde at den "moderne" skipsredertype ennå ikke fantes, var det allerede da tendenser til økt spesialisering. De som drev med rederivirksomhet begynte mot slutten av 1800-tallet å oppfatte seg selv som en egen "yrkesgruppe", og det ble vanligere å titulere seg som skipsreder. Utover på 1900-tallet innebar det å være reder stadig større prestisje, i takt med at inntektene og formuene økte. Under første verdenskrig ble toppunktet nådd både økonomisk med enorme fortjenester og i antall redere, for så å ende i dårlige tider og mange konkurser utover på 1920-tallet. De fleste veletablerte og store rederne klarte seg imidlertid godt, og fra rundt 1935 gikk en mot en ny høykonjunktur i skipsfarten. I forhold til tidligere var antallet rederier lavere, samtidig som avstanden mellom de store og små rederne var blitt større. Ved inngangen til andre verdenskrig var rederne i Haugesund fremdeles en høystatusgruppe i bysamfunnet, men det som først og fremst karakteriseres haugesundsrederne i perioden fra 1870 til 1940, var at de ikke bare var forretningsmenn, men viste et sterkt engasjement og var en av de viktigste drivkreftene i bysamfunnets utvikling på flere områder.

Tema og problemstillinger

Temaet for oppgaven er altså forholdet mellom rederne og bysamfunnet. Målet er å si noe om redernes engasjement i byens liv som helhet, og siden selve rederivirksomheten allerede er relativt godt beskrevet i den eksisterende litteraturen, vil jeg primært konsentrere meg om det politiske, sosiale og kulturelle engasjementet. Haugesund var i den nevnte perioden relativt "ny" som by, og på mange måter dreier det seg her om å undersøke i hvilken grad rederne som politikere og velgjørere var med på å utforme bysamfunnet Haugesund.

Av ulike fremstillinger om Haugesund kommer det frem at mange redere var sentrale i det politiske liv, og det nevnes også flere eksempler på at redere var medvirkende i ulike tiltak av både sosial og kulturell karakter. Blant annet Reidar Østensjø skriver om rederne i flere sammenhenger.^[1] Forholdet mellom rederne og byen berøres også i andre fremstillinger fra norske sjøfartsbyer i den samme perioden. For eksempel skriver Hans Storhaug i sin bok "Samfunnsbyggere" om familien Berentsen i Stavanger at Lars Berentsen var ordfører, og at han ble utpekt som byens "redningsmann" som skulle bringe byen ut av uføret. Også Sigval Bergesen var engasjert i bystyret i

Stavanger, og han var dessuten stortingsmann fra 1903 til 1909.^[2] Både i Sandefjord, Flekkefjord, Egersund og Stavanger blir sentrale redere fremstilt som støttespillere til mange sosiale formål. For eksempel var toppsjiktet i Egersund interessert i hjelpetiltak som understøttelsesforening og håndgjerningsskole,^[3] og etter Erik Berentsen d. y.'s død i 1943, ble han av innbyggerne i Stavanger omtalt som en "virkelig god samfunnsborger" som "kjente den gode forpliktelse som pålåg ham i følge hans velstand."^[4]

Det finnes imidlertid ikke noen større fremstillinger om denne gruppen, og det har ikke vært gjort forsøk på å gi et mer fullstendig bilde av redernes allsidige engasjement. En slik systematisk gjennomgang av flere områder i bysamfunnet for å dokumentere en gruppes aktivitet, vil være hovedsiktemålet i denne oppgaven.

På grunn av det vide aktivitetsfeltet og det relativt lange tidsspennet vil det ikke være mulig å gå noe særlig i dybden på de ulike feltene. Jeg vil derfor i liten grad komme inn på enkeltredere, og vil heller ikke følge de ulike rederne inn i alle styrene og komiteende de har vært medlemmer i. Det primære vil være å få frem bredden i redernes virksomhet, og fremstillingen vil derfor få et visst kartleggende preg, men målet er også å komme med noen forklaringer på hvorfor rederne var opptatt av å delta på de områdene de gjorde, og hvordan dette virket på bysamfunnet.

Selv om oppgavens rammer medfører et vidt utgangspunkt, mener jeg at en slik kartlegging av områdene for og omfanget av redernes engasjement vil være interessant. Dette allsidige engasjementet kan ses i lys av tidsånden som rådde på denne tida, der det ble ansett som viktig at "sterke" enkeltpersoner gikk aktivt inn og deltok i formingen av samfunnet.^[5] Det å være borger innebar visse forventninger om deltakelse i det offentlige liv. For Haugesunds vedkommende har rederne som gruppe uten tvil vært av betydning for utviklingen på flere områder, og mange redere inntok roller som sentrale politikere og/eller velgjørere.

Opgaven er bygd opp slik at jeg først vil ta for meg en del trekk ved Haugesund som by og ved rederstanden som gruppe som jeg mener kan bidra til å forstå hvordan rederne kunne bli en så sentral drivkraft på flere områder av byens liv. I et bakgrunnskapittel vil jeg derfor se på byens oppkomst og næringsutvikling, og se hvor stor betydning sjøfarten hadde for byens vekst. Deretter vender jeg blikket mot rederstanden. Her vil jeg først beskrive utviklingen innen rederivirksomheten i den aktuelle perioden, rett og slett for å si noe om hva det innebar å være reder. Siden Haugesund ofte har vært beskrevet som et egalitært bysamfunn, kan det tenkes at også rederstanden utgjorde en mer eller mindre helhetlig gruppe. På den andre siden får en inntrykk av at noen redere var mye mer anonyme og mindre engasjerte enn andre. For å kunne si noe om mulige innbyrdes forskjeller i rederstanden, og også til en viss grad ulikheter mellom rederne og andre grupper, vil jeg komme inn på redernes økonomiske stilling. Deretter vil jeg forsøke å si noe om redernes bakgrunn, og vil her også komme inn på enkelte sentrale redere og forholdet mellom dem. Min tese er at deler av rederstanden kom til å utgjøre et øvre sjikt i byen, og at dette hadde betydning for deres ønske om å engasjere seg på flere felter av byens liv.

Det er et relativt kjent faktum at enkelte redere var engasjert i lokalpolitikken, men gjaldt dette hele rederstanden og hele perioden 1870-1940? For å kunne si noe om omfanget av redernes politiske deltakelse, vil det være nødvendig å undersøke hvor mange redere som satt i bystyret og hadde andre kommunale tillitsverv. I bystyret vil jeg sammenlikne redernes grad av representasjon med andre yrkesgrupper, og se om det skjedde noen utvikling over tid. Jeg vil også se på hvilke partier rederne representerte, og komme inn på noen saker som rederne var opptatt av. Sentrale redere har vært kjent for sitt sosiale og kulturelle engasjement, og noen av dem var sværtause med å gi midler til ulike formål. Det vil derfor være interessant å se om rederne var like gavmilde i den offentlige økonomien, eller om de inntok en annen holdning i den kommunale politikken.

Når det gjelder redernes sosiale engasjement, vil jeg først komme inn på de ulike aktørene i omsorgen for de trengende, og således se på samspillet mellom familie, offentlig fattighjelp og filantropiske hjelpetiltak. Deretter vil jeg undersøke i hvilken grad rederne var engasjert i slikt arbeide og hvilke former for hjelp det var snakk om. Til slutt vil jeg forsøke å knytte redernes engasjement opp mot ulike fremstillinger om gavegiving, filantropi og borgerlig kultur, som jeg mener kan ha hatt betydning for redernes deltakelse på dette feltet.

Også når det gjelder det kulturelle engasjementet, kan det tenkes at rederne fikk ideer og påvirkninger fra andre byer og land. Her vil jeg først ta for meg redernes bokkultur og forsøke å sette denne i sammenheng med en mer eller mindre felles europeisk overklassekultur. Deretter vil jeg også her kartlegge redernes engasjement i foreninger og gjennom gaver, før jeg til slutt vil stille spørsmål om de kulturelle tiltakene og ambisjonene kan ses som et uttrykk for en sterk byidentitet og et ønske om at Haugesunds offentlige rom skulle være på nivå med andre og større byer.

Kilder og litteratur

Som en konsekvens av det vide siktemålet med oppgaven, har det ikke alltid vært mulig eller hensiktsmessig å trenge ned i materialet på person- eller organisasjonsnivå. Dette har medført at jeg har brukt mye sekundærlitteratur, herunder forskjellige bøker og hovedfagsoppgaver om Haugesund. Til en viss grad har jeg også benyttet fremstillinger fra andre byer, som har antatt å kunne bidra til å belyse forhold som byene hadde til felles. For å forsøke å sette redernes engasjement inn i en større sammenheng, har jeg også benyttet en del litteratur omkring begreper som filantropi, borgerlig kultur og gavegiving.

Av mer primære kilder har jeg hovedsakelig benyttet diverse materiale fra Haugesunds Folkebibliotek, blant annet foreningslover, årsberetninger og billedarkivet til Haugesunds Rederiforening og adressebøker. Fra byarkivet og overformynderiet i Haugesund har jeg brukt en forhandlingsprotokoll for likningskommisjonen, saksregisteret for bystyremøtene og diverse legatstatutter. For de delene av oppgaven som tar for seg ulike foreninger og liknende, har diverse jubileumsskrifter vært mye benyttet. Det tematisk samlede avisutklipparkivet i Haugesunds Folkebibliotek har også vært nyttig. For noen saker har jeg gått mer systematisk gjennom aviser for bestemte tidsrom, og jeg har også brukt forhandlingsprotokollen for bystyremøtene for å finne frem til saker som jeg så har funnet referater av i avisene. For redernes deltakelse i de ulike kommunale verv, har vedleggene i Trygve Kongshavns og Knut Morlands bøker om Haugesunds kommunale administrasjon vært flittig brukt som et slags systemisert råmateriale jeg har kunnet bearbeide. Når det gjelder likningsprotokollene har jeg fått overlevert utdrag av en rekke "årganger" registrert på data, og også en del bearbeidet materiale i form av gjennomsnittlig inntekt for ulike yrkesgrupper.^[6]

[1] Østensjø har skrevet byens historie i to bind.

[2] Storhaug 1997, s. 99 og Hanisch 1987, s. 16.

[3] Grude 1996, s. 369-370.

[4] Storhaug 1997, s. 197.

[5] Denne troen på nødvendigheten av aktive og engasjerte enkeltpersoner kan illustreres ved et eksempel fra Egersund. Byen ble i 1910 betraktet som en by i stagnasjon og resignasjon, og en oppfatning var at "hvad Egersund mangler er manden med gnisten – han som vil kunne vise vei ind i fremtidens land." Hamre 1996, bind 2, s. 197.

[6] Tusen takk til William Hubbard og Nils Andreas Høie for velvillig utlån av dataregistrert materiale!

2. Rederstanden i Haugesund

Haugesund har ikke uten grunn blitt kalt “byen bygd på sildabein”. Det var de store vårsildinnsigene mot midten av forrige århundre som var den direkte foranledningen til at Haugesund ble by. Den enorme folketilstrømningen og virksomheten i tilknytning til sildefisket førte til en enestående rask oppkomst og vekst, og mellom 1856 og 1865 hadde byen den raskeste folkeveksten i landet. Nær ¾ av folketilveksten skyldtes innflytning.[\[7\]](#)

Sildefisket utgjorde selve grunnlaget for all næringsvirksomheten, men det var ikke som fiskere at haugesunderne livnærte seg. Det var tilvirking og eksport av sild som var stammen i næringslivet, og dette stimulerte andre næringer som handel og håndverk. Eksporten og sildehandelen karakteriseres av Reidar Østensjø som de “bærende og byskapende” næringer.[\[8\]](#) Som et ledd i denne virksomheten bygde haugesunderne opp en stor flåte, og byen ble på kort tid en av landets viktigste for eksport av saltsild.[\[9\]](#) Etter hvert overtok skipsfarten stillingen som byens hovednæring, og rederne ble sentrale personer for byens vekst og utvikling. I dette kapittelet vil jeg først kort gjøre rede for byens oppkomst og næringsutvikling. Hensikten er å skissere en bakgrunn som kan bidra til å forstå hvordan rederne kunne få den posisjonen de fikk nettopp i Haugesund.

Deretter vil jeg gå over til rederstanden i byen. Med begrepet rederstand mener jeg rederne som yrkesgruppe.[\[10\]](#) For det første vil jeg beskrive redernes virksomhet og utviklingen innen denne, rett og slett med den hensikt å si noe om hva det innebar å være reder. I denne oppgaven vil det være forholdet mellom de aktive og allsidig engasjerte rederne og byen som har betydning, ikke å analysere denne yrkesgruppens sammensetning som sådan. Jeg vil likevel forsøke å finne ut i hvilken grad rederne utgjorde en enhetlig gruppe, og eventuelt hvilke forskjeller som fantes innad i denne yrkesgruppen. Hvis det er slik at det fantes ulikheter for eksempel med henhold til økonomi og bakgrunn, kunne dette ha sammenheng med den enkelte reders aktivitetsnivå på ulike felter av samfunnslivet? Samtidig vil det selvfølgelig være interessant å se rederstanden i forhold til andre grupperinger i bysamfunnet.

For å forsøke å gi et bilde av redernes økonomiske stilling, vil jeg sammenlikne redernes inntekter og formue i forhold til andre yrkesgrupper. Jeg antar at rederne som gruppe kan sies å tilhøre et øvre sjikt i bysamfunnet, og deres økonomiske stilling vil kunne ha betydning for deres muligheter og ønsker om å delta i byens liv på mange områder. Som nevnt vil det også være hensiktsmessig å se om det fantes forskjeller innad i rederstanden med henhold til inntekt og formue, og i så fall se om det fantes sammenheng mellom økonomisk nivå og graden av engasjement på andre sider av byens liv. Jeg vil også komme inn på forskjeller med henhold til bakgrunn og personlige egenskaper. Hvem ble redere og utgjorde disse en mer eller mindre enhetlig gruppe som omgikk hverandre og samarbeidet med hverandre?

I mange tilfeller gikk rederne sammen i foreninger, også sammen med andre yrkesgrupper, for å ivareta sine næringsinteresser. Jeg mener at redernes deltakelse og opptreden i for eksempel Haugesunds Rederiforening og byenes forening for handelsstanden også vil kunne bidra til å si noe om i hvilken grad rederne oppfattet seg som et øvre sjikt i byen, og om de hadde en forståelse av seg selv som en høystatusgruppe.

Byens oppkomst og næringsutvikling

Fra å være et “strandsted” med rundt 15 mennesker i 1801, steg innbyggertallet til 1066 i 1855, 2394 i 1862 og 3221 i 1865. Haugesund fikk ladestedsrettigheter ved lov av 26. august 1854, ble egen kommune i januar 1855 og fikk kjøpstadsrettigheter ved lov av 3. mars 1866.[\[11\]](#)

Årsaken til denne utviklingen må først og fremst søkes i de gode sildeinnsigene i området og den aktiviteten det førte med seg.

Allerede i 1830, da stedet bare hadde 35 innbyggere, disponerte disse en del småfartøyer og pakkhus til sildesalting, og Østensjø karakteriserer dette som “spirene til et allsidig næringsliv”.[\[12\]](#) Som følge av det årvisse og konsentrerte storfisket etter vårsild fikk en kraftig tilstrømning av folk og stor aktivitet med tilvirking av sild for salg. Da det var relativt stor avstand mellom fiskefeltet og de eksisterende byene Bergen og Stavanger, ble sildesalting, sildehandel og alminnelig handel konsentrert på visse punkter i nærheten av de beste sildeværene, og det er på denne bakgrunnen en må se Haugesunds vekst og etterhvert status som by.[\[13\]](#)

Selv om det ikke var mange som livnærte seg direkte som fiskere i Haugesund, utgjorde sildefisket selve grunnlaget for næringslivet ved å stimulere til handel, skipsfart og håndverk. Oppkjøp av sild for salting og eksport ble selve stammen i byens næringsliv, og denne virksomheten ble oftest kombinert med import av korn og mer alminnelig varehandel. Byen kan således sies å være knyttet til verdenshandelen fra første stund, og i følge Østensjø plasserte byen seg fra første stund som nummer tre av landets sildeeksporterende byer etter Bergen og Stavanger.[\[14\]](#) Flåten ble her som mange andre steder i første rekke anskaffet som ledd i vareomsetningen, men spesielt fra begynnelsen av 1870-årene, etter at vårsilda forsvant, deltok byens fartøyer også i den alminnelige fraktfarten på alle verdens hav.[\[15\]](#)

Sjøfartens utvikling. Fra eksportnæring til fraktfart

I byens første tid var skipsfarten nært knyttet til handelsnæringen og da spesielt eksportnæringen. De som hadde varer å selge anskaffet seg fartøyer og sto selv for transporten til mottaker. Samme person var ofte både eksportør, eier av parter i skip og importør, og skipsfarten kan på dette tidspunktet nesten karakteriseres som en "binæring", eller i alle fall som en konsekvens av sildehandelen.

I perioden ca. 1850 til 1870 var det vårsilda og tilvirking og eksport av denne som var det primære i Haugesunds næringsliv. I 1860-årene lå byens andel av den totale norske vårsildeeksporten på over 16 %.[\[16\]](#) På mange måter kan en si at denne virksomheten virket hemmende på utviklingen av en mer moderne og selvstendig skipsfartsnæring. Strukturen, eierforholdene og bruksområdene til flåten var tilpasset de behov fiskeriene skapte. Fordi eksport av sild til markeder i Sverige og Østersjøen var grunnlaget for skipsfarten, besto flåten av mange små og lett manøvrerbare skip. Arild Bjordal skriver i sin hovedoppgave at dette var et særtrekk for flåten i Haugesund til sammenlikning mot andre sjøfartsbyer der flåten hadde større gjennomsnittsdrektighet. I 1870 lå Haugesund på 5. plass på listen over landets sjøfartsbyer målt i antall fartøyer, men var i følge Bjordal "håpløst etter" i forhold til tonnasje.[\[17\]](#)

Andre sjøfartsbyer, først og fremst på Sørlandet, hadde på dette tidspunktet allerede i lang tid vært aktører i det internasjonale fraktmarkedet. Fra ca. 1850 ble dette et nytt satsningsområde, men utviklingen er ikke lik over hele landet. Kombinasjonen av eksport og fraktfart var fremdeles vanlig i byer som Bergen og Stavanger til langt ut på 1860-tallet. Dette har sammenheng med at sildeeksporten til tross for svingende konjunkturer var relativt trygg og som regel gav god avkastning. Fraktfart krevde større investeringer og gav en mer langsiktig fortjeneste. Å holde seg til sildeeksporten må derfor sies å være en hensiktsmessig tilpasning for byene på Vestlandet.

Men den ensidige satsningen på eksport av vårsild satte Haugesund i en utsatt stilling. Innbyggernes ve og vel avhang i stor grad av både naturgrunnlag og priser i sildehandelen. Sildeinnsigene kunne være en usikker ressurs, og det ble gjort forsøk på å eksportere artikler som klippfisk, østers, seil, tau, ansjos og fiskeguano uten at noen av disse fikk noen videre betydning. Da vårsildfisket tok slutt i 1870, sto flåten og rederne overfor en stor utfordring. De måtte se seg om etter andre muligheter.

Da vårsildfisket sviktet, ble stor- og fetsildfisket i Nordland, Troms og Finnmark redningen for eksportflåten i Haugesund. Haugesunderne kunne behandle silda og kjente markedene, og hadde kjøpt opp og tilvirket sild nordfra allerede fra 1859. Virksomheten økte utover fra 1870, og folk fra byen drev også fiske i nord. Dette hadde som konsekvens at eksporten endret seg totalt på få år. I 1866 utgjorde vårsilda 91,6 % av verdien av Haugesunds sildeeksport, mens i årene 1870-74 utgjorde stor- og fetsilda 82,6% av verdien.[\[18\]](#) De nye satsningsområdene fikk også konsekvenser for flåtestrukturen. I løpet av 5 år (1870-75) steg antallet fartøyer med ca. 20%, mens tonnasjen ble mer enn fordoblet.[\[19\]](#) Nordlandsfisket ble drevet med nyinnkjøpte galeaser, og fordi avstanden til markedene ble lengre, ble det satset langt mer på to- og tremastede skip i eksporten.

Men vårsildas forsvinning fikk flere følger enn at haugesunderne måtte hente silda andre steder. Nye store to- og tremastere ble kjøpt inn som rene frakteskuter, og byen tok spranget fullt ut i internasjonal fraktfart.[\[20\]](#) I 1875 var det 18 tremastere hjemmehørende i byen, og tremasternes andel av den totale tonnasjen steg til over 40%.[\[21\]](#) Tilbud og etterspørsel bestemte lastens art og bestemmelsessted, og markedene ble stadig fjernere. I 1876 seilte 20 haugesundsfartøyer i utenlandsfart, og skip fra byen seilte både til Afrika, Asia og Sør-Amerika.[\[22\]](#) På få år var skipsfarten gått over fra å være en ren eksportnæring til også å bli en skipsfartsnæring.

Til forskjell fra sildeeksporten stilte fraktfarten langt større krav til startkapital og forbindelser, og var således i de første årene i stor grad forbeholdt de som allerede var etablert som kjøpmenn og/eller sildesaltere. Heldigvis for haugesunderne var konjunktorene spesielt gode i etableringsfasen 1870-74, behovet for tonnasje i internasjonal

fraktfart var stort og inntjeningsmulighetene gode. Skipsparter var langsiktige investeringer som med tålmodighet kunne bli svært lønnsomme, og mange redere investerte i skip helt løsrevet fra sin egen handelsvirksomhet. Men selv om handel og sjøfart på dette tidspunktet til en viss grad kunne betraktes som to forskjellige næringer, ble forbindelsen mellom dem opprettholdt i lang tid ennå. Mange redere beholdt et sterkt engasjement i sildehandelen som fremdeles var til dels meget lønnsom, og som mot midten av 1870-årene faktisk sto for en større inntjening enn det fraktfarten gjorde.[\[23\]](#)

Kombinasjonen med internasjonale oppgangstider og gode priser gjorde at Haugesund besto som sildeby med høy eksport på tross av at vårsildfisket slo feil.[\[24\]](#) Mange deltok også i sildefisket ved Island, men med vekslende hell, og etter tap på dette fisket kombinert med fallende sildepriser og et flaut fraktmarked gikk byen inn i en alvorlig krise i årene 1885-87. Men med nye eventyrlige vårsildinnsig fra 1895 innledes en ny hektisk periode der silda ble iset ned i kasser og eksportert. Dette stilte nye krav til tempoet både i foredling og frakt, og nye hurtiggående fartøyer ble anskaffet. I 1888 ble den første sildedamperen anskaffet, og i 1895 hadde flåten økt til 23 sildedampskip, dog små og med høy gjennomsnittsalder.[\[25\]](#) I 1895 hadde byen 15 dampskipsrederier, og i perioden 1896-1913 ble det opprettet 42 nye.[\[26\]](#) Året 1900 skriver avisen "Haugesunderen" at dampskipsrederiet hadde vokst seg frem til en ny hovednæring for byen.[\[27\]](#) Rederne begynte forsiktig med å kjøpe inn brukte dampskip, men mot slutten av 1890-årene økte interessen for å kontrahere nybygg. I 1901 hadde flåten økt til 80 skip, og i 1914 til 147. [\[28\]](#)

Første verdenskrig ble en enorm oppgangstid for Haugesund som nøt godt av høykonjunkturen i eksportnæringene og skipsfarten. Ved krigens utløp hadde Haugesund en betydelig større og mer moderne flåte enn da krigen begynte.[\[29\]](#) Fra 1914 til 1920 fordoblet byen sin tonnasje mens antallet skip steg fra 197 til 243, og ved utgangen av 1920 var Haugesund den suverent største sjøfartsbyen i Rogaland med rundt $\frac{3}{4}$ av den samlede tonnasjen.[\[30\]](#) Også på landsbasis markerer Haugesunds vekst seg i denne perioden, og byen ble en av landets ledende sjøfartsbyer. Fra 1910 til 1920 økte haugesundsflåten sin andel av landets samlede tonnasje fra 3,3 til 10,0%.[\[31\]](#) Etter krigen gikk verdenshandelen tilbake, og etterspørselen etter tonnasje ble dermed redusert. Samtidig ble mange skip som var bestilt under høykonjunkturen levert ferdige, og tonnasjetilbudet økte. Som en følge av dette sank fraktene drastisk, og Haugesunds Rederiforening karakteriserte situasjonen som et sammenbrudd i markedet. Bunnen ble nådd sommeren 1921. Da lå nesten halvparten av flåten i opplag. Men i likhet med hele den norske handelsflåten kom mange av haugesundsrederne seg over kneika, og flåten begynte å vokse igjen utover på 20-tallet. Tonnasjen økte fra 196.155 brt. i 1920 til 359.785. brt i 1930, og Haugesund rangeres som landets 4. største sjøfartsby i hele mellomkrigstida.[\[32\]](#)

I løpet av 20-tallet stagnerte dampskipsflåten, og fra 1924 skjedde fornyelsen ved motorskip. Veksten konsentrerte seg spesielt i perioden 1924-31 og 1935-39. Andelen av motorskip i byens flåte lå på 12% i 1926, steg til 32% i 1932 og til hele 54% i 1940.[\[33\]](#) Samtidig med den begynnende overgangen fra damp til motor skjedde det også en annen omlegging innen flåten. Karakteristisk for norsk skipsfart i mellomkrigstida er den reduserte betydningen av trampfarten, og fremveksten av tankfart og oversjøisk linjefart som de nye vekstområdene. På tross av omleggingen var ikke 30-tallet noen god periode for skipsfarten. Haugesund ble hardt rammet av den internasjonale skipsfartskrisen først på 30 tallet. Økt tonnasjetilbud og redusert etterspørsel etter tonnasje[\[34\]](#) gav lave frakter og tap for byens rederstand. Skipsaksjenes verdi sank betraktelig, og tallet på skipsopplag var høyt. Våren 1931 lå rundt halvparten av tonnasjen igjen i opplag.[\[35\]](#) Situasjonen bedre seg etter 1935, men fraktene og tonnasjeprisene holdt seg relativt lave helt fram til utbruddet av andre verdenskrig.

På tross av vekslende konjunkturer fulgte haugesundsflåten med i utviklingen på det internasjonale fraktmarkedet. I løpet av mellomkrigstida skiftet skipsfarten og de fiskeritilknyttede næringer plass som byens viktigste,[\[36\]](#) og skipsfarten var Haugesunds desidert viktigste næring i økonomisk forstand.[\[37\]](#) Sjøfarten hadde stor betydning for sysselsettingen, og Hildur Aase hevder i sin hovedfagsoppgave at ingen annen by hadde så stor andel av yrkesaktive menn sysselsatt i sjøfarten. Andelen i Haugesund var i 1930 beregnet til 29,5%, mot for eksempel 23,0% i Risør og 14,2% i Bergen.[\[38\]](#)

På denne bakgrunnen kan man forstå hvilken sentral stilling rederne hadde som næringsdrivende, og hvordan de kunne bli fremstilt som Haugesunds "sterke menn", som ved sin "flid og dyktighet hadde bygget opp Haugesund som sjøfartsby".[\[39\]](#) Samtidig som skipsfartsnæringen utviklet seg i omfang og betydning, endret også rederivirksomheten og redernes rolle seg over tid. I det følgende vil jeg komme inn på denne utviklingen i redernes virksomhet og se på hva det innebar å være reder.

Redernes virksomhet: fra "allemannsnæring" til spesialisert virksomhet

I Norsk riksmålsordbok blir en reder definert som en person som er eier (eller leier) av et eller flere skip og som bærer utgiftene ved driften (utrustning, mannskap) og har inntektene (de innseilte frakter). I følge Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon er en reder ”etter sjørettslig terminologi den eller de personer som utstyret og driver et skip for egen regning. Normalt er rederen også eieren. (...) Rederen kan være en enkelt person eller en sammenslutning, for eksempel et ansvarlig selskap eller et aksjeselskap. (...) I daglig tale betegnes ofte også direktører og disponenter i skipsaksjeselskaper som (skips)redere.”

Disse definisjonene av rederbegrepet sier noe om rederens primære funksjon: å organisere driften av et eller flere skip. Hva denne virksomheten gikk ut på har imidlertid forandret seg ganske mye siden haugesundskjøpmennene begynte å eksportere sild rundt midten av 1800-tallet og fram til de store rederiene som drev med ren fraktfart utover på 1900-tallet. Utviklingen i rederrollen har skjedd gradvis og fulgt endringene i skipsfartsnæringen som helhet. I det følgende vil jeg se på partrederiet, enerederiet og organiseringen i skipsaksjeselskaper for å illustrere endringen i redernes virksomhet. Siktemålet er å presentere de vanligste typene av rederier og rederens stilling i disse.

Den tradisjonelle rederiformen i seilskutetida var partrederiet. Siden det å gå til anskaffelse av fartøy alene for mange ville være for kapitalkrevende og risikofyllt, gikk flere personer sammen om å kjøpe et skip. Antallet parter kunne variere fra 2 til 30-40 ut fra skipets størrelse og parthavernes økonomiske stilling. Den enkelte deltaker forpliktet seg til å sørge for driftsutgiftene etter sin parts størrelse, og avkastningen ble likeledes fordelt etter hvor mange parter en satt med. Hver medeier hadde også stemmerett i samsvar med den andelen vedkommende eide. Partene var fritt omsettelige, og det var opp til den enkelte parthaver å velge å forsikre sin andel av skipet. Den daglige driften av skipet, slik som regnskapsførsel og korrespondanse med skipperen ombord, ble overdratt til en ”korresponderende reder” som ble valgt av parthaverne. Ved valg av denne var det viktig at han kunne skrive og regne, ofte trengte han ikke engang å være medeier i skipet. Den korresponderende reders makt og innflytelse varierte sterkt, og først i 1880-årene ble det vanlig med godtgjørelse for dette arbeidet ut over de inntektene han fikk av sin andel i skipet. Redervervet ble sett på som en æressak.[\[40\]](#) På 1850- og 60-tallet var skipperen en vel så sentral person i rederier som den korresponderende rederen. Han hadde ansvar for den daglige forretningsførselen, og etter at skipet hadde forlatt hjemmehavnen, overtok han som regel disposisjonen over lasten og de videre fraktslutninger.[\[41\]](#) I tiden etter 1870 økte den korresponderende reders innflytelse både på bekostning av skipperen og de øvrige parthaverne. For det første ble skipperens frie stilling endret i og med at kommunikasjonene og da spesielt telegrafnettet ble bedre utbygd. Rederen overtok etterhvert det meste av forretningsdriften og fraktslutningene. For det andre medførte den etter hvert mer spesialiserte fraktfarten krav om større kunnskaper om fraktslutninger, oppgjør og shipping generelt, og dette tvang parthaverne til å overlate mer av styringen til den korresponderende reder. Partrederiene var organisert som ettskipsrederier, det vil si at det fantes like mange rederier som skip. Hvis skipet som rederiet eide ble solgt eller forliste, opphørte rederiet. Men partrederiet var ikke den eneste måten å drive rederivirksomhet på, det fantes også enerederier der en person anskaffet skip på egen hånd. Små fartøyer var ofte ikke mer kostbare enn at for eksempel handelsmenn eller skipperer kunne kjøpe og utruste et skip alene. Fordi flåten i Haugesund hovedsakelig besto av relativt små skip helt opp til 1870-årene, var enerederiet utbredt i byen.[\[42\]](#) Etter 1870 var de nye fartøyene som ble skaffet gjennomgående større enn tidligere. I en tabell viser Bjordal at mens relativt små skipstyper som galeaser og skonnerter kunne ha bare en eller få eiere, var de fleste større skipstypene som brigger, barker og fullriggere oftest eid av fra 6 til 15 personer.[\[43\]](#)

Det å være reder i seilskutetida kan ikke betraktes som noe yrke. Det fulgte lite arbeid med, selv for korresponderende reder eller eneeier, og for folk med ledig kapital var det relativt enkelt å være ”reder” i betydning å eie en eller flere skipsparter. Det har vært en utbredt oppfatning at rederivirksomheten på sørvestlandet på dette tidspunktet var en virksomhet for nesten alle lag av befolkningen, men i virkeligheten var det ikke så mange fra de lavere lag av befolkningen som hadde den kapital som skulle til. Vel kunne det forekomme at både bønder og arbeidere hadde parter i skip, men dette var unntaket mer enn regelen. I Stavanger i 1865 disponerte byens handelsmenn 89% av skipsflåtens verdi, mens skipperne stort sett hadde kontroll med resten.[\[44\]](#) Den yrkesmessige bakgrunnen for eierne av flåten i Haugesund i samme år var litt mer differensiert, selv om det også her var en sterk tilknytning til handel og sjøfart. 29 av 90 eiere var kjøpmenn, hele 43 personer tilhørte ulike kategorier av sjøfarende, men i tillegg fantes det 18 andre eiere, herunder tre fiskere, fire gårdbrukere, seks bøkkere, en kemner, en tømmermann, en baker, en malerdreng og en glassmester.[\[45\]](#) Den yrkesmessige konsentrasjonen hadde foruten økonomiske årsaker bakgrunn i at rederi-virksomheten på denne tiden fungerte som en forlengelse av andre virksomheter.[\[46\]](#)

Siden skipsfarten var en integrert del av en kombinert virksomhet var det få som regnet seg som reder. I folketellingen i 1865 var det bare to personer som titulerte seg som ”Skipsreder”. Begge var i tillegg store

eksportører og kunne altså kalles kjøpmenn. Samme år var det 64 personer som oppgav "Kjøbmand" eller "Handelsmand" som yrke, og de fleste av dem hadde part i ett eller flere fartøyer. I folketellingen i 1875 da skipsfarten var begynt på utviklingen mot en selvstendig næring, hadde det skjedd en holdningsendring. 56 personer oppgav handelsmann eller kjøpmann som yrke, men mange av disse så nå også på seg selv som skipsredere. "Skipsreder og Kjøbmand" var en vanlig betegnelse. Til sammen 46 personer oppgav skipsreder som yrke.[\[47\]](#) Selv om de fleste kombinerte dette med en annen yrkestittel, viser dette at handels- og skipsfartsnæringen var begynt å bli adskilte fra hverandre og at det var blitt vanlig å se på redervirksomheten som et eget yrke. Trolig var redertittelen allerede på dette tidspunktet forbundet med en viss prestisje

Det at skipsfarten utviklet seg mot å bli en selvstendig næring fikk konsekvenser for organisering og driftsmåte av rederiene. Med dampskipene og den nye rutetrafikken oppsto det nye krav til rederienes økonomiske grunnlag og administrasjon. En var interessert i nye og mer stabile rederiformer der den enkelte interessent bare hadde begrenset juridisk ansvar, eller juridisk ikke sto ansvarlig for selskapets disposisjoner.[\[48\]](#) Allerede fra 1860-årene ble det opprettet enkelte rederier som aksjeselskaper, men dette gjaldt hovedsakelig Østlandet. På Vestlandet holdt partrederiene seg mye lenger. Det første aksjeselskapet som ble opprettet i Haugesund var Haugesunds Dampskibsselskab som ble konstituert 18. september 1877.[\[49\]](#) I årene 1888 til 1909 ble det opprettet i alt 12 skipsaksjeselskaper i byen, men partrederiet var seiglivet. En og samme reder kunne være disponent for forskjellige partrederier, aksjeselskaper eller begge deler. I 1910 fikk byen 6 nye aksjeselskaper, og Reidar Østensjø regner dette som gjennombruddet for denne rederiformen. Samme år kom det første flerskipsrederiet: H. M. Wrangells A/S Minerva. Aksjeselskapet og flerskipsrederiet kom snart langt på vei til å avløse partrederiet og enkeltskipsrederiet, og i årene 1911 til 1914 fikk byen til sammen 15 nye aksjeselskaper.[\[50\]](#) Omleggingen til aksjeselskaper og etterhvert flerskipsrederier gjorde det lettere å disponere flåten ut fra en mer langsiktig bedriftsstrategi og tap på drift av enkelte skip kunne oppveies av fortjeneste på andre.[\[51\]](#) Ved at risikoen ble spredt på flere fartøyer kunne en oppnå bedre kredittforhold og assurancebetingelser.[\[52\]](#)

Utviklingen mot de nye driftsformene gjorde at det oppsto et større behov for en "fast hånd" i driften av skipene, og redernes stilling ble ytterligere styrket. Disponenten for aksjeselskapet fikk muligheten til å disponere friere gjennom et styre enn med de store rederimøtene der alle parthaverne møtte med stemmerett. For å få et innblikk i hvordan et skipsaksjeselskap var organisert kan man ta utgangspunkt i lovene for selskapet "Atlas".[\[53\]](#) Disponenten hadde med visse begrensninger fullmakt til å avslutte alle forretninger for selskapet, blant annet frakter og assurance. Han hadde også rett til å utdele foreløpig utbytte på aksjene.[\[54\]](#) Men selv om disponenten hadde relativt frie hender i den daglige driften, kunne han kontrolleres av et representantskap. Dette hadde blant annet fullmakter til å inspisere regnskapsbøkene, og disponenten pliktet til å holde det orientert om driften.[\[55\]](#)

Den mer spesialiserte og erfarne reder var altså på mange måter en konsekvens av det økte arbeidspresset, og samtidig ble skipsmeklerne en viktig yrkesgruppe. De formidlet informasjon om markeder og frakter, etterspørsel etter tonnasje, havneforhold og lignende.[\[56\]](#) Skipsfarten blir mer og mer ren forretning og pengeplassering, og noen satset utelukkende på rederivirksomhet. Likevel var kombinasjonen skipsfart og handel eller andre virksomheter fortsatt vanlig, men nå som adskilte næringer, det vil si at skipsfarten ikke lenger var et ledd i handelsvirksomheten. Redervirksomheten og engasjement i andre foretak ble ofte for mye for en person alene, og rederne begynte å ansette kontorister og liknende. H. M. Wrangell omdannet i 1914 rederiet sitt til H. M. Wrangell & Co. A/S med Lars Meling og Jacob Odland S.S. som kompanjonger. Det nye kompaniet disponerte en rekke skipsaksjeselskaper og partrederier, og dessuten et hvalfangstselskap.[\[57\]](#) Rederne kunne også drive med assurance- og meglervirksomhet i kombinasjon med rederidriften.

Kontrasten til seilfartens første tid da alle som eide er part i prinsippet kunne kalle seg reder uansett hva slags yrke eller inntekt de ellers hadde, er stor. Redervirksomhet forutsatte etterhvert mye mer arbeid og kunnskap på mange områder, men gav også økt frihet i driften og større muligheter for økonomisk utbytte og innflytelse. I det følgende vil jeg forsøke å sammenlikne redernes inntekter og formue med andre yrkesgrupper. Det er også tydelig at det er store forskjeller mellom rederne når det gjelder økonomisk grunnlag.

Redernes økonomiske stilling

For å få et visst inntrykk av redernes økonomiske stilling i forhold til andre yrkesgrupper i byen, har jeg satt opp tabeller på gjennomsnittlig inntekt og formue for noen utvalgte yrkesgrupper for enkelte år. For å gjøre det enklere å sammenlikne har jeg satt gjennomsnittet av alle skatteyternes inntekt og formue lik 100 og regnet ut de andre

yrkesgruppens verdier i forhold til dette. For eksempel hadde gårdbrukerne i 1886 en inntekt på 112% i forhold til gjennomsnittet av skatteyttere, mens den gjennomsnittlige inntekten for fiskerne var 40% av gjennomsnittet. Årene er ikke justert i forhold til hverandre. I vedlegg 1 finnes de opprinnelige tabellene med gjennomsnittet i absolutte tall, samt angivelse av hvor mange personer hver yrkesgruppe inneholdt de forskjellige årene. Det er ganske store variasjoner i hvor mange personer yrkesgruppen inneholdt og dermed hvor mange personer gjennomsnittet er regnet ut fra. Enkelte yrkesgrupper, spesielt i 1886, var representert av få eller bare en person.

Tabell 2.1. Ulike yrkesgruppers gjennomsnittlige inntekt 1886, 1919/20 og 1939/40, relative tall

	1886	1919/20	1939/40
Reder/konsul	492	1093	661
Kjøpmann	223	318	167
Sakfører	617	327	196
Lege	728	210	553
Prest	728	201	386
Lærer	123	85	207
Bøkkermester	136	236	130
Bakermester	146	284	191
Fabrikkarbeider	-	44	60
Sjømann	60	52	59
Fisker	40	51	49
Gårdbruker	112	255	74
Totalt i byen	100	100	100

Tabellen bygger på databaserte utregninger fra likningsprotokollene for 1886, 1919/20 og 1939/40.

Ut fra tabellen kan man se at det i 1886 var flere yrkesgrupper som hadde større inntekt enn rederne, da først og fremst representanter for de såkalte frie yrker og stedets prest. Rederne tjente gjennomsnittlig likevel over dobbelt så mye som kjøpmenn, og nesten 5 ganger så mye som gjennomsnittet for alle skatteytterne. I 1919/20 er dette bildet totalt forandret, og redernes inntekter er suverent størst blant de nevnte yrkesgruppene. Redere tjente nå over 3 ganger så mye som den nest høyeste inntektsgruppen, nemlig sakførerne, og nesten 21 ganger mer enn den laveste gruppen dette året, nemlig fiskerne. I 1939/40 var redernes inntekter gått ned, men den gjennomsnittlig reder tjente fremdeles mellom 6 og 7 ganger så mye som den gjennomsnittlige skatteyter. Forenklet kan en si at dette gjenspeiler det faktum at rederivirksomheten gav stadig større avkastning etter hvert som yrket ble mer spesialisert, med et toppunkt under høykonjunkturen etter første verdenskrig. Tallene for formue viser noe av den samme utviklingen, men her ligger rederne langt over gjennomsnittet allerede fra 1886 av.

Tabell 2.2. Ulike yrkesgruppers gjennomsnittlige formue 1886, 1919/20 og 1939/40

	1886	1919/20	1939/40

Reder/konsul	1958	890	778
Kjøpmann	298	172	174
Sakfører	284	83	141
Lege	465	88	164
Prest	774	20	0
Lærer	8	20	37
Bøkkermester	248	97	58
Bakermester	75	240	80
Fabrikkarbeider	-	6	15
Sjømann	13	13	30
Fisker	0	13	24
Gårdbruker	264	138	159
Totalt i byen	100	100	100

Tabellen bygger på databaserte utregninger fra likningsprotokollene for 1886, 1919/20 og 1939/40.

For 1886 er alle personer ført opp uansett om de hadde formue eller ikke, tabellen viser da gjennomsnittet for hele yrkesgruppen. For 1919/20 og 1939/40 er det derimot bare de personene som faktisk hadde formue som er ført opp, og en vil da få gjennomsnittet av de personene innenfor hver yrkeskategori som faktisk var formuende. (For eksempel var det i 1919/20 bare 25 av 31 gårdbrukere som hadde formue, og disse 25 hadde i gjennomsnitt 56000 i formue)

Allerede i 1886 hadde rederne i gjennomsnitt over 6,5 så stor formue som kjøpmennene og nesten 20 ganger så høy formue som gjennomsnittet for alle skatteyterne i byen. I 1920/30 hadde rederne økt "forspranget" til de andre yrkesgruppene, og hadde rundt 5 ganger så høy formue som kjøpmennene, som var den neste yrkesgruppen på listen. Redernes formuer var i gjennomsnitt nesten 9 ganger større enn gjennomsnittet for de som hadde formue, og siden under ¼ av byens skatteytere hadde formue, hadde rederne gjennomsnittlig rundt 33 ganger større formue enn den gjennomsnittlige skatteyter. Bildet forandrer seg ikke mye frem mot 1939/40. Rederne var fremdeles den suverent mest formuende yrkesgruppen, og hadde gjennomsnittlig 4,5 ganger så høy formue som kjøpmennene, nesten 8 ganger større formue enn gjennomsnittet for de som hadde formue, og rundt 34 ganger større formue enn den jevne skatteyter.

En beregning som dette vil kunne antyde noe om redernes økonomiske stilling i forhold til de andre utvalgte yrkesgruppene, men den har mange unøyaktigheter og "tilfeldigheter". Et av de største problemene er at det var litt forskjellig hva de ulike næringsdrivende oppgav som yrkestittel. Jeg har tidligere vært inne på det faktum at det gikk forholdsvis lang tid før redervirksomheten ble betraktet som et "yrke" som man oppfattet som en egen virksomhet på siden av for eksempel sildehandel. Også etter at det ble vanlig å titulere seg som skipsreder, var det mange som kombinerte ulike næringsvirksomheter og oppgav andre yrkestitler enn reder som sin hovedbeskjeftigelse. For eksempel var R. G. Hagland både mekler og reder, men titulerte seg som skipsmegler. En annen som jeg også regner som medlem av rederstanden, er grosserer Steffen Staalesen. Han drev stort med sildehandel, og ble kalt for "Sildakongen", men drev samtidig både med egen rederivirksomhet og var medeier i mange andre reders foretak.

Selv om beregningen ikke gir noe fullstendig bilde av rederstanden hverken i antall personer eller gjennomsnittlig inntekt eller formue, kan den likevel si noe om redernes økonomiske stilling i forhold til andre yrkesgrupper i Haugesund. Det er tydelig at rederne som gruppe utgjorde en del av et øvre økonomisk sjikt i byen, og dette kunne tenkes å muliggjøre en spesiell livsstil. Redernes store formuer må også anses som en forutsetning for store deler av deres sosiale og kulturelle engasjement, med de store formuene hadde de råd til å opptre som velgjørere. Men det må også understrekes at det var store forskjeller rederne imellom. Ikke alle hadde like store formuer, og mange hadde heller ikke så store inntekter. Hvis vi ser på inntekten og formuen til byens redere i 1901 og 1911, kommer dette frem.

Tabell 2.3. Redernes fordeling på næringsinntektnivåer 1901 og 1911

	1901	1911
0	0	1
0-999	3	2
1000-1999	3	12
2000-2999	9	6
3000-3999	5	6
4000-4999	5	7
5000-6999	5	10
7000-9999	6	5
10000-14999	4	5
15000-19999	5	1
20000-24999	4	0
25000-29999	2	0
30000+	2	1
Totalt	53	56

Tabellen bygger på utdrag fra likningsprotokollene for 1901 og 1911.

Det samme gjelder tabell 2.2.

I 1901 var det relativt mange redere som tjente mellom 2 000 og 3 000, men å ha inntekter oppover til 25 000 var ikke uvanlig. I 1911 ser det ut til at de gjennomsnittlige inntektene gikk noe ned, og hele 12 av 56 redere hadde inntekter mellom 1 000 og 2 000. Det store flertallet av redere lå mellom 1 000 og 7 000, men inntekter opp mot 15 000 var ikke uvanlige. I forhold til den forrige perioden var det færre høye inntekter, bare 2 redere tjente over 15 000, mot 13 i 1901. Den høyeste inntekten i 1901 var 56 000, mens den høyeste i 1911 var 33 000.

Tabell 2.4. Redernes fordeling på formuenivåer 1901 og 1911

	1901	1911
0	0	3
0-4999	1	4
5000-9999	5	5
10000-19999	9	8
20000-29999	10	10
30000-49999	9	7
50000-74999	3	9
75000-99999	2	2
100000-124999	7	1
125000-149999	1	0
150000-199999	3	3
200000-299999	1	3
300000+	2	1
Totalt	53	56

Når det gjelder formuer, var det størst konsentrasjon omkring tall fra rundt 5 000 til 50 000 for begge årene, men det var flere som hadde formuer over 100 000 i 1901 enn i 1911. Den største formuen var på 620 000 i 1901 og på 350

000 i 1911. Hvis en går inn og ser på hvilke personer det var som hadde de største inntektene og formuene, var det i 1901 Christian Christiansen som hadde den største formuen og den nest største inntekten, mens H. M. Wrangell hadde den største inntekten og den nest største formuen. I 1911 var det fremdeles Wrangell som hadde den største inntekten, og også den største formuen. Andre som hadde store formuer og inntekter dette året var Steffen Staalesen, Sigvart Rasmussen, Erich Lindøe, Knut Knutsen O.A.S., Stener Hervig, H. O. Sundfør og Mikal Lindøe.

Tabell 2.5. Redernes fordeling på inntektsnivåer 1919/20-1939/40

	1919/20	1929/30	1939/40
	by\stat	by\stat	by\stat
0	18\18	7\7	3\1
0-4999	8\7	11\10	11\10
5000-9999	6\7	16\17	13\9
10000-19999	7\6	8\5	12\12
20000-29999	6\5	1\4	0\3
30000-39999	7\7	1\0	1\1
40000-49999	3\4	0\0	1\3
50000-74999	6\6	3\2	1\2
75000-99999	3\2	0\0	2\0
100000-149999	4\6	2\4	2\2
150000-199999	3\2	0\0	0\2
200000-299999	3\3	0\0	0\1
300000+	0\1	0\0	0\0
Totalt	74	49	46

Tabellen bygger på utdrag for likningsprotokollene for 1919/20, 1929/30 og 1939/40.[\[58\]](#)

For årene 1919/20, 1939/30 og 1939/40, ble det utlignet både by- og statsskatt.

Når det er så mange som står oppført med 0 i inntekter, har dette sammenheng med at det var en rekke redere som det ikke ble ført noe på i det hele tatt i protokollene. I 1919/20 gjelder dette hele 11 personer, og i 1929/30 var det 5 redere som hadde blanke felter i likningsprotokollen. Samme antall blir da selvfølgelig ikke ført opp med noe i formue.

Det er tydelig at det skjer noe med redernes inntekter fra 1919/20 til 1929/30 og 1939/40. De to siste årene har flertallet av rederne ikke høyere inntekter enn 20 000, og det ble også færre redere. Dette hadde naturlig nok sammenheng med de mange konkursene og de dårligere tidene etter første verdenskrig.

Tabell 2.6. Redernes fordeling på formuenivåer 1919/20-1939/40

	1919/20	1929/30	1939/40
	by\stat	by\stat	by\stat
0	30\28	25\20	22\4
0-24999	2\2	4\3	6\4
25000-49999	9\8	4\4	5\5
50000-74999	6\4	3\2	4\5
75000-99999	1\4	2\3	1\3
100000-149999	3\4	0\3	1\5
150000-199999	1\2	0\0	2\3
200000-299999	4\5	3\2	2\1
300000-399999	6\6	3\1	1\3
400000-499999	3\4	2\4	0\2
500000-599999	3\3	2\1	0\1
600000-699999	2\1	0\0	1\4
700000-999999	1\0	0\1	1\0

1000000-1999999	1\1	0\2	0\2
2000000-2999999	1\1	1\0	0\0
3000000-3999999	1\1	0\2	0\0
4000000+	0\0	0\1	0\4
Totalt	74	49	46

Tabellen bygger på utdrag for likningsprotokollene for 1919/20, 1929/30 og 1939/40.

Konjunkturutviklingen hadde nok også innvirkning på redernes formuer, og det skjedde en slags konsentrasjon av kapitalen der få fikk veldig store formuer. I 1919/20 var den høyeste formuen beregnet for statsskatten 3 937 000, mens den i 1929/30 var på 7 632 000. I 1939/40 var det 3 redere som lå rundt 4 500 000, mens Knut Knutsen O.A.S., som toppet listen, hadde en formue beregnet til 20 457 000. Et annet trekk som er tydelig er at flere av de største rederne fra 1929/30 ikke står oppført med noen formue i byen, men med desto større formuer til grunnlag for beregning av statsskatten. Muligens er dette snakk om fradragsregler eller ulike måter å sette opp likningen på.^[59] I alle fall gjelder dette fenomenet bare noen av rederne, og det ser ut som det følger familiene. I 1929/30 sto hverken Knut Knutsen O.A.S. eller sønnen Ole Andreas Knutsen oppført med noen formue i byen, mens de lå på første og fjerde plass i rekken når det gjelder formue i rubrikken for stat. Det samme gjelder for 1939/40.

Andre redere som hadde store formuer og inntekter i denne perioden var H. M. Wrangell, Christian Haaland, Lars Meling, Richard Amlie, Johannes Sundfør, Th. Nordbø, John K. Haaland, Bertha Torgersen, Hanna Brummenæs, Axel Halleland, Jacob Odland, Lauritz Bakkevig og Birger Pedersen.

Som tidligere antydnet kan redernes økonomiske stilling tenkes å ha betydning for deres livsstil og engasjement på flere områder. Vi skal etter hvert se at mange av navnene på de rederne som her er listet opp, vil komme til å gå igjen i undersøkelsen av det politiske, sosiale og kulturelle livet i byen. Ikke minst var flere av de mest formuende rederne svært gavmilde, både på det sosiale og kulturelle området.

Redernes økonomiske stilling medførte også at de kom til å tilhøre et øvre sosialt sjikt i byen. Siden Haugesund var en relativt ny by uten noen "gammel" overklasse i form av handelspatrisiat eller veletablerte embetsmannsfamilier, slik som for eksempel i Bergen og Stavanger, kunne rederne tenkes å bli en sentral del av et borgerskap som ledet an utviklingen i byen på flere felter.^[60] Det kan også tenkes at rederne etter hvert kunne komme til å få en bevissthet om å være de ledende i byen, også sosialt og kulturelt, og også at de kunne oppfatte seg selv som en overklassegruppering som hadde noe til felles med andre borgerlige miljøer.^[61]

Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til i kapitlene som omhandler redernes sosiale og kulturelle engasjement. I det følgende vil jeg nøye meg med å se på noen sentrale redere og deres bakgrunn. Jeg vil dessuten komme inn på noen reders forbindelser med hverandre.

Redernes bakgrunn og nettverk

På samme måte som rederrollen endret seg over tid, varierte også bakgrunnen til dem som ble redere av en viss størrelse fra en periode til en annen i byens utvikling. De som slo seg opp som kjøpmenn og sildesaltere og deretter investerte i fartøyer, utgjorde en kjerne i rederstanden helt opp til rundt 1870. De som hørte med her hadde etablert seg allerede i 1840- og 50-årene, og rederivirksomheten var for en stor del bare en bigeskjeft. Denne kjernen besto av 10–12 personer, og alle hadde minst fem eller flere parter i skip samtidig som de også var blant de største kjøpmennene og sildesalterne. I 1856 sto 10 redere for eierskapet av over 70% av byens totale tonnasje, mens 9 av disse samtidig sto for nærmere 60% av all sildesaltingen gjort av haugesundere dette året.^[62] Redervirksomheten var

altså knyttet til andre og mer primære næringsvirksomheter og ble i all hovedsak utøvd av en liten gruppe som for en stor del var sammenfallende med gruppen av de største skatteyerne. Den største rederen i denne perioden var Ole Michael Christiansen, han eide i 1865 ¼ av den totale tonnasje i Haugesund. Andre som var sentrale i næringslivet var Christian Christiansen, Tønnes og Ludolf Eide, Caspar Røthing, Ferdinand Jacobsen, Hans Jacob Olsen, Johan Thorsen, Sjur Lothe og John og Johannes Valentinsen. Det er disse mennene Østensjø kaller pionerene i byen, og mange av dem tilhørte det Østensjø kaller et slags lokalt dynasti som besto av fire familier som hadde etablert seg før 1840 og som giftet seg inn i hverandre, nemlig familiene Møller, Christiansen, Røthing og Jacobsen. De andre var innflyttere som hadde slått seg opp til å bli en del av det nye handelsborgerskapet.

Rundt 1870 skjedde det et generasjonsskifte der flere av de gamle rederne falt fra eller trakk seg tilbake, mens nye og yngre kom til. Skipsfarten hadde nå begynt på utviklingen mot en selvstendig næring, og rederivirksomheten ble gradvis mer uavhengig av handel og sildesalting. Det ble satset på større skip og kjernen av redere ble større. Kjente navn i denne ladesteds- eller kjøpstadsgenerasjonen var Arne Lothe, H. O. Sundfør, Stener Hervig, Erich Lindøe, E. H. Kongshavn, Frithjof Eide, Dominicus Nagell og R. G. Hagland. Flere av de nye rederne hadde startet som handelsbetjenter og jobbet seg opp til kjøpmenn og redere, men som Kåre Olsen hevder var det også noen som giftet seg inn i allerede etablerte skipsfamilier.^[63] For eksempel giftet både handelsmann Hans Jacob Kyvig og skipper, senere reder Dominicus Nagell seg inn i "dynastiet". I følge Østensjø var det ikke lenger så mange innflyttere som hevdet seg, de fleste var født og oppvokst i byen.^[64]

Den generasjonen av redere som framfor noen skulle gjøre seg gjeldende i byens næringsliv i lang tid framover, var de som etablerte seg i 1880- og 90-årene. Det var i første rekke H. M. Wrangell, B. Stolt-Nielsen, Steffen Staalesen, Knut Knutsen O. A. S., Jens Gjerdsjø, Tormod Bakkevig, T. H. Skogland, T. H. Nordbø og Th. Joh. Kyvik. Blant dem var personer som startet mer eller mindre "på bar bakke" og arbeidet seg oppover i gradene, som Wrangell og Staalesen, og andre som hadde kjennskap til redernæringen og kanskje også fikk økonomisk støtte gjennom familien, slik som Knutsen. Stolt-Nielsen kom fra en embetsmannsfamilie, og i motsetning til det store flertallet av redere arbeidet han seg ikke opp via sild eller handel, men startet som forsikringsagent. Selv om de hadde ulik bakgrunn og benyttet ulike veier opp i redernes rekker, hadde de det til felles at de tilhørte en slags andre generasjon med tilknytning til byen, og at de etablerte seg i en tid med gunstige konjunkturer. Denne gruppen av skipsredere bygde opp en stor flåte og fikk enorm betydning for byens utvikling.

Etter århundreskiftet og frem til første verdenskrig kom en rekke nye menn inn i forretningslivet, og det var til dels menn med mer utdannelse. De fleste var født i byen, tok middelskoleeksamen og reiste etterpå til sjøs eller skaffet seg handelsutdannelse på kontorer her i landet eller i utlandet. Også tidligere hadde en del kommende redere tatt utdannelse, men dette ble nå langt vanligere, og noen hadde til og med gått på handelsgymnas. De sosiale strukturene hadde nå tetnet til, og forholdene lå ikke lenger så godt til rette for å arbeide seg opp på egen hånd. De fleste av de nye mennene kom fra allerede etablerte familier som kunne hjelpe dem på vei. Men de økonomiske mulighetene var ikke like gode som for forrige generasjon, og det ble vanskelig for de fleste å hevde seg blant de etablerte forretningsmennene. Unntakene var de som fikk solid starthjelp, enten gjennom å bli tatt opp som kompanjonger i allerede eksisterende firmaer, slik som Lars Meling og Jacob Odland S.S, eller gjennom økonomisk støtte, som for eksempel Knutsens svigersønn Christian Haaland. Under første verdenskrig var det jo også et hopetall redere og skipsmeglere som jobbet seg frem, men ikke mange av disse overlevde de dårlige konjunkturerne etter krigen. I mellomkrigstiden fikk man færre rederier i byen, og samtidig økte avstanden mellom de store og små rederiene. I Haugesund fikk en også landets første kvinnelige skipsredere, nemlig Hanna Brummenæs og Bertha Torgersen. De begynte med manufakturhandel, men bygget etter hvert opp et eget rederi med flere større skip.

Rekrutteringen til rederstanden ble altså etterhvert mer betinget av kontakter og kontanter enn tidligere, og det ble vanskeligere å hevde seg blant de store og veletablerte. Det ser ut som det etterhvert oppsto ulike grupper eller nettverk der de involverte søkte å fremme sine egne interesser og sine egne kandidater. Naturlig nok var det vanlig å hjelpe frem personer i sin egen familie, slik som når Johan Thorsen i 1894 trakk seg tilbake og overlot driften av rederiet til nevøen og fostersønnen Sigvart Rasmussen. Thorsen overlot også disponentrollen for et nytt dampskip til B. Stolt-Nielsen, som hadde markert seg som en fremgangsrik reder, og som var gift med datteren til Thorsens søster. Grunnen til at flere redere omorganiserte firmaene sine, var først og fremst at det stadig sterkere arbeidspresset gjorde det nødvendig å dele ansvaret med noen. Denne noen kunne altså være et familiemedlem eller en annen slektning, men det hendte også at kompanjongen ble valgt på grunnlag av personlige egenskaper, for eksempel Lars Meling, som i følge Wrangell var en "sjelden dyktig og paapasselig Mand like fra sin Ungdom".^[65]

Denne blandingen av slektskap og vennskap eller sympati bestemte også for en stor del hvem man gjorde forretninger med. De to som investerte mest i Stolt-Nielsens rederi, var svigerfaren Andreas Birkeland og grosserer

Steffen Staalesen. Begge var medeiere i nesten samtlige av skipene hans. Stolt-Nielsen og Staalesen hadde et tett samarbeid i årevis, også etter at Staalesen anskaffet egne fartøyer. Det var visst i det hele ganske vanlig å gå inn som parthaver eller aksjonær i andres selskaper, Stolt-Nielsen deltok også i blant annet Birger Pedersen og Sigmund Brommelands rederier. Et annet forhold som var av betydning for Stolt-Nielsen, var samarbeidet med Mikal Lindø, som var kaptein på og hadde eierandeler i det første fartøyet Stolt-Nielsen disponerte. Lindø var dyktig og sammen kjøpte de grunn både på Risøen og på fastlandet for å bygge sjøhus. Stolt-Nielsen stilte også opp med direkte pengestøtte til sin vordende svigersønn, John K. Haaland da denne etablerte seg med eget rederi i 1915. Uten hans økonomiske, praktiske og moralske støtte ville dette neppe ha vært mulig å gjennomføre.

Også Knut Knutsen O. A. S. hjalp sin svigersønn Christian Haaland i gang med eget rederi i 1915. Til å begynne med drev de sine virksomheter i kontorfellesskap på Vibrandsøy, men etter at Haaland hadde kommet over den verste kneika, etablerte han sine egne kontorer inne i byen i 1918/1919. Knutsen var sønn og nevø av Brødrene Knutsen som drev rederi og hadde kjøpt nesten hele Vibrandsøy. Knutsens fetter startet også med rederivirksomhet, og tre av de fire kusinene hans giftet seg med forretningsmenn inne i byen, nemlig med senere banksjef Thomas Haaland, senere skipsreder Tormod Bakkevig og skipshandler Th. Joh. Kyvik d.e.. Christian Haaland var altså allerede i familie med Knutsen før han ble hans svigersønn. Erik Kongshavn sier det så sterkt at disse familiene kom til å utgjøre en innflytelsesrik klan i Haugesund, både politisk og økonomisk.[66] Selv om utsagnet kan sies å inneholde litt vel sterk ordbruk, er det vel ikke tvil om at disse kunne ha gode forbindelseslinjer til hverandre.

Det fantes altså redere og grupperinger av redere og andre forretningsmenn som sympatiserte med hverandre og gjorde forretninger sammen, og på samme måte var det redere som ikke gjorde forretninger sammen. B. Stolt-Nielsen var i 1900 medeier av et fartøy som Knutsen disponerte, men dette samarbeidet ble avviklet etter kort tid. Kongshavn forklarer dette med at de to var så forskjellige av gemytt og legning at det snart viste seg at de ikke passet til å ha forretninger sammen.[67] Østensjø fremhever også dette skillet. Han beskriver Knutsen og Wrangell som nøysomme og sindige, beskjedne som privatmennesker og ærgjerrige og dristige som forretningsmenn. Stolt-Nielsen og Staalesen var mer impulsive og ”sangvinske”. Stolt-Nielsen var sjarmerende og populær, Staalesen raus og folkelig. Begge var visstnok meget avholdt av byens befolkning.[68] At rederne kunne ha alvorlige sammenstøt seg imellom, kommer helt klart til uttrykk i den såkalte Stolt-Nielsensaken. Stolt-Nielsen var den mest kontraheringsivrige rederne under første verdenskrig, og kom i løpet av krigen til å stå i spissen for byens desidert største rederi. Da depresjonen satte inn i 1920 fikk rederiet store problemer, og det endte med at Stolt-Nielsens private formue og eiendommer gikk med i dragsuget.

Det store feiltrinnet var i og for seg ikke de dristige spekulasjonene, men det faktum at han hadde hjulpet mange til å bli medeiere i rederiet ved å kausjonere.[69] Da depresjonen satte inn, greide ikke aksjonærene å innfri sine økonomiske forpliktelser, og aksjene deres ble overtatt av Bergen Privatbank. Haugesund Privatbank var på grunn av sine økonomiske problemer slått sammen med denne banken, og fungerte nå som en slags underavdeling. I styret satt blant annet Wrangell og Knutsen. Stolt-Nielsens kausjonsforpliktelser i Bergen Privatbank var på til sammen 1,5 millioner. De fleste skipsaksjeselskapene inne rederiet var imidlertid gjeldfrie og tjente fremdeles så mye penger at det ble betalt ut aksjeutbytte så sent som i 1923.[70]

Det var altså ikke selskapene det var noe å utsette på, men aksjonærenes manglende evne til å gjøre opp for seg. Depresjonen gjorde at ingen lenger kjøpte aksjer, og den eneste måten banken øynet muligheter for å redusere sine tap på, var å selge skipene i rederiet. Bergen Privatbank hadde altså overtatt mange aksjer, og sammen med den såkalte Forenigsbanken, der Stolt-Nielsen personlig hadde deponert mange av sine aksjer, hadde banken flertall i samtlige av Stolt-Nielsens skipsaksjeselskaper. Bankene forlangte nå å få overta disponentrollen og kalte inn til ekstraordinær generalforsamling. Bergens Privatbank sendte også ut blanketter der de som hadde deponert aksjer hos banken skulle skrive under på at de gav banken fullmakt til å stemme for dem på den kommende og senere generalforsamlinger.[71]

Avisene var fulle av leserinnlegg til støtte for Stolt-Nielsen.[72] Mange mente tydeligvis at Stolt-Nielsen burde få fortsette som disponent, og to dager før generalforsamlingen samlet aksjonærene seg til et møte der man ble enig om hvordan man samlet skulle opptre på generalforsamlingen, samtidig som man la fram forslag til nyorganisering av rederiet.[73] Men selv om samtlige fremmøtte aksjonærer sto bak Stolt-Nielsen, vant de ikke fram overfor bankene. På den ekstraordinære generalforsamlingen ble det vedtatt at han skulle tre av som disponent til fordel for Theodor Nordbø, som satt i styret i Bergen Privatbank og forøvrig var halvbror til H. M. Wrangell.[74]

Men saken var ennå ikke ute av verden. I begynnelsen av 1924 begynte banken å selge unna Stolt-Nielsens eiendommer, og utpå høsten besluttet administrasjonsboet at hele flåten på 14 skip skulle selges unna. Den 26.

september ble det kunngjort i byens aviser at det ikke var noen annen utvei enn at selskapet ble likvidert ved salg av tonnasjen.^[75] Dette vakte oppsikt over hele landet og utløste en ny storm av innlegg i haugesundsavisene.^[76] Det ble også stor oppstandelse da en av rederiets båter, "Balto", ble solgt til Ole Andreas Knutsen, "Den store Knutsens søn".^[77] Etter hvert ble flere av skipene solgt, og avisene drev i månedsvis på med å kaste de groveste beskyldninger mot hverandre, og mot skipsredere og bankfolk. Dette var like før et kommunevalg, og de ulike grupperingene hadde derfor kanskje et ekstra sterkt behov for å markere seg.

Stolt-Nielsen var bitter og skuffet over sine kollegers og tidligere venners opptreden. Dette kommer tydelig til uttrykk i dagbøker fra landstedet hans. I 1923 hadde han oppsøkt Knutsen på hans landsted på Stord for å få hjelp i forbindelse med det kommende disponentskiftet, men han fikk ingen støtte og skriver: "En selvbestaltet "høiesteret" har i Bergen avsagt min dødsdom. (...) Domsrådene var fhv. Statsminister Michelsen på Bergen Kreditbanks vegne og de to mæktige mænd Knutsen OAS og Wrangel på Bergen Privatbanks vegne."^[78] Etter at "Balto" ble solgt til "min "elskede" ven og "velynder" Knutsen", selv om Stolt-Nielsen hadde tilbudt høyere pris for skipet, skriver Stolt-Nielsen: "når disse velvillige mennesker – jeg tillader mig at kalde dem "rovdyr" – der er sat til at styre med mine affærer behandler mig som de hittil har gjort, ødelægger mit ca. 40 år gamle livsværk uten nogen som helst hensynstagen, så har jeg intet mere at bestille i fødebyen, hvor jeg nu – jeg ikke længer er istand til at strø penger ut til alle sider, til alle gode formål – forstår jeg er tilovers."^[79]

Det er selvfølgelig vanskelig å vurdere Wrangells og Knutsens egentlige rolle i denne saken, men sikkert er det i alle fall at de ikke tok til motmæle mot behandlingen av Stolt-Nielsen eller forsøkte å hjelpe ham. Det nye 3-etasjes forretningsbygget med fasade i hugget granitt som Stolt-Nielsen hadde fått oppført i Haraldsgata i 1913, ble kjøpt av Haugesunds Sjøforsikringsselskap, der Både Wrangell og Knutsen var sentrale. Hvis en skal spekulere i hvorfor skillelinjene mellom dem ble så skarpe, kan det selvfølgelig ha noe å gjøre med det faktum at Stolt-Nielsen hadde den største flåten ved utgangen av krigen, altså et slags konkurranseperspektiv. Et annet moment som kan ha noe for seg var Stolt-Nielsens oppførsel og pengeforbruk. Etter at han ble valgt som stortingsrepresentant kjøpte han seg en herskapsbolig på Frogner, og da han ble gift for annen gang, ble han værende i Oslo etter at hans periode på Stortinget var over. Stolt-Nielsen var en av de rikeste representantene på Stortinget og gjorde ingenting for å skjule det. I de sorgløse årene fram til 1920 ble det holdt storslagne selskap både for forretningsfolk, stortingsrepresentanter og venner av familien. I motsetning til de fleste andre store skipsredere i Haugesund som hadde en relativt nøktern livsstil, likte Stolt-Nielsen å bruke penger på alt fra kostbare smykker og malerier til hester og elegante båter.^[80] Dette kan ha bidratt til å svekke en allerede ikke alt for sympatisk innstilling til ham som person.

Inntrykket av en slags blandet interesse- og antipatikonflikt blir forsterket hvis man tar i betraktning at også Steffen Staalesen ble satt under administrasjon av privatbanken. I 1924 innhentet de dårlige tidene også "Sildakongen", og han kom i akutte likviditetsvansker. I likhet med Stolt-Nielsensaken blir det fortalt at det var banken som stanset all kreditt og forlangte at han solgte unna 14 av de største eiendommene han eide i Haugesund. Staalesen ble ikke forlangt konkurs av skifteretten, men han ble satt under administrasjon av Haugesund Privatbank.^[81] I likhet med Stolt-Nielsen fikk Staalesen støtte av byens befolkning i leserinnlegg. Det gikk rykter om at firmaet hadde et overskudd på halvannen million kroner, og likevel ble forretningen "satt under kontroll og disponeres av en unggutt som knapt har sett en sild?"^[82] Et kreditorstyre ble nedsatt for å inndrive Staalesens aktiva, og det blir fortalt at eiendommene ble solgt for 10 % av byggekostnadene. Etter at bankene grep inn, mistet Staalesen sin tidligere glødende interesse for forretningene, og kanskje følte han seg like bitter og sveket av banken som Stolt-Nielsen. Steffen Staalesen døde i 1925 på grunn av lungebetennelse, men først etter 5 års arbeide gjorde en opp status i kreditorstyret. Det viste seg da at til tross for at Staalesens eiendommer, skip og fabrikker var solgt til spottpris, var det fremdeles 3 millioner i overskudd til etterkommerne.^[83]

I begge disse sakene kan en få inntrykk av at bankens handlinger ikke var absolutt nødvendige, men motivert ut fra å knekke de to. Vel hadde bankene rett til å sette dem under administrasjon, men det er vel ingen tvil om at de gikk unødvendig hardt fram. Både Stolt-Nielsens flåte og Staalesens eiendommer ble solgt til lave priser. Ved begynnelsen av 1927 disponerte administrasjonsboet til Stolt-Nielsen fremdeles tre skip, og driften av disse kostet dem rundt 65. 000 i året. Rederiet B. Stolt-Nielsen & Sønner tilbød seg å drive skipene til rundt halve prisen, men det ville ikke styret høre snakk om. I stedet undersøkte de mulighetene for å ta Stolt-Nielsens hus i hovedstaden, og ga seg ikke før de hadde fått en juridisk betenkning om at det var umulig å omstøtte Stolt-Nielsens overføring av huset til sin kone. Administrasjonsstyret fikk imidlertid omstøtt et fond på to millioner kroner som han hadde overført til sine barn i første ekteskap som et slags forskudd på arv.^[84] Banken gikk altså temmelig grundig til verks i sine anstrengelser for å drive inn penger, og man kan jo stille seg spørrende til om dette hadde noen bakgrunn i motsetninger mellom de nevnte rederne.

Det var imidlertid ikke ofte at motsetninger mellom redere eller forskjellige grupperinger av redere var så store eller fikk utslag av slike dimensjoner. Selv om kan slå fast at det fantes forbindelser og nettverk mellom noen redere og motsetningsforhold mellom andre, lå nok disse litt lenger under overflaten til vanlig.

Selv om rederne altså på mange måter opptrådte i grupper og konkurrerte med hverandre, var de også opptatt av å kunne møtes til meningsutveksling og stå samlet for å fremme byens og standens interesser. Rederne var medlemmer av flere ulike næringsforeninger, og i det følgende vil jeg se nærmere på disse.

Næringsorganer og møtesteder

Allerede så langt tilbake som i 1860-70-årene møttes byens redere jevnlig for å kunne utveksle meninger om felles interesser og dagens spørsmål. Dette skjedde til å begynne med mer tilfeldig, helst hos en handelsmann som samtidig var reder eller interessert i skipsfart. Omkring 1870 var H. O. Sundførs krambod i Strandgata et vanlig møtested. Senere møttes mange også i Simon Christensens krambod, også den i Strandgata. [85] Etter hvert får man også et mer fast samlingssted, nemlig den såkalte "Børsen", og senere også flere foreninger og møtesteder som har det til felles at de arbeidet for næringsvirksomhetens kår.

I det følgende vil jeg ta for meg ulike møtesteder der rederne og andre forretningsfolk kom sammen med dette formål. Her vil jeg blant annet komme inn på i hvilken grad rederne var aktive innen de ulike foreningene. Hensikten er ikke primært å se på hvilke saker de var opptatt av og arbeidet for, men vise at noen redere også gjennom disse foreningene utviste et politisk, sosialt og kulturelt engasjement. Man kan også tenke seg at disse foreningene kunne bidra til andre forhold som ikke var av forretningsmessig karakter. For eksempel kan regler for medlemsskap, sosiale sammenkomster og egne lokaler kan gi inntrykk av eksklusivitet, og dette mener jeg kan ha sammenheng med at rederne ønsket å definere seg som en høystatusgruppe i byen.

"Børsen"

Det som både offisielt og på folkemunne ble kalt "Børsen" var et lokale som ble leid på Thuhaug fra 1875 av. Her kom forretningsstanden sammen for å høre markedsnytt og drøfte og avgjøre forretninger på mer eller mindre faste tidspunkt om formiddagen. Huset ble også brukt til sosiale sammenkomster. [86] "Børsen" var i lang tid et samlingssted for sildesaltere, eksportører, redere, skippere og andre forretningsfolk, og her ble det framfor alt drøftet spørsmål som hadde med den daglige forretningsvirksomhet å gjøre. Men kommunale og offentlige spørsmål inntok også en bred plass i diskusjonen. "Ikke så få saker av betydning for byens ve og vel fikk her sin første, uoffisielle behandling, og indirekte også sin avgjørelse på grunn av at formannskap og kommunebestyrelse for en stor del utgjordes av de personer som møttes på "Børsen". På denne måten ble "Børsen" av atskillig betydning for byens liv." [87]

Selv om Kongshavn nok overdriver litt her, kan dette si vitne om redernes politiske engasjement og innflytelse. I denne perioden var både representantskapet og formannskapet dominert av redere og kjøpmenn, men det kommer jeg til bakte til i neste kapittel. Etter at Sjømannsforeningen ble stiftet, overtok den lokalene i 1888, og kjøpte eiendommen noen år senere. "Børsen" beholdt navnet, og det var i stor grad også de samme personene som møtte. [88]

Haugesunds Sjømannsforening

Sjømannsforeningen ble stiftet i 1884 og den talte til å begynne med 44 medlemmer. Rederne E. H. Kongshavn og Jacob Odland var med i det første styret og det ble vedtatt lover med i alt 30 paragrafer. [89] Foreningen var en slags kombinert sjøfarts- og handelsforening, et møtested for skippere og forretningsfolk som var interessert i sild og skip.

Som sagt overtok foreningen lokalene til "Børsen", som den i 1892 kjøpte. I 1908 ble det besluttet at den gamle bygningen skulle rives og en ny settes opp anledning av foreningens 25 års jubileum. På den tiden var det skipsreder Ivar An. Christensen som var formann, og byggekomitéen besto av det valgte styret og dessuten rederne Erich Lindøe, J. Gjerdsjø og R. G. Hagland. Bygningen ble satt opp i mur og var på 4 etasjer. [90]

Rederne utgjorde som sagt en meget stor del av medlemmene, og de spørsmål som var av interesse for rederinæringen, ble i denne perioden behandlet og fremmet av sjømannsforeningen. Det hendte ved flere tilfeller at Bergens Rederiforening henvendte seg til foreningen i anledning av typiske rederisaker. [91] Det faktum at sjømannsforeningen for en stor del ble betraktet som redernes organisasjon, [92] kan være med på å forklare hvorfor Haugesund fikk en egen rederiforening relativt sent. Selv om Sjømannsforeningens arbeidsområde var ganske omfattende, ivaretok den lenge redernes interesser. Selv om det allerede var opprettet rederiforeninger i flere av de større sjøfartsbyene, for eksempel i Bergen i 1899, var det ikke før etter at de lokale rederiforeningene gikk sammen i en landssammenslutning under navnet Norges Rederforbund i 1909, at det ble stiftet en egen rederiforening i Haugesund. [93]

Ved 50-årsjubileet i 1934 var det fortsatt mange redere som var med i sjømannsforeningen, 30 av 120 medlemmer var redere eller konsulere. Mange av de øvrige medlemmene var meglere og skipsførere. [94]

Haugesunds Rederiforening

Etter innbydelse fra H. M. Wrangell, H. O. Sundfør, C. Odland, Th. Enes, Erich Lindøe, Joh. Amundsen, T. H. Skogland og B. Stolt-Nielsen, ble Haugesunds Rederiforening stiftet og godkjent som kretsforening i Norges Rederforbund i 1910. Foreningen fikk stor tilslutning, nesten alle rederne tegnet seg som medlemmer. [95]

I følge lovene for foreningen kunne enhver reder av skip hjemmehørende i byen eller distriktet opptas som medlem. Prokurister i rederifirmaer kunne opptas som medlemmer ved innvotering hvis innehaverne allerede var medlemmer av foreningen. Innmeldelsen gjaldt for 2 år og man måtte melde seg ut skriftlig. Alle medlemmene måtte betale en personlig kontigent i tillegg til en kontigent på henholdsvis 10 og 15 øre per brutto register tonn for alle damp- og seilskip som var meldt inn. Foreningens formål var å vareta og beskytte rederibedriftens interesser. [96]

Rederiforeningen behandlet både saker oversendt fra Norges rederforbund og lokale saker. Foruten saker av direkte betydning for næringen uttalte foreningen seg også i forbindelse med en rekke saker av mer allmenn karakter. [97] Foreningen hadde også betydning på det sosiale området, både gjennom Norges Rederforbund [98] og i lokale foretak på eget initiativ. Den støttet Haugesunds Sjømannshjems drift med bidrag i mange år, opprinnelig 1 øre per d.v.tonn for all tonnasje som var innmeldt i foreningen. I 1920 ble støtten etter henstilling fra Mikal Lindøe hevet til 1 øre per netto ton. Hjemmet fikk også bidrag fra Norges Rederforbund. Som et resultat av dette fikk rederiforeningen i 1918 rett til å velge et medlem til hjemmets styre. I 1927, da det ble vedtatt statutter og opprettet et representantskap, fikk foreningen rett til å velge inn fire av femten representanter. For 1927-28 ble frk. Hanna Brummenæs, herr H. M. Wrangell, herr Jacob J. Odland og herr Johan Henrikson. [99]

Likeledes valgte rederiforeningen i henhold til statuttene for Sjømenns Alderdomshjem to av ti medlemmer i representantskapet, og da representantskapet blir utvidet til tolv medlemmer i 1927 får foreningen to medlemmer til. H. M. Wrangell, J. Odland, Chr. Haaland og Elisabeth Knutsen ble valgt for 1927-28. Bakgrunnen for dette var redernes sentrale deltakelse med å skaffe midler til opprettelse av hjemmet. I en innsamling blant byens redere i årene 1915-19 kom det inn en kvart million, blant annet 100 000 fra B. Stolt-Nielsen og 50 000 fra K. Knutsen O. A. S.. Hjemmet ble oppført og var gjeldfritt da det ble tatt i bruk høsten 1919. Det er tydelig at rederne finner det viktig å støtte opp om sosiale institusjoner for sine arbeidstakere eller tidligere sådanne. Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til i kapittelet om redernes sosiale engasjement.

Rederne fant det tydeligvis også viktig å ha lokaler av en viss standard. Til å begynne med ble de ordinære medlemsmøtene og de årlige generalforsamlingene holdt i Haugesunds Sparebanks representantskapsal, og fra 1916 av i det såkalte børslokalet. I medlemsmøtet den 20. februar 1920 "besluttedes etter forslag av hr. Knutsen O. A. S. at man ved tonnagebidrag skulde søke bygget eget hus for foreningen. Forslaget vandt enstemmig tilslutning, hvorefter en nedsat komite (...) har arbeidet med saken." [100] Det ble innbetalt kr. 472 565,50, og en tomt i Kirkegata ble innkjøpt for kr. 87 000. Tegninger for den planlagte bygningen ble utarbeidet av arkitekt Ole Landmark fra Bergen. Men så kom det store fraktfallet i 1920, og byggearbeidet ble utsatt. I stedet ble det etter forslag fra komiteen leid lokaler i andre etasje i Haugesunds Handelsstands Forenings bygning, og det ble foretatt oppussing og ominnredning. Lokalene fikk også aviser og tidsskrifter, håndbøker og kartverk. [101] Malerier av foreningens formenn ble på generalforsamlingen i 1929 enstemmig besluttet anskaffet til opphengning i lokalene. [102]

Bilder fra disse lokalene viser store værelser med tepper på gulvene, prangende møbler og peis. [103] I 1929 kom det

et tillegg til foreningens lover som gjaldt adgang til lokalene og reglement for husorden. Der heter det : ”foruten foreningens medlemmer kan adgang til foreningens lokaler tilstedes personer som er tilknyttet skibsfarten som f. Eks. Skibsmeglere, assurandører, skibssingeniører, representantskaps- og styremedlemmer i skibs- og rederiselskaper. For å kunne erholde sådan adgang må ansøking være anbefalt av minst 2 av foreningens medlemmer. (...) For å få adgang utkreves at minst $\frac{3}{4}$ parter av de møtende voterer derfor. (...) Over foreningens medlemmer og andre adgangsberechtigede føres en liste, som oppslås i lokalene. Enhver adgangsberechtiget kan innføre fremmede utenbys boende personer – dog ikke for lengre tid enn 8 dager – ved å notere deres navn og stilling i en dertil innrettet protokoll, som er utlagt i lokalene.” I reglene for husordenen forutsettes det at ”enhver adgangsberechtiget bidrar sitt til at samkvemmet i lokalene holdes på et nivå som er Haugesunds Rederiforening verdig”[\[104\]](#) Det var med andre ord ikke hvem som helst som fikk adgang til denne ”eksklusive klubben”, og de måtte oppføre seg på en måte som var foreningen ”verdig”. I 1946 flyttet foreningen inn i ”sine prektige lokaler” i Knut Knutsen O. A. S.’ nybygg på kaien.

Selv om rederne hadde fått en egen rederiforening der de kunne hevde sine interesser både inne næringen og på mange andre områder, var mange av dem fortsatt aktive innen andre foreninger. Spesielt tenker jeg da på foreningen for handelsstanden.

Haugesunds Handelsstands Forening

Etter innbydelse fra firmaet Gjerdsjø og Bakkevig, Kyvig & Co., konsul Frithjof Eide, Sigve S. Lie, konsul B. Stolt-Nielsen, Knud Wormedal, Birger Pedersen og Thuestad & Wrangell, ble det holdt møte i byens daværende rådhus 23. januar 1901. Rundt 65 handelsborgere hadde møtt opp, og samtlige tegnet seg som medlemmer i den nye Haugesunds Handelsforening.[\[105\]](#) Den skiftet navn til Haugesunds Handelsstands Forening i 1917. Foreningens uttalte formål var ganske enkelt ”ivaretagelse av Haugesunds handels-, skibsfarts- og industriinteresser”, og som medlemmer av styret kunne opptas ”enhver der hører Haugesunds handelsstand til eller er disponerende skibsreder, exportør, fabrikkeier, mægler, ekspeditør, bankfunktionær, driftsbestyrer, prokurist. Vedkommende må ha fylt 21 aar; dog kan bestyrelsen heri gjøre undtagelser”.[\[106\]](#) Det første styret besto av dampskibsekspeditør, senere konsul Birger Pedersen, kjøpmann Sjur Lothe, skipsreder, senere konsul B. Stolt-Nielsen, kjøpmann O. Thuestad og kjøpmann Sigve S. Lie.

Handelsstandsforeningen arbeidet med mange saker av stor betydning for standen og byen forøvrig. Noen av de viktigste initiativene den sto bak var opprettelsen av en avdeling av Norges Bank og Haugesund Børs, og i disse sakene var blant annet H. M. Wrangell og Lars Meling sentrale aktører.[\[107\]](#) Som tidligere antydnet var det ikke bare saker som hadde med næringslivets fremgang å gjøre som ble tatt opp. Alt blant de første vedtakene var det en sak som gjaldt foreningen selv, nemlig anskaffelse av fane til foreningen. Det var en silkefane til en pris av 1000 kroner, disse var ”hovedsakelig tilveiebragt ved frivillige bidrag fra handelsmenn”.[\[108\]](#) Avsløringen av fanen fant sted 17. mai i stiftelsesåret, og var ment å fremme foreningens samhold og representasjon utad.[\[109\]](#)

Dette representative aspektet gir seg nok et utslag i foreningens tilholdssted. Den første tiden leide foreningen lokale i slaktermester Jacob Svinelids hus i Haraldsgata, og spørsmålet om å skaffe eget hus dukket tidlig opp. I 1911 ble det innkalt til ekstraordinær generalforsamling angående kjøp av eiendom. Eiendommen hvor foreningen da holdt til ble kjøpt, og den stående trebygningen ble revet for å gi plass til en murgård i fire etasjer tegnet av arkitekt Einar Halleland.[\[110\]](#) Etter å ha tatt opp lån i byens banker ble byggingen påbegynt i 1912. Huset rommet lokaler og festsal for handelsstandsforeningen, og forretningslokaler til utleie, som senere ble leid ut til blant annet rederiforeningen og børsen. Det ble anskaffet både piano til festsalen og behagelige møbler til medlemslokalene, som besto av ”lese- og konversasjonsrum, spilleverelse og billiardsal”. Huset ble innviet 29. november 1913 med en stålende innvielsesfest for 120 mennesker. Det ble holdt mange taler, blant annet talte H. M. Wrangell for god ”samfundsfølelse” i foreningen, skipsreder Nordbø for fedrelandet, skipsreder Lars Meling for foreningens første styre, kjøpmann Thv. Joh. Kyvik for bidragsyterne, kaptein Sigurd Østensjø for Haugesund by, doktor Rønnevig på vegne av kommunen, skipsreder Chr. Valentinsen for husets arkitekt. Festen ble karakterisert som en av de store begivenhetene i foreningens historie. Man mente at eget hus var av stor betydning som et samlende midtpunkt i arbeidet for næringslivet.[\[111\]](#) Dessuten var det bare to andre byer som den gang hadde egne handelens hus, og dette gjorde byen som helhet mer betydningsfull.

Det nye huset hadde som basisfunksjon å være samlingssted for handelsstanden og dens arbeid for næringslivet og byens fremgang. Huset var en stor og ganske prangende steinbygning, og kan sees som et uttrykk for foreningsmedlemmenes sterke ”selvfølelse” eller tro på egen betydning. Man kan også se huset med sin festsal og

spillevarelse som et utslag av at medlemmene synes det var viktig å understreke sin posisjon som en elite med egne omgivelser og samværsformer. I tillegg til den populære selskapeligheten innad i foreningen ble det også dannet et eget mannskor for å sveise foreningens medlemmer sammen. Man kan kanskje hevde at huset i seg selv eller som et uttrykk for medlemmenes "identitet" som forretningsstand eller fellesskapsfølelse fikk betydning for handelsstanden. Depresjonen i 1920 rammet også foreningen og det begynte å bli vanskelig å drive eiendommen. Fra flere eiendomsmeglere kom det spørsmål til foreningen om å selge huset, men selv om arbeidet i foreningen for en stor del lå nede, ble det enstemmig vedtatt å avslå alle tilbud. I stedet gikk man i gang med å pusse opp eiendommen for å gjøre den mer presentabel.[\[112\]](#)

I likhet med rederiforeningen engasjerte også handelsstandsforeningen seg i sosialt arbeid. På årsmøtet i anledning av foreningens 35 års jubileum ble det satt ned et arbeidsutvalg som hadde som formål å skaffe midler til et alders- og hvilehjem for medlemmer av handelsstanden. Dette tiltaket samlet stor oppslutning i foreningen, og det ble etter hvert også dannet en kvinneforening med samme formål.

Selv om rederne hadde sin egen rederiforening, var de likevel sterkt representert i handelsstandsforeningen. Dette har selvfølgelig sammenheng med at mange av rederne også drev med handel, og det faktum at handelsstandsforeningens formål var å fremme vekst i byens næringsliv som helhet. Redernes sentrale deltakelse i foreningen kan illustreres ved foreningens 5 æresmedlemmer: konsul Birger Pedersen, konsul B. Stolt-Nielsen, konsul H. M. Wrangell, skipsreder Lars Meling og disponent H. Høinæs.

Som en oppsummering må en kunne si at rederne var sentrale både når det gjaldt å ta initiativ til og å drive aktiv virksomhet i flere organer som hadde til hensikt å fremme næringsvirksomheten i byen. Man kan vel hevde at rederne tidlig så nytten av å gå sammen for å skape bedre villkår for forretningsdriften. H. M. Wrangell holdt en tale ved Haugesund Børs' åpning i 1914 der han hevdet at "en av Grundene til at Haugesund hadde vokset sig frem som byen hadde gjort hadde vært den gjensidige Meddelsomhet som der altid har hersket mellom Byens Forretningsfolk".[\[113\]](#) Dette betød ikke at rederne og andre forretningsfolk så bort fra den innbyrdes konkurransen. For eksempel da Wrangell fikk høre om den nye teknikken om å legge sild i borsyre for å konservere den under transporten, kjøpte han borsyre av en agent under betingelsen av at han ikke solgte til andre.[\[114\]](#) Etter hvert som den internasjonale konkurransen økte ble det bare enda viktigere å stå sammen for å ivareta byens muligheter for å hevde seg.

Men aktivitetene i rederiforeningen og handelsstandsforeningen kan også fortelle oss noe utover det at de skulle ivareta redernes økonomiske interesser. Som vi har sett fungerte foreningene også som utøvere av veldedighet eller sosialt arbeid, i første rekke beregnet på grupper med nær tilknytning til medlemmene i foreningene: handlende i handelsstandsforeningen og sjømenn i rederiforeningen. Dessuten var det mer eller mindre strenge kriterier for å bli medlem, som for eksempel at man måtte anbefales av flere andre, og derfor kunne dette være med på å skape en bevissthet om "eksklusivitet" og å tilhøre en spesiell gruppering i samfunnet.

Et uttrykk for denne bevisstheten om å tilhøre det øverste lag var det tydelige "kravet" om at foreningene måtte ha representative lokaler som kunne si noe om posisjon og status. Foreningene hadde også sitt eget selskapelige liv, der de ofte nærmest hyllet seg selv i for eksempel taler og sanger. Et eksempel på det kan være et hefte med sanger fra Haugesunds Rederforening i 1933 der redernes virksomhet opp gjennom tiden beskrives. Den siste sangen har tittelen "Men så kom da endelig krigen og skibsfarten øverst på stigen", og der står det i andre vers: "Men det heldig var for oss at vi slapp da å slåss (...) Nei, vi skummet fløten a' hele denne krigstia og vår velstand i utrolig grad den økte".

Disse foreningene bidro altså ikke bare til å fremme standens og byens forretningsmessige interesser, men var også et uttrykk for mange av de holdninger som fantes blant rederne. Det sosiale og kulturelle engasjement og tanken om å tilhøre en "høyere" gruppering i samfunnet kan sies å være overført fra den private sfære, likeledes trangen til å vise sin posisjon gjennom spesielle lokaler og samværsformer.

Oppsummering

Det faktum at Haugesund var en "ny" by der skibsfarten fikk så stor betydning for byens vekst og utvikling, bidro til at rederstanden kunne få en så sterk posisjon nettopp her. Redernes virksomhet var viktig både for sysselsettingen i byen og byens økonomiske stilling. I tråd med utviklingen innen skipsfartsnæringen endret også rederrollen seg, og

samtidig som rederivirksomheten forutsatte stadig mer arbeid og spesialiserte kunnskaper, gav den også større muligheter for innflytelse og økonomisk utbytte.

Sammenliknet med andre yrkesgrupper hadde rederne gjennomsnittlig store inntekter, og dette toppet seg under første verdenskrig. I 1919/20 tjente den gjennomsnittlige reder nesten 11 ganger så mye som gjennomsnittet av byens skatteyttere. Inntrykket av at rederne må ha tilhørt et økonomisk toppsjikt, blir enda sterkere hvis en ser på formuene deres i forhold til resten av bysamfunnet. I 1939/40 hadde rederne i gjennomsnitt rundt 8 ganger så stor formue som gjennomsnittet for de som hadde formue. Hvis en tar med alle skatteytterne, økte tallet til nesten 34 ganger så høye formuer som gjennomsnittet. Redernes økonomiske stilling kan tenkes å ha betydning både for deres livsstil og for deres allsidige engasjement i byens liv. For eksempel hadde mange av de større rederne både store villaer og egne landsteder, og som kjent opprettet flere av dem legater og gav gaver av både sosial og kulturell karakter.

Det må likevel understrekes at det kunne være ganske store forskjeller rederne imellom, særlig når det gjaldt formuer. Spesielt etter første verdenskrig skilte det seg ut et øvre sjikt, og i 1939/40 hadde Knut Knutsen O.A.S. en formue beregnet til over 2 millioner, noe som tilsvarer over 400 millioner etter dagens kroneverdi. Hvis en ser på de andre rederne som hadde store inntekter og formuer, er dette navn som kommer til å gå igjen senere i oppgaven. Det ser med andre ord ut som det kan være en sammenheng mellom økonomisk stilling og politisk, sosialt og kulturelt engasjement. Det kan tenkes at disse rederne hadde en bevissthet om å være en ledende gruppering i byen og et ønske om å være med å styre utviklingen i Haugesund. Dette kan ha sammenheng med en mer allmenn borgerlig kultur i Europa på dette tidspunktet, der det var vanlig at representanter for borgerskapet tok på seg en rolle som lokalpolitikere, sosiale velgjørere og formidlere av kultur og dannelses.

Rederstanden var ingen enhetlig gruppe. Ikke bare var det ulike nivåer i økonomisk stilling og engasjement i bylivet forøvrig, det var også forskjeller med henhold til bakgrunn. Her syns det å ha skjedd en utvikling over tid. I 1850- og 60-årene var det relativt mange redere som var innflyttere som mer eller mindre hadde arbeidet seg opp fra grunnene av, mens det spesielt etter århundreskiftet ble viktigere med utdannelse og forbindelser å kunne hevde seg som reder. Allerede i byens første tid hadde det eksistert nettverk av familier som nesten dannet et slags lokalt dynasti, også på 1900-tallet kan det hevdes å ha eksistert ulike grupperinger basert på slektskap og vennskap. Det finnes også eksempler på motsetningsforhold mellom kjente redere.

På tross av ulikhetene rederne imellom synes de å ha vært opptatt av å opptre samlet for å fremme sine næringsinteresser. Sentrale redere var med i flere foreninger for ulike forretningsgrupper, og her arbeidet de ikke bare for saker av næringsøkonomisk karakter, men utviste også et politisk og sosialt engasjement. Dessuten mener jeg at disse foreningene kunne virke fremmende på en slags gruppebevissthet, der både medlemsregler, selskapelighet og egne lokaler kunne bidra til å en forestilling av å være en overklassegruppering i byen og til en markering av status.

Rederstanden som helhet kan betraktes som en relativt uensartet gruppe, men jeg mener at det innenfor denne yrkesgruppen fantes en slags "øvre gruppering" både med henhold til økonomisk stilling og til engasjement i bysamfunnet forøvrig. Denne grupperingen utgjorde på mange måter et slags sosialt og kulturelt sjikt i byen, og var opptatt av å være med å påvirke utviklingen på flere felter av bysamfunnet. Mange av de "største" rederne var sentrale i byens politiske, sosiale og kulturelle liv, og dette var noe de tok på seg av eget initiativ.

- [8] Østensjø 1958, s. 110.
- [9] Bjordal 1997, s. 84.
- [10] Noen reagerer på begrepet rederstand, men dette har selvfølgelig ikke noe med stender i klassisk forstand å gjøre. Det er et innarbeidet begrep som betegner et bestemt sjikt innenfor borgerskapet og derfor helt uproblematisk å bruke.
- [11] Kongshavn 1935, s. 17.
- [12] Østensjø 1958, s. 20.
- [13] Østensjø 1958, s. 25-36.
- [14] Østensjø 1958, s. 120.
- [15] Kongshavn 1935, s. 19.
- [16] Bjordal 1997, s. 84.
- [17] Bjordal 1997, s. 38.
- [18] Bjordal 1997, s. 90.
- [19] Bjordal 1997, s. 38.
- [20] Allerede fra ca. 1850 ble det første skritt over i ren fraktfart mellom fremmede havner tatt av noen redere gjennom den såkalte trekantfarten. En kunne for eksempel kjøpe en last i Østersjøen og frakte den til et tredje land eller avtale å frakte last for andre mot betaling. Trekantfarten representerte sjøfartens løsrivelse fra silda og sildetrafikken i Haugesund og begynnelsen på veien mot å bli en egen næring.
- [21] Bjordal 1997, s. 98.
- [22] Bjordal 1997, s. 100 og 110.
- [23] Bjordal 1997, s. 110.
- [24] Østensjø 1958, s. 233-251.
- [25] Nordvik 1987, s. 82.
- [26] Østensjø 1993, s. 110.
- [27] Østensjø 1993, s. 102.
- [28] Nordvik 1987, s. 77-78 og 81.
- [29] Kongshavn 1935, s. 97-98.
- [30] Nordvik 1987, s. 84.
- [31] Aase 1987, s. 13.
- [32] Thorsen 1985, s. 37-38.
- [33] Nordvik 1987, s. 116.
- [34] Verden produksjon og varehandel gikk tilbake i vekst og volum i forhold til før 1930.
- [35] Thorsen 1985, s. 164.
- [36] Langhelle/Bjørnson. Haugesund byhistorie - et forprosjekt, s. 6.
- [37] Thorsen 1985, s. 84.
- [38] Aase 1987, s. 19-20.
- [39] Halvorsen 1916, s. 73-74 og Kongshavn 1935, s. 67.
- [40] Hamre 1980, s. 64.
- [41] Bjordal 1997, s. 58.
- [42] Arild Bjordal har undersøkt antall eiere på skipene i byen i 1856 og 1865. I 1856 besto flåten av 36 fartøyer og i hele 27 tilfeller var det bare en reder. Enerederiet sto fremdeles sterkt i 1865, 86 av 128 skip ble eid av en person alene. Som regel var det de aller minste fartøyene som hadde bare en eier, og antallet eiere økte med fartøyets størrelse. Bjordal 1997, s. 59.
- [43] Bjordal 1997, s. 60.
- [44] Thue 1975, s. 96.
- [45] Bjordal 1997, s. 69.
- [46] Skipsfarten var nært knyttet til handelsnæringen og da spesielt eksporthandelen. De som hadde varer å selge anskaffet seg fartøyer og sto selv for transporten til mottaker. Samme person var ofte både eksportør, eier av skip eller parter i skip og importør. I 1856 var ti av de elleve største sildeeksportørene i Haugesund også blant de største rederne. I 1865 var sju av de ni største eksportørene med i kjernen av rederstanden (Bjordal 1997, s. 64). Rederivirksomheten fungerte på denne måten som en binæring, og den "moderne" skipsredertype fantes ennå ikke.
- [47] Bjordal 1997, s. 62 og 67.
- [48] Hamre 1980, s. 73.
- [49] Bjordal 1997, s. 58.
- [50] Østensjø 1993, s. 108-109.
- [51] Nordvik 1987, s. 79-80.
- [52] Pettersen 1981, s. 294.

[53] Atlas var et aksjeselskap som hadde til formål å drive fraktfart med skipene som tilhørte selskapet. I 1931 gjaldt dette 3 fartøyer. Aksjekapitalen var på kr. 2 500 000 fordelt på 5000 aksjer pålydende kr. 500. Det førtes aksjeprotokoll hvor alle aksjene var innført med angivelse av eierens navn, stilling og bosted. Selskapets disponent var herr skibsreder Christian Haaland.

[54] Lønningen var på kr. 5000 årlig for hvert skip, og i tillegg fikk han 2% av overskuddet og kr. 4000 per år per skip som godtgjørelse for kontorhold.

[55] Selskapet hadde et representantskap på 3 medlemmer som ble valgt av aksjonærene på den ordinære generalforsamlingen, og dette skulle se til at driften av selskapet var i overensstemmelse med lovgivningen og generalforsamlingens og representantskapets egne beslutninger. Representantskapet skulle dessuten avlegge erklæring om det årlige regnskapet og selskapets drift på generalforsamlingen, samt fastsette det høyeste beløp som kunne utbetales som utbytte. Etter innstilling fra disponenten kunne representantskapet beslutte innkjøp, salg eller pantssettelse av skip, og det var deres oppgave å ansette ny disponent ved ledig stilling. For dette fikk medlemmene til sammen kr. 5000 årlig. Ordinær generalforsamling ble avholdt en gang i året, men det kunne også kalles inn til ekstraordinær generalforsamling hvis representantskapet eller aksjonærer som til sammen eide minst 1/10 av aksjekapitalen forlangte det. På generalforsamlingene hadde hver aksje 1 stemme.

Lover for aktieselskapet Atlas (tidligere A/S Asker) av 11. september 1912, med forandringer av 11. juli 1916, 31. mars 1917, 25. juli 1917, 15. november 1917, 28. april 1922 og 14. juni 1927.

[56] Pettersen 1981, s. 298.

[57] Østensjø 1993, s. 109.

[58] Her må det nevnes at antallet redere avviker fra tabell 2.1 og 2.2. For 1919/20 oppgis det i tabell 2.1 og 2.2 56 personer, mens jeg i denne tabellen opererer med et tall på 49 personer. Likeledes er det 1939/40 regnet med å være 42 redere i tabell 2.1 og 2.2, mens jeg har kommet frem til 46 redere. Begge tabellene bygger på likningsprotokollene, men tallene i tabell 2.1 og 2.2 har jeg fått ferdig databehandlet med tanke på de ulike yrkesgruppene gjennomsnittlige inntekt og formue.

[59] På dette tidspunktet var det adgang for kommunene til å regulere fradragene opp eller ned med inntil 50% i forhold til normalen. Praksisen ved selve inntektsfastsettelsen varierte også sterkt, og dette kunne gi muligheter for utnyttelse av systemet. Danielsen, Grønlie og Hovland 1987, s. 177-178.

[60] Sissel Knutsen hevder i sin hovedfagsoppgave at yrkesgruppene i Haugesund manglet tradisjoner og prestisje, og at tilhørigheten i sosialt sjikt derfor i større grad kom til å være betinget av inntekt og formue fremfor yrkeskategori og familiær bakgrunn. Knutsen 1997, s. 42.

Kåre Olsen skriver i sin oppgave om borgerskapet i Haugesund i perioden ca. 1840-1900 at det i byens første tid var ganske store muligheter for å arbeide seg opp i borgerskapet, men han understreker at det skulle både evner og vilje til, og at faktorer som sosialt opphav, giftemål og slektskap var av større betydning enn det for eksempel Knutsen legger vekt på. Olsen er likevel av den mening at tilhørigheten til det nye borgerskapet ikke var så strengt bestemt av familiebakgrunn og prestisje som rekrutteringen til den mer tradisjonelle overklassen hadde vært. Den nye samfunnsstrukturen tilsa at ens sosiale status ble like mye bestemt av "erhvervede" som av "tilskrevne" egenskaper, det vil si at innsatsvilje og forretningstalent var viktig. Denne vektleggingen av personlige egenskaper hadde sammenheng med en slags internasjonal liberalistisk "oppstigelsesoptimisme" der gründeren ble den store folkehelten. Olsen mener at sammenliknet med borgerskapet i andre byer, kan man anta at rekrutteringen til borgerskapet i Haugesund var relativt demokratisk, noe som i hovedsak trolig skyldtes at næringslivet lenge var dominert av sildesaltnæringa, som krevde relativt lite startkapital. Like viktig som kapital og formell utdanning var trolig at en hadde inngående kjennskap til næringen, gjerne etter praktisk erfaring. Denne muligheten for sosialt avansement var imidlertid størst i en kort periode av i byens første fase, og frem mot århundreskiftet tetnet den sosiale strukturen til igjen, og det etablerte borgerskapet sto selv for en stor del av rekrutteringen. Olsen 1980, s. 50-55 og s. 259.

[61] Allerede midt på 1800-tallet sto representantene for borgerskapet langt over den jevne haugesunder, men de utgjorde ikke en bevisst klasse i sosial og kulturell forstand. Det dreide seg ofte om innflyttere som i første rekke identifiserte seg med sin sosiale og geografiske bakgrunn, og det eksisterte således ikke noe etablert byborgerskap med normer og regler for sosial adferd. Denne manglende byborgeridentiteten i byens første tid kan illustreres ved hjelp av boligstrukturen. Helt fram til 1870-årene var det vanlig med kombinerte sjø- og våningshus der de øvre etasjene i strandhusbebyggelsen var boligrom. Fra 1870 og frem til århundreskiftet skjedde det en endring der den vanlige boligen blant borgerskapet ble store villaer. Denne differensieringen der representanter fra borgerskapet flyttet til arkitekttegnede hus, ofte i egne villastrøk fornemt tilbaketrukket fra arbeidernes boliger i sjøhusbebyggelsen, kan sees som et uttrykk for en voksende klassebevissthet. I andre halvdel av 1800-tallet utviklet det seg en felles byborgerkultur som virket identitetsskapende, og borgerskapet i Haugesund konsoliderte seg som klasse, ikke bare økonomisk, men også i sosial og kulturell forstand. Denne "borgerliggjøringen" må sees som en prosess over tid som resulterte i en bevissthet om å være de ledende i byen, også sosialt og kulturelt. Denne

prosessen har sammenheng med flere forhold. Frem mot århundreskiftet ble Haugesund et stadig mer etablert bysamfunn, og de ledende i byen kunne på bakgrunn av dette føle større forventninger til sin stilling som "borgerlige". Etter hvert rekrutteres deler av borgerskapet fra første generasjon "ekte" haugesundere, og som sønner eller svigersønner av byens første borgere følte de kanskje en større tilhørighet og forpliktelse både overfor byen og for den klassen de tilhørte. Rundt 1870 kan en snakke om en overgang fra sildesalting til skipsfart som dominerende næring, og redernes status økte. Den økte skipsfarten førte med seg flere impulser utenfra, og representanter fra borgerskapet fikk gjennom forbindelser og opphold i utlandet kjennskap til strømninger i det europeiske åndsliv og kunne ta opp i seg ideer og holdninger fra andre borgerlige miljø. Olsen 1980, s. 22-25.

[62] Bjordal 1997, s. 62-63.

[63] Olsen 1980.

[64] Østensjø 1958, s. 244.

[65] Biografi om Håkon Magne Waldemar Wrangell. Skrevet av ham selv på sine eldre dager.

[66] Kongshavn 1986, s. 51.

[67] Kongshavn 1986, s. 27-28.

[68] Østensjø 1996, s. 59-61.

[69] De som ikke hadde penger til å kjøpe aksjer, fikk lån mot pant i Stolt-Nielsens personlige verdier. Disse kausjonsforpliktelsene ble avgjørende for rederiets fall, da mange av aksjonærene på tross av rause utbytter ikke betalte ned på lånet, men heller kjøpte flere aksjer.

[70] Vormedal 1992, s. 29-31.

[71] Haugesunds Avis 05.09.1923.

[72] I et innlegg i Haugesunds Avis undertegnet "Haugesunder" legges det vekt på at selskapene var gode, at Stolt-Nielsens rederivirksomhet hadde vært av betydning for byen, og at det var hans gode hjertelag som var en avgjørende faktor for hans dårlige økonomiske stilling. Videre roses hans personlighet og samfunnsånd, og det understrekes at han ikke er glemt av alle i byen på tross av den hijerteløse behandlingen han ble utsatt av fra bankenes side (Haugesunds Avis 06.09.1923). Signaturen "Sjømænd" hevdet på vegne av byens sjømannsstand at Stolt-Nielsen var en av landets dyktigste og mest sympatiske redere, og "Arbeider" hevdet at "den som er med paa at fortrænge hr. B. Stolt-Nielsen fra sin disponentstilling forraader sin by" og ville bli like upopulær og uaktet som han fremdeles var populær og aktet. Fra "Flere legatmottagere" kom det til og med en bønn til bankene: "Kjære dere banker vær snild med Stolt-Nielsen, det vil dere få velsignelse av" (Haugesunds Avis 08.09.1923). Haugesunds Socialdemokrat var noe krassere i sin omtale av bankene. Overskriften på forsiden lød: "Bankdiktaturet mot B. Stolt-Nielsen", og på tross av at "vi har liten grund til at blande os op i overklassens indre konflikter", beskriver artikkelen Stolt-Nielsen som "en forholdsvis sympatisk mand" (Haugesunds Socialdemokrat 11.09.1923). Omtalen av saken i Haugesunds Dagblad, der Wrangell og Knutsen var styremedlemmer, var naturlig nok av en annen karakter. På lederplass ble det kritisert at "skumleriene" som foregikk i byen fikk spalteplass i andre aviser i form av anonyme innlegg, noe som alltid var forkastelig. Det ble også lagt vekk på at disponentskiftet var Stolt-Nielsens vilje og at det bak dette lå forhold som "utenforstående ikke har adgang til aa sætte sig ind i". Haugesunds Dagblad 10. og 11.09.1923.

[73] Haugesunds Avis 11.09.1923.

[74] På generalforsamlingen snakket Wrangell lenge og vel om at det var Bergens Privatbank som hadde fremtvunget aksjonen, og hvordan han på et tidligere tidspunkt hadde forsøkt å få kjøpt Stolt-Nielsens gjeld til 50 % av verdien, fordi det ville være lettere å finne en løsning hvis gjelden ble overført til Haugesund. Bergen Privatbank avslo tilbudet, og Stolt-Nielsen sakfører skrev i et brev til banken at han aksepterte et disponentskifte. Lederen i Haugesunds Avis skriver at disse opplysningene burde vært meddelt før, så ville man sluppet mye av agitasjonen som hadde foregått.

[75] Vormedal 1992, s. 35.

[76] Haugesunds Avis pekte på at selskapene hadde arbeidet seg oppover og spurte hvem som "sto ansvarlig for dette anslag mot byens næringsliv, mot de hundreder av sjøfolk og funksjonærer som hadde sitt levebrød i selskapet, mot byens skatteinntekter og mot aksjonærene" (Haugesunds Avis 27.09.1924). Haugesunds Folkeblad var noen hakk krassere og skrev på lederplass at de mente at det var de to direktørene i Bergen Privatbanks avdeling i Haugesund, Wrangell og Knutsen, som sto bak (Vormedal 1992, s. 36). Som svar på dette sendte Wrangell et innlegg til flere av byens aviser der han tok til motmæle mot "en del smudsartikler" og opplyste om at han aldri hadde hatt noen befatning med styrets beslutninger (Haugesunds Avis 13.10.1924). Haugesunds Socialdemokrat lot seg ikke overbevise om at Wrangell ikke har vært deltagende i "attentatet paa Stolt-Nielsens rederi" og spør om han har gjort noe for "at slaa angrepet (mot S-N) tilbage". Selv om det i avisen hevdes at "hr. Stolt-Nielsen er som politiker om mulig endnu mindre sympatisk end hr. Wrangell", går de mot behandlingen av ham.

[77] Haugesunds Socialdemokrat 25.10.1924.

[78] Vormedal 1992, s. 32.

[79] Vormedal 1992, s. 37.

[80] Vormedal 1992, s. 25.

[81] Haugesunds Avis 04.08.1990.

[82] Haugesunds Avis 20.10.1924.

[83] Haugesunds Avis 04.08.1990.

[84] Vormedal 1992, s. 39.

[85] Kongshavn 1935, s. 79.

[86] I følge Reidar Østensjø ble "Børsen" opprettet i forbindelse med en forening for hele forretningsstanden som ble dannet i 1875. Dette skulle være en slags kombinert sjømanns- og handelsforening, og den opptrådte visstnok med flere navn, blant annet Børsforeningen og Handelssamfunnet (.Østensjø 1958, s. 280). Erik Kongshavn skriver derimot at rederne leide lokalet uten å danne noen forening (Kongshavn 1935, s. 80). Dette skyldes kanskje at foreningen ikke var aktiv og svant hen etter kort tid, mens "Børsen" kom til å bli et levende og sentralt begrep i byens økonomiske og sosiale liv.

[87] Kongshavn 1935, s. 81.

[88] Bilde 1 i billedvedlegget viser den gamle børsbygningen etter at den ble overtatt av sjømannsforeningen.

[89] Haugesunds Sjømannsforenings virksomhet gjennom 50 år. Mangler forfatternavn. 1934, s. 3-4. Det hadde først blitt stiftet en sjømannsforening 1865, og denne blir av Østensjø tolket som et sterkt og konkret vitnesbyrd om skipsfartens økende betydning som selvstendig næring. Dette var i første rekke en forening for redere og skipperne, og den hadde hele 62 medlemmer noen måneder etter stiftelsen. Imidlertid varte det ikke lenge før foreningen svant hen. I 1879 ble det nok en gang dannet en slik forening, men heller ikke denne ble varig. Østensjø 1958, s. 163.

[90] Haugesunds Sjømannsforenings virksomhet gjennom 50 år. Mangler forfatternavn. 1934, s. 65.

[91] Kongshavn 1935, s. 84.

[92] Haugesunds Dagblad 13.02.1935.

[93] Opprettelsen av denne foreningen førte til en forbigående interessekamp mellom rederne og skipperne i byen. Etter overgangen fra seil til damp og omorganiseringen i rederidriften der rederen fikk en sterkere stilling på bekostning av skipperen, ble det gamle interessefellesskapet mellom reder og skipper oppløst, men det var altså ikke før rederne fikk sin egen forening at det kom til uttrykte konflikter innen foreningene. I 1911 stiftet skipperne Haugesunds Skipperforening som svar på rederiforeningen. Den gamle sjømannsforeningen eksisterte fortsatt og var i høy grad dominert av rederne. I 1915 ble det forslått at foreningen skulle bytte navn til Haugesunds Rederforbund, men da gikk skipperne til motaksjon ved å melde seg inn i foreningen. Sjømannsforeningen nektet først denne masseinnmeldingen, men opptok så 34 av skipperforeningens medlemmer i 1917. Foreningen hadde da 110 medlemmer fra før. Hverken skipperne eller rederne lyktes i å "erobre" sjømannsforeningen, og den fortsatte å eksistere som egen forening (Østensjø 1993, s. 126-128). Haugesund var lenge den eneste byen i landet som hadde en sjømanns-, en skipper- og en rederiforening som eksisterte på siden av hverandre. Sjømannsforeningen eksisterte i alle fall til 1935, da den fikk en representant i det nyopprettede handelskammeret.

[94] Haugesunds Sjømannsforenings virksomhet gjennom 50 år. Mangler forfatternavn. 1934, s. 68-69.

[95] Norges Rederforbund godkjente foreningen som kretsforening i forbundet i skrivelser av 26. februar og 16. mars 1910. Det ble valgt 2 representanter med varamenn til hovedstyret, nemlig H. M. Wrangell og Johannes Sundfør som representanter og B. Stolt-Nielsen og Sigvart Rasmussen som vara. Kongshavn 1935, s. 84-85.

[96] Dens anliggender skulle ledes av en bestyrelse bestående av tre av foreningens medlemmer med to suppleanter. Møter skulle avholdes så ofte som bestyrelsen fant det nødvendig, i regelen en gang i måneden. Både på møtene og på generalforsamlingene hadde hvert medlem én stemme, men det kunne ikke avgis mer enn tre stemmer for hvert enkelt rederifirma. Lover for Haugesunds Rederiforening vedtatt i konstituerende generalforsamling 12. februar 1910 med forandringer 13. juni 1917, 13. april 1920, 30. november 1923, 23. mai og 29 august 1930.

[97] Herunder kan nevnes at foreningen i årevis bevilget et mindre beløp til 17.maikomiteen til "dagens festligholdelse" (I følge foreningens årsberetning fra 1929). Et av de mer kjente tiltakene til foreningen på det kulturelle området var innsamlingen av bilder til et kommende museum i Haugesund. Foreningen fikk årlige bidrag fra rederforbundet og bygde etterhvert opp et stort arkiv med bilder av fartøyer hjemmehørende i byen og av gater, folk, begivenheter og livet i byen generelt.

[98] I årsberetningen fra 1919 kan man lese: "De tidligere innsamlede bidrag til forulykkede sjømands efterladte er anvendt til anskaffelse av en redningsskøite for Haugesund, idet lov om sjømandsforsikring gjorde opprettelse av et eget fond til forulykkedes efterladte overflødig. Skøiten "Haugesund" er overlevert Redningsselskapet som gave og er fast stasjonert her." Dette var blant annet penger som stammet fra årlige øremerkede bidrag fra Rederforbundet. Rederforbundet opprettet også på nasjonalt plan et eget sjømannsfond i 1918 med årlige bidrag, der styret for rederiforeningen avga innstilling for søkerne i kretsen. I 1229 ble det tildelt bidrag på 13 200. Foreningens årsberetning fra 1929.

[99] Kongshavn 1935, s. 142.

[100] Årsberetning 1920.

[101] Kongshavn 1945, s. 119-120.

[102] Årsberetningen 1930.

[103] Bilde 4, 5, 6 og 7 gir et inntrykk av rederiforeningens lokaler. På bilde 5 ser man blant annet Wrangell og Knutsen i store gullrammer. Rommer er nok innreder etter en slags engelsk stil med tunge skinnmøbler og tepper på gulvene. I følge Søren Caspersen var dette, særlig i tiden rundt første verdenskrig, mote både på kontorene og i de såkalte herreværelsene i private hjem. Caspersen 1968b, s. 13.

[104] Tillegg til Haugesunds Rederiforenings lover om adgang til lokalene samt reglement for husorden vedtatt i generalforsamling 26. oktober 1921 med forandring 23. mai 1930.

[105] Haugesunds Avis 23.01.1926.

[106] Olsen 1951, s. 9.

[107] I 1908 vedtok foreningen å inngå til myndighetene med søknad om å få opprettet en avdeling av Norges Bank. Da det var tvil om saken, anbefalte H. M. Wrangell, som da var stortingsmann og hadde arbeidet med saken, at foreningen sendte en ny begrunnet henvendelse, og i februar 1909 ble avdelingen besluttet opprettet. Arbeidet med å få egen børs i byen begynte i 1913. I mai ble det kalt inn til et masse møte for å drøfte saken. Skipsreder Lars Meling holdt et innledningsforedrag der han pekte på den store flåten, bankenes omsetning, byens eksport og import og antallet handelsborgere, og mente at dette gjorde opprettelsen av børs berettiget. Det var mange andre byer som hadde børs på den tiden: Kristiania, Kristiansand, Bergen, Trondheim, Drammen, Stavanger, Kristiansund, Skien, Ålesund og Sandefjord. En børs i Haugesund ville i tillegg til sin funksjon som notering- og samlingssted, øke byens anseelse. På møtet ble det valgt en komite som skulle arbeide videre med saken, nemlig konsul H. M. Wrangell, kjøpmann Thv. Joh. Kyvik, skipsreder Lars Meling, kjøpmann Nils Pedersen og konsul B. Stolt-Nielsen. Komiteen utarbeidet et andragende til Handelsdepartementet som kommunen stilte seg bak, og ved kongelig resolusjon av 30. mai 1914 ble Haugesund Børs opprettet. Børsen begynte sin virksomhet 25. september og hadde da fått lokaler i handelsstandsforeningens hus. Til å begynne med var det forutsatt at det skulle holdes åpent bare én time om dagen, slik at man kunne få dagens noteringer av aksjer og andre verdipapirer og finne oppgaver fra tollboden. Etterhvert fikk børsen også møtesal, leseværelse med utlagte aviser og tidsskrifter, og kontor for børskommisæren. Den første børskommisæren var konsul Birger Pedersen.

[108] Haugesunds Avis 23.01.1926.

[109] Olsen 1951, s. 11.

[110] Bilde 2 og 3 i billedvedlegget viser henholdsvis den gamle trebygningen og den nye monumentale steinbygningen.

[111] Olsen 1951, s. 19-20.

[112] Olsen 1951, s. 27.

[113] Haugesunds Dagblad 19.10.1914.

[114] Østensjø 1958, s. 400.

3. Politikk og tillitsverv

De fleste rederne hadde interesser utover sin næringsvirksomhet, og var på flere områder med på å påvirke byens utvikling. Mange av dem var politisk aktive i en årrekke, for eksempel satt H. M. Wrangell i bystyret i til sammen 42 år og blir av Reidar Østensjø omtalt som en av de tre store kommunemennene.[\[115\]](#) Jeg vil i dette kapitlet begynne med å se på redernes representasjon i bystyret i forhold til andre grupper i bysamfunnet. Det er et velkjent faktum at de var relativt sterkt representert i bystyret. Hvordan kan en forklare dette, og skjedde det noen endring over tid? Deretter vil jeg gå over til å se på redernes partitilknytning; hvilke partier representerte de og hva sto disse partiene for? Videre vil jeg se litt på hvilke saker de var opptatt av og om mulig danne et bilde av i hvilken grad de hevdet egne interesser eller handlet til beste for hele bysamfunnet. Rederne ble også tidlig valgt inn i ulike kommunale kommisjoner og komitéer, og var på den måten med på å behandle mange saker av forskjellig karakter og betydning både for sin egen gruppe og byen som helhet. Sist, men ikke minst, satt en del redere i styre og representantskap i selskaper som bank, avis og forsikringselskap for å kunne ivareta sine næringsøkonomiske og til dels også politiske interesser på en tilfredsstillende måte.

Bystyret

Helt fra begynnelsen av ble mange redere valgt inn i bystyret. Foruten å se på redernes representasjon før og etter at partipolitikken fikk innpass i kommunevalgene i Haugesund i 1899, vil jeg også forsøke å antyde faktorer som kan være med på å forklare denne gruppens relativt sterke deltakelse i bystyret. Deretter vil jeg undersøke hvile partier rederne oftest sognet til og hva disse partiene sto for. Til slutt kommer jeg inn på den mer generelle kommunale utviklingen og vil i den forbindelse se på en del enkeltsaker der redere har uttrykt sine politiske standpunkter.

Redernes representasjon

For å få et bilde av i hvilken grad rederne som gruppe var representert i bystyret har jeg lagd tabeller for representantskapet og formannskapet der rederne er satt opp mot andre yrkesgrupper. I første omgang vil jeg ta for meg perioden fram til 1899, da representantene stilte til kommunevalg for ulike politiske partier for første gang. Fordi rederne og kjøpmennene var så dominerende i denne perioden, har jeg valgt å skille dem ut som egne grupper. Jeg har brukt benevnelsen redersjiktet fordi jeg også har tatt med personer som ikke oppgir skipsreder som yrkestittel, men som jeg anser som representanter for denne gruppen, blant annet konsulere og enkelte kjøpmenn.[\[116\]](#) For de andre kategoriene som privat og kommunalt ansatte har jeg ikke skilt mellom ”høyere” og ”lavere” ansatte fordi dette ville gitt for mange kategorier. Av samme grunn har jeg også slått sammen arbeidere og håndverkere til en kategori. Jeg mener dette kan forsvares fordi hensikten ikke er å gi en fremstilling av de ulike yrkesgruppenes representasjon som sådan, men å forsøke å gi et bilde av redernes deltakelse i bystyret i forhold til resten av befolkningen.

Antallet medlemmer i representantskapet og formannskapet økte i takt med folketallet, og tallet på representanter steg således fra 15 i 1869/70 til 24 i 1897/98. Likeledes steg tallet på formannskapsmedlemmer fra 5 til 8 i den samme perioden.

Tabell 3.1. Ulike yrkesgrupper i representantskapet 1870-1898, relative tall

	1869/70	1875/76	1879/80	1885/86	1889/90	1895/96	1897/98	Gj.snit
Redersjiktet	20	28	28	33	29	29	21	27
Kjøpmenn	67	44	39	33	29	38	38	41
Frie yrker	0	0	6	0	0	0	4	1
Selvst. n.drivende	7	6	6	10	10	10	8	8
Privat ansatte	0	0	0	0	0	0	4	0,5
Komm. og	7	0	6	0	0	5	4	3

off. ans.								
Håndv. og arb.	0	17	17	24	29	19	21	18
Andre	0	6	0	0	5	0	0	1,5
Totalt	15 (101%)	18 (101%)	18 (102%)	21 (100%)	21 (102%)	21 (101%)	24 (100%)	(100%)

Tabellen bygger på vedlegg til Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år (Kongshavn 1930). Redersjiktet inneholder yrkestitlene skipsreder, konsul og skipper. Frie yrker: lege og sakfører. Selvstendig næringsdrivende: agent, huseier, dampskipsekspeditor, apoteker. Privat ansatte: redaktør, banksjef. Komm. og off. ansatte: lærer, prost, tollbetjent. Håndverkere og arbeidere: garver, snekker, hattemaker, farver, blokkmaker, maler, skomakermester, byggmester. Andre: gårdbruker.
Det samme gjelder tabell 3.2.

Den dominerende gruppen i bystyret i denne perioden var kjøpmennene, som i gjennomsnitt utgjorde 40% av representantene. Rederne sto for rundt 25% av representantene, og også de var altså relativt sterkt representert, ikke minst i forhold til antallet redere i denne perioden. Arbeidere og håndverkere utgjorde rundt 20%, men i dette tidsrommet var det nesten bare håndverkere som tilhørte denne gruppen. Arbeidere, gårdbrukere og de som blir regnet til de frie yrkene, for eksempel leger og advokater, var i liten grad representert. Både privat og kommunalt ansatte var nesten fraværende, og dette har selvsagt sammenheng med at disse gruppene på dette tidspunktet ikke utgjorde noen stor del av antallet sysselsatte. Representantene fra gruppen av kommunalt og offentlige ansatte var i denne perioden først og fremst lærere og prester.

Redernes og kjøpmennenes dominans blir enda mer slående i og med at de på dette tidspunktet på mange måter utgjorde den samme gruppen. De fleste som drev med eksport og skipsfart hadde startet sin forretningsvirksomhet som handelsmenn, og det var svært vanlig å kombinere begge virksomhetene. Derfor kunne det ofte være litt tilfeldig hva som ble oppgitt som yrkestittel. For eksempel blir Christian Christiansen betegnet som kjøpmann i 1869/70, men som skipsreder i 1871/72. Likeledes ble Mons Egge registrert som handelsborger i 1871/72 og som skipsreder i 1875/76. Johan Thorsen, som på denne tiden var en av landets største redere, ble i 1873/74 omtalt som handelsborger, og i 1875/76 som kjøpmann. Skillet mellom redersjiktet og kjøpmennene var altså mer eller mindre tilfeldig på dette tidspunktet. Hvis en slår sammen gruppen av kjøpmenn og redere utgjorde disse fra 57 til 87% av representantene, gjennomsnittlig 67,6%. De største gruppene av forretningsmenn var altså totalt dominerende i representantskapet i denne perioden. Hvis en ser på formannskapet, var denne tendensen enda sterkere.

Tabell 3.2. Ulike yrkesgrupper i formannskapet 1870-98, relative tall

	1869/70	1875/76	1879/80	1885/86	1889/90	1895/96	1897/98	Gj.snitt
Redersjiktet	20	17	17	29	29	43	38	26
Kjøpmenn	60	83	83	71	29	29	25	54
Frie yrker	20	0	0	0	0	0	0	3
Selvst. n.drivende	0	0	0	0	0	0	13	2
Privat ansatte	0	0	0	0	14	14	13	6
Komm. og off. ans.	0	0	0	0	14	0	0	2
Håndv. og arb.	0	0	0	0	14	14	13	6
Andre	0	0	0	0	0	0	0	0
Totalt	5 (100%)	6 (100%)	6 (100%)	7 (100%)	7 (100%)	7 (100%)	8 (102%)	(99%)

Kjøpmennene utgjorde mellom 25 og 83% av medlemmene i formannskapet, i gjennomsnitt 54%, og var de andre gruppene totalt overlegne. Rederne sto for mellom 17 og 43% av medlemmene, og utgjorde i gjennomsnitt rundt 28%. Det er en tendens til at rederne fikk flere medlemmer mot slutten av tidsrommet, mens kjøpmennene fikk færre. Dette kan ha sammenheng med at det de som kombinerte handel og skipsfart gikk over til å kalle seg reder i stedet for kjøpmenn. Det ble i alle fall flere personer som oppgav reder som yrkestittel i denne perioden. De andre gruppene var nesten helt fraværende i begynnelsen av perioden, og selv om de fikk flere medlemmer fra 1889 og utover, hadde de til sammen hele tiden langt færre enn de to største gruppene. Hvis en ser på kjøpmennene og rederne i fellesskap, hadde de gjennomsnittlig nesten 82% av formannskskapsmedlemmene, og i 3 av valgperiodene hadde de alle plassene.

For å kunne forstå rederens og kjøpmennenes dominans, må en ta i betraktning hvordan det politiske systemet fungerte. Det eksisterte tradisjoner på enkelte borgeres deltakelse i de lokale styringsorganene og partipolitikken fikk relativt sent innpass i den kommunale politikken. Dette gav handlingsrom for de dyktige mennene innen næringslivet som viste evne og vilje til å engasjere seg.

Helt fra 1600- og 1700-tallet hadde fremtredende borgere fått anledning til å være med i byens styre og stell. Av og blant borgerskapet ble de såkalte eligerte menn valgt, og disse utgjorde en forsamling som uttalte seg i diverse saker av betydning for byen. I Trondheim utgjorde dette utvalget på 1700-tallet 12 personer, men antallet ble redusert til 6 i 1806.[\[117\]](#) Dette borgerutvalget var et svar på kongemaktens og embetsmennenes behov for samarbeid med byborgerne, og da spesielt handelsborgerne.[\[118\]](#) I Trondheim var det grossererne i den såkalte Søgaden som fullstendig dominerte. De eligerte utgjorde et maktsentrum i byen, og det eksisterte i følge Mykland klare motsetninger mellom disse og embetsmennene i synet på hvilke oppgaver det lokale styret skulle ta seg av. De eligerte var forkjempere for en relativt streng sparepolitikk, mens mange av embetsmennene var mer sosialt innstilt.[\[119\]](#) I følge Finn Olstad hendte det visst aldri for Sandefjords vedkommende at embetsmennene gikk imot borgerrepresentantenes råd.[\[120\]](#) Også andre steder var det helt fra begynnelsen av en tendens til at det var de mektigste og mest velstående kjøpmennene som ble valgt, og de vurderte borgerutvalget som et styringsorgan der de kunne arbeide for å fremme egne næringsmessige og økonomiske interesser.[\[121\]](#) Dette ble blant borgerne forøvrig oppfattet som sammenfallende med byens interesser, så man kan kanskje si at kjøpmennenes lokalpolitiske maktposisjon bygget på et interessefellesskap for alle byens borgere. Borgerutvalget var interessert i alle saker av økonomisk eller næringsmessig karakter, og fikk etter hvert også innflytelse over byens regnskaper, budsjett og skatteutlikning. På slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet ble det også vanlig at borgerrepresentantene viste større interesse for andre saker som var av interesse for bysamfunnet, for eksempel vannforsyning, brannvesen, veivesen og kaiarbeid.[\[122\]](#)

Med formannskskapslovene av 1837 ble det slått fast at valgte representanter skulle ta del i styringen av kommunene, og borgerskapets monopol som talerør for byens befolkning ble brutt. Nå ble velgerkorpset utvidet til å omfatte også de som ikke hadde løst borgerskap, i hovedsak embetsmenn og større huseiere.[\[123\]](#) Stemmeretten ble nemlig den samme som til stortingsvalgene, det vil si at bønder, embetsmenn, borgere og de som eide hus eller grunn til en viss verdi kunne stemme. Valgdeltakelsen var gjennomgående lav. Selv i byene der deltakelsen var størst, benyttet mindre enn halvparten stemmeretten.[\[124\]](#) De som hadde stemmerettskvalifikasjoner måtte registrere seg og sverge en ed til Grunnloven for å bli stemmeberettiget.[\[125\]](#) Til bystyret skulle det velges representanter og formenn. Tallet på formenn kunne variere mellom 4 og 12 alt etter antallet innbygger i byen, og tallet på representanter skulle være 3 ganger tallet på formenn. Formenn og representanter ble valgt ved særskilte valg som var organisert som rene flertallsvalg. Formannskapet var det toneangivende politiske organ, og det kunne stort sett bestemme hvilke saker som skulle frem for representantskapet. Hvis en ser på hvem som ble valgt som formenn og representanter i de første årene etter 1837 var de "beste menn" fremdeles sentrale. På tross av det nye velgerkorpset var det fortsatt den økonomiske eliten som dominerte, og da hovedsakelig kjøpmenn og embetsmenn. Til representantskapet kunne det også bli valgt håndverks- og skipperborgere og huseiere, men det var mer sjeldent i formannskapet.[\[126\]](#)

I 1884 ble stemmeretten utvidet til å gjelde menn som hadde en skattbar inntekt på minst 800 kroner i byene og 500 kroner på bygdene.[\[127\]](#) Dette betydde at ca. 25% flere enn før fikk stemmerett.[\[128\]](#) I 1896 ble tallene senket til 400 kroner i byene og 300 på landet. Valgdeltakelsen var fremdeles lav. Et gjennomgående trekk er at valgdeltakelsen var lavere ved kommunevalg enn ved stortingsvalg. Stortingsvalgene var ordnet ved indirekte valg, det vil si at det først ble valgt stemmeberettigede valgmenn som så skulle velge representantene. Denne ordninga virket sosialt selektivt. Det skulle en viss posisjon til for å bli valgmann, og for å bli representant lå lista enda høyere.[\[129\]](#) De "beste og mest innsiktsfulle" mennene tilhørte alltid det øvre sjikt i bysamfunnet. I følge Hovland var makten trygt forankret i et begrenset velgerkorps dominert av den økonomiske og sosiale elite i alle fall helt fram til 1980-årene.[\[130\]](#)

Selv om Haugesund som ny by ikke hadde så lange tradisjoner på valg av kjøpmenn og redere, ser det ut til at det også her var "de beste menn" som ble valgt. Det var også de som hadde stemmerett. I 1873 var bare 7,4% av byens innbyggere stemmeberettiget, og i følge Østensjø var tallet på stemmeberettigede så sent som i 1894 fremdeles så

lavt som 7,6 %. Valgdeltakelsen var gjennomgående under 40 %, og den var oftest lavere ved formannskapsvalg enn ved representantskapsvalg. Ved formannskapsvalget i 1886 stemte bare 19 % av de stemmeberettigede.[131] Dette kan ha sammenheng med at det var lite agitasjon og stor grad av enighet om hvem som burde velges.

En beslektet årsak til det relativt sterke innslaget av redere kan være at de som vellykkede forretningsmenn og entreprenører representerte et ideal om ”den sterke og uavhengig handlende mann” som visste å følge med i tiden og utnytte de mulighetene som fantes. Utover i andre halvdel av 1800-tallet var utviklingstoen sterk. Fremtiden hadde uante muligheter, så lenge det fantes personligheter med kunnskap, kapital, ambisjoner og vågemot til å satse på nye virksomheter. Rederne var den gruppen som hadde stått i fremste rekke i byens næringsutvikling, og som Østensjø uttrykker det; ”bar byen frem til velstand”. [132] De var ”selfmade men” som hadde lyktes i det økonomiske liv, og fremsto av den grunn som betydningsfulle for byens videre utvikling og som nesten selvskrevne kandidater til bystyret.

Den rivende veksten som Haugesund hadde opplevd i løpet av kort tid kan tenkes å ha ført til en ekstra sterk tro på enkeltpersoner. En kan også tenke seg at det i denne perioden hadde betydning at mange rederne hadde bakgrunn i lavere sosiale lag. Selv om de tilhørte en overklasse var ofte de selv eller deres fedre ”vanlige folk” fra distriktet, og dette kan ha gitt dem tillit fra flere grupper. I en avis sto det i 1928 en artikkel som het ”Fra det gamle Haugesund” av Carl Pedersen. Han skriver her om forholdene i byen i 1890-årene og beskriver at det var forskjell på folk med henhold til velstand. ”Men der er en viss solid jevnhet over det hele. Enslags ubevisst solidaritetsfølelse behersker det hele samfund. Enslags likhet er til stede (.....) og der dyrkes mer respekt for den driftige arbeidsherre, for hans muligheter, for aa kunne skape en bedrift, - og for kapitalen.” [133]

Østensjø skriver at ved kommunevalgene ble det tatt hensyn til kandidatenes personlige egenskaper, deres bopel eller geografiske plassering i byen, deres standpunkt til bestemte saker og deres politiske oppfatning. ”En får inntrykk av at det første hensynet i alminnelighet var det viktigste, og at det siste var det minst viktige.” [134] Selv ved valgene i 1890, da det var rekordstor valgdeltakelse på grunn av alkoholspørsmålet, ble det tatt hensyn til kandidatenes personlige egenskaper. Striden mellom de som ville ha et friere alkoholsalg og de som ville innskrenke alkoholhandelen, førte til inndeling i to grupper: samlagspartiet og totalpartiet. Ved valgene hadde partiene likevel opp til tre felleskandidater, og H. M. Wrangell, som ikke var totalist og endog vinhandler, sto oppført på totalpartiets liste foran formannskapsvalget. [135]

Kommunevalgene var altså i høy grad personvalg, mens valgmannsvalgene i forbindelse med stortingsvalgene i større grad var politiske. Rundt 1870 skjedde det et begynnende gjennombrudd for den organiserte nominasjonen. Det ble stiftet to eller flere rivaliserende ”nominasjonssentraler” som prøvde å samordne gruppeinteressene og appellere til velgerne med lister der kandidatene til motparten var utelatt. Etter at de politiske partiene hadde bygd ut velgerorganisasjonene sine i 1880-årene, skjøt utviklingen fart. Listene over valgmann ble satt opp på partimøter og bar partiets navn. Ved lovvedtak av 1897 ble partiene offentlig godkjent som nominasjonsorgan. [136] I 1883 ble det stiftet både høyre- og venstreforening i Haugesund, men disse eksisterte ikke så lenge. Etter at striden om unionen flammet opp i begynnelsen av 1890-årene, oppsto det nye politiske foreninger i byen, i 1893 en venstreforening og i 1894 en høyreforening og en moderat forening. Moderate og høyre sluttet samme år valgforbund og denne felleslisten seiret og deres kandidater ble valgmann. [137]

I mange bykommuner ble det lansert partilister rett etter organiseringen av partiene. Det første tiåret var spenningen mellom partiene lokalt mest en refleks av striden på riksplanet. Den var sterkest på tidspunkt med store konflikter i rikspolitikken, og i avspenningsperioder økte tallet på felleskandidater. [138] I følge Rolf Danielsen var de politiske kommunevalg i Trondheim i denne perioden ikke uttrykk for noen reell uenighet i synet på kommunens funksjon i bysamfunnet. Det var til tider mange felleskandidater, og dette var i de fleste tilfeller menn med svak partitilknytning som nøyttillit og anseelse i begge leirene, og som derfor kom til å representere den store mellomgruppen i bysamfunnet som ennå ikke var fanget inn av partidisiplinen. [139] Det samme ser ut til å ha vært tilfelle blant annet i Sandefjord og i Flekkefjord, der partiene drev samarbeidet så langt at de til slutt opererte med én liste og fordelte plassene seg imellom etter antatt innbyrdes styrkeforhold for å unngå at dyktige og velsette menn skulle risikere å ikke bli valgt inn i bystyret på grunn av sitt partistandpunkt. [140]

De lokale partiskillene gikk etter hvert over fra å være en ”refleks” av den rikspolitiske stiden, til å få egen tyngde ved utforming av lokale programmer ved kommunevalgene. Det hadde oppstått reell uenighet i synet på kommunens virkeområde i bysamfunnet i noen av de større byene rundt midten av 1890-tallet. [141] Denne nyorienteringen var betinget av at Venstre begynte å imøtekomme arbeidernes krav og ville bryte med den rådende sparelinjen og bidra til å skape større økonomiske og sosial utjevning. Venstre tok opp flere konkrete arbeiderkrav og var for alminnelig stemmerett.

Med dette velferdsprogrammet utkrystalliserte det seg et klart skille i kommune-politikken mellom en gruppe som bekjente seg til en aktiv utvidelse av kommunes funksjoner på det sosiale området og en konservativ fraksjon som ville beholde den gamle sparelinjen. [142] Mange skatteborgere fryktet en pengeslukende reformpolitikk på det kommunale plan, og motstanden mot alminnelig stemmerett var større ved kommunevalgene enn ved statlige

valg.[143] I 1896 ble det imidlertid innført stemmerett for alle menn som betalte skatt, og nye grupper kunne gjøre seg gjeldende i lokalpolitikken. Dette medførte en forsterket spenning partiene imellom.

Samtidig ble også valgordningen endret, og dette styrket tendensen til partipolisering av de lokale valgene. De særskilte valgene på formenn tok slutt, og formennene skulle nå velges av og blant representantene.[144] Tallet på medlemmer skulle som før fastsettes på grunnlag av folketallet, men formannskapet skulle nå utgjøre bare ¼ av kommunestyret. Ordføreren skulle fortsatt velges av hele kommunestyret for 1 år om gangen. Mens medlemmene i formannskap og representantskap tidligere var blitt valgt for 4 år om gangen samtidig som halvparten av dem var blitt skiftet ut annethvert år, skulle kommunestyret nå velges for tre år om gangen og det skulle ikke skje noen utskiftning av medlemmer i løpet av perioden.[145]

Den nye ordningen innebar også at dersom en del av velgerne ba om det, skulle valgene arrangeres som forholdstallsvalg. I så tilfelle skulle forslag til valgliste sendes til et valgstyre. For å bli godkjent som offisielle lister måtte forslagene være underskrevet av et visst antall velgere, og hver liste måtte ha en overskrift som anga hvilken gruppe det var som sto bak listen. Dette kom i stor grad til å bidra til at kommunevalgene fikk et tydeligere partipolitisk preg. I Haugesund ble det avgjort at kommunevalget i 1898 skulle foregå som forholdstallsvalg.[146] og dette året var det fire offisielle lister, nemlig Venstre, Høire, det Moderate Venstre og et parti som kalte seg Huseiergruppen.[147]

Valgdeltakelsen var fremdeles lavere ved kommunevalgene enn ved stortingsvalgene. I Haugesund deltok gjennomsnittlig 71,1% av de stemmeberettigede ved stortingsvalgene i perioden fra 1897 til 1912. Det tilsvarende tall for kommunevalgene i tidsrommet 1901 til 1913 var 59,6%.[148] Stortingsvalgene og kommunevalgene kan ikke direkte sammenliknes med hverandre siden de var forskjellige både når det gjaldt valgordning, stemmerettsregler og valgsaker, men selv om kommunevalgene fra 1898 var mer politiske enn før, fortsatte de å være personvalg i større grad enn stortingsvalgene. Da det Moderate Venstre offentliggjorde sin valgliste i 1898, sto følgende under navnene: ”Komiteen har søgt efter bedste Evne at samle de Mænd paa Valglisten, som den anser skikkede til under sindig og roligt Fremskridtsarbeide at vareta Byens Tarv, og med dette for Øie samle de Stemmeberettigede om sig. Derfor har Komiteen ved Valglistens Udarbeidelse heller ikke udelukkende opstillet Mænd inden det moderate Parti, men lat Hensynet til Kommunens Tarv være det bestemmende.”[149] Kommunevalgene ble så sent som i 1906 ikke sett på som politiske i samme grad som stortingsvalgene.[150] La oss nå se på redernes representasjon i bystyret etter at partiene fikk sitt gjennombrudd også i kommunevalgene.

Tabell 3.3. Ulike yrkesgruppers representasjon i bystyret 1899-1940, relative tall

	1899/1901	1905/07	1911/13	1917/19	1923/25	1929/31	1935/37	Gj.snitt
Redersjiktet	26	25	11	12	15	2	3	13
Kjøpmenn	18	25	14	8	10	2	7	12
Frie yrker	9	4	2	6	5	8	7	6
Selvst. n.drivende	15	4	4	10	7	12	10	9
Privat ansatte	3	14	7	15	17	17	20	13
Komm. og off. ans.	9	7	14	13	13	18	15	13
Håndv. og arb.	21	21	39	25	23	30	23	26
Andre	0	0	9	12	10	12	15	8
Totalt	34 (101%)	44 (100%)	44 (100%)	52 (100%)	60 (100%)	60 (100%)	60 (100%)	(100%)

Tabellen bygger på vedlegg i Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år (Kongshavn 1930) og Haugesund kommunale administrasjon 1930-1998 (Morland 1998). **Redersjiktet** inneholder yrkeskategoriene skipsreder, konsul, skipsmegler, disponent. **Kjøpmenn og handlende**: kjøpmann, grosserer, handelsborger, trelasthandler, bokhandler, eksportør. **Frie yrker**: Overrettssakfører, høiesterettsadvokat, advokat, læge, doktor, revisor, arkitekt. **Selvstendig næringsdrivende**: agent, huseier, ingeniør, verkseier, fabrikkseier, støperieier, aktiemegler, eiendomsmegler, boligsjef. **Privat ansatte**: banksjef, disponent, direktør, redaktør, bankkasserer, kontorfullmektig, kontorsjef, forretningsfører, bankbokholder, bestyrer, handelsbestyrer, fabrikkbestyrer, driftsbestyrer, materialforvalter, lagerformann, skipsfører. **Kommunalt og offentlig ansatte**: sorenskriver, stadsfysikus, underfogd, pastor, distriktsdyrlæge, brandmester, postmester, postfullmektig, brandkonstabel, politikonstabel, tollbetjent, telegrafbestyrer, telefonformann, kinematografbestyrer, lærer, lærerinne, overlærer, navigasjonslærer, husmorskolebestyrerinne, skolebestyrer, vaktmester, inspektør. **Håndverkere og arbeidere**: bøkker, boktrykker, farver, slaktermester, skomaker, byggmester, fotograf, snekkermester, elektriker, gullsmed, bakermester, murmester, typograf, faktor, skreddermester, maler, tømmermann, bygnings snekker, murer, modellsnekker, feiermester, pedell, fyrbøter, mekaniker, stuer, maskinist, metallstøper, ferjefører, arbeider, steinarbeider, jernarbeider, hermetikkarbeider, havnearbeider, lastearbeider, ekspeditør, chauffør, vraker, gartner. **Andre**: gårdbruker, kandidat, husmor, fru.

Det samme gjelder for tabell 3.4.

Kjøpmennene og rederne hadde nå en mye mindre andel av representantene enn i perioden 1870-1898, henholdsvis 12 og litt over 13% i gjennomsnitt mot tidligere 41 og 27%. Kjøpmennene hadde helt mistet sin tidligere dominerende posisjon og var nå i gjennomsnitt den fjerde minste gruppen i bystyret. Redernes andel av representanter hadde også sunket med rundt det halve i forhold til forrige periode. Både for kjøpmennene og rederne ser en at antallet representanter synker gradvis, og at det særlig for redernes vedkommende var en sterk nedgang helt mot slutten av 1920-tallet. Utøverne av de såkalte frie yrkene og de selvstendig næringsdrivende hadde økt sin andel noe, mens gruppen av private og kommunalt ansatte begge i gjennomsnitt hadde oppnådd over 10% av medlemmene. Kategorien "andre", som for en stor del består av fruer og husmødre, gjorde et hopp da kvinnene fikk tillatelse til å sitte i bystyret fra 1911 av, og fra da av utgjorde denne kategorien rundt 10% av representantene. Den gruppen som hadde økt mest, nemlig håndverkere og arbeidere, var nå den klart største gruppen av alle med gjennomsnittlig over 25% av medlemmene. I 1911/13 sto denne gruppen for hele 39% av representantene. I følge de nye reglene utgikk formannskapet nå av det allerede valgte representantskapet, og her hadde representasjonen også endret seg.

Tabell 3.4. Ulike yrkesgruppers representasjon i formannskapet 1899-1937, relative tall

	1899/1901	1905/07	1911/13	1917/19	1923/25	1929/31	1935/37	Gj.snit
Redersjiktet	33	55	9	8	7	7	7	18
Kjøpmenn	0	9	9	0	13	0	0	4
Frie yrker	11	9	9	15	20	20	20	15
Selvs. n.drivende	22	0	0	0	7	13	27	9
Privat ansatte	11	9	27	23	20	27	20	20
Komm. og off. ans.	11	18	0	15	7	20	13	12
Håndv. og arb.	11	0	46	31	20	13	7	18
Andre	0	0	0	8	7	0	7	3
Totalt	9 (99%)	11 (100%)	11 (100%)	13 (100%)	15 (101%)	15 (100%)	15 (101%)	(99%)

Kjøpmennenes andel av medlemmer var her enda sterkere redusert enn i representantskapet. I 3 av de 6 undersøkte

valgperiodene hadde kjøpmennene ingen medlemmer i formannskapet, og gjennomsnittet lå så lavt som like over 4% mot 54% i årene 1870/98. Rederne ble også dårligere representert, men her kom nedgangen senere og var mer markant. I 1899/1901 og 1905/07 hadde rederne faktisk hele 33 og 55 % av representantene, noe som lå over gjennomsnittet på rundt 28% i den forrige perioden. Fra 1911/13 sank imidlertid antallet formannskapsmedlemmer til under 10%, og holdt seg på dette lavet nivået ut perioden. Den største gruppen var håndverkere og arbeidere, som var den gjennomsnittlig største gruppen. Også her ser en den at året 1911/13 sto for en stor overgang, gruppen håndverkere og arbeidere gikk fra 0 til hele 46% fra 1905/07 til 1911/13. Bortsett fra "andre" lå resten av gruppenes andel av medlemmer mellom 12 og nesten 20%.

Når rederne beholdt en såvidt sterk representasjon i formannskapet i første del av perioden, hadde det kanskje sammenheng med at mange av dem hadde relativt lang fartstid som kommunepolitikere, og flere av dem gjorde også en innsats i andre kommunale styrever og komitéer. Det faktum at både privat og kommunalt ansatte økte sin representasjon i bystyret, kan sies å ha sammenheng med det enkle faktum at dette var yrkesgrupper som hadde vokst i størrelse. Men det hadde også sammenheng med den mer generelle samfunnsutvikling der nye grupper begynte å kreve mer like forhold for alle sosiale grupper. Dette var i alle fall av avgjørende betydning for at håndverkerne og arbeiderne ble den sterkeste representerte gruppen i bystyret i denne perioden.

I løpet av årene 1899 til 1913 skjedde det en tydelig radikaliserings i lokalpolitikken i Haugesund, og det hadde sammenheng med at det vokste frem en sosialistisk arbeiderbevegelse i byen. Dette var en konsekvens av den sosiale og økonomiske utviklingen i byen forøvrig. Arbeiderbefolkningen vokste samtidig som den økonomiske fremgangen styrket borgerskapet, og det dannet seg et lite, men sterkt storborgerskap. Avstanden mellom klassene ble større. En annen konsekvens av den samfunnsmessige utviklingen var en samling og konsolidering av de konservative kreftene. De moderate gikk sammen med høyre, og den konservative gruppen fikk et jevnt tilsig av venstrefolk som syntes at deres gamle parti var blitt for radikalt. Kjente venstrefolk som for eksempel Th. Joh. Kyvik, Steffen Staalesen og Birger Pedersen gikk fra venstre over til "Upolitiske", og noen av dem representerte senere Frisinnede Venstre. Innenfor en del av borgerskapet foregikk det en glidning fra radikalisme til konservatisme, fra det "gamle" Venstre til det Moderate Venstre og senere til den såkalte Upolitiske Gruppe og det Frisinnede Venstre. Borgerne i Haugesund var radikale så lenge det gjaldt å kjempe for nasjonal selvstendighet og selvstyre, men de ble mer konservative da den politiske striden kom til å dreie seg om kristendom og kultur, og enda mer konservative da interessen fra 1890-årene og særlig etter 1905 samlet seg om økonomiske og sosiale spørsmål. [\[151\]](#)

Partitilhørighet

Noen redere var uttalte venstremenn, som for eksempel Arne Lothe, Johannes Sundfør og Lars Meling. Andre sognet til Venstre en stund, men gikk over til andre partier etter hvert som partiet ble radikaliseret. Dette gjaldt foruten de tidligere nevnte for eksempel Frithjof Eide og senere T. H. Skogland. Noen redere representerte også det såkalte Avholdspartiet i tidsrommet 1902-1910, for eksempel E. H. Kongshavn og Mikal Lindøe. Disse kom imidlertid til å representere andre partier senere. I det hele var det mange som representerte flere partier i sin politiske "karriere". Mikal Lindøe var representerte både Moderate Venstre, Avholdspartiet og Venstre. Han gikk nærmest "mot strømmen" mot Venstre. Etter hvert kom også kvinnene med i det politiske liv, og flere av de første kvinnelige bystyremedlemmene var rederfruer. Constance Lothe bekjente seg til Venstre, mens Lina Kongshavn tilhørte Upolitiske. Elisabeth Knutsen var representant for Frisinnede.

I den følgende tabellen vil jeg vise hvor mange redere som representerte de ulike partiene. Tallene i parentes viser vararepresentanter.

Tabell 3.5. Redernes tilhørighet i partier 1899-1940, absolutte tall

	1899/1901	1902/1904	1905/1907	1908/1910	1911/1913	1914/1916	1917/1919
Venstre	3 (1)	3	3 (1)	1	0 (5)	1	3 (2)
Moderate Venstre	5 (2)	4 (6)	-----	-----	-----	-----	-----
Høire	1	1	-----	-----	-----	-----	-----
Avholdspartiet	-----	1 (1)	2 (1)	2	0	0	0 (1)
Den upolitiske gruppe	-----	-----	6 (3)	5 (5)	5 (4)	-----	-----
Frisinnede	-----	-----	-----	-----	-----	4 (3)	3 (3)

Venstre							
Det upolitiske borgerparti	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Høire og Frisinnede	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	1920/1922	1923/1925	1926/1928	1929/1931	1932/1934	1935/1937	1938/1940
Venstre	2	2	0	0	1 (1)	0 (1)	0 (1)
Moderate Venstre	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Høire	-----	-----	-----	-----	-----	-----	2 (2)
Avholdspartiet	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Den upolitiske gruppe	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Frisinnede Venstre	7 (2)	5 (1)	3 (1)	1 (1)	3 (1)	-----	-----
Det upolitiske borgerparti	4 (2)	2 (1)	-----	-----	-----	-----	-----
Høire og Frisinnede	-----	-----	-----	-----	-----	2 (2)	-----

Tabellen bygger på vedlegg i Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år (Kongshavn 1930) og Haugesund kommunale administrasjon 1930-1998 (Morland 1998).

Ut fra tabellen ser en at de fleste rederne var moderate og høyrevendte, og H. M. Wrangell kan stå som et typisk eksempel på partitilhørigheten til flertallet av rederne. Han gikk fra Moderate Venstre til den såkalte Upolitiske Gruppe og videre til Frisinnede Venstre. Disse partiene representerte i forskjellige tidsrom høyrekreftene, og på mange måter kan man si at rederne fulgte med etter hvert som høyrepartiet i byen skiftet navn. I det følgende vil jeg se litt nærmere på disse partiene. Spesielt Frisinnede kom vel til å fremstå som rederpartiet fremfor noe annet, og jeg vil forsøke å ta opp hva partiet sto for.

Det Moderate Venstre oppsto på riksplan etter å ha skilt seg fra det "Rene Venstre" i 1888. Sprengningen skyldtes i første rekke uenighet i kirke- og kulturpolitikken. Leiv Mjeldheim har skrevet en artikkel om "Moderate Venstres to andlet" der han beskriver hvordan to retninger møttes i dette nye partiet. På riksplan var det en allmenn moderasjon i politiske spørsmål, men på lokalplan var det flere steder en religiøst motivert opposisjon.[\[152\]](#) Det kristelig pregede velgerbildet bleknet frem gjennom 1890-tallet, og Moderate kom etterhvert til å helle mer og mer mot Høyre. Partiet var i sterk opposisjon mot Venstres radikalisme i stemmerettspolitikken, skattepolitikken og unionspolitikken.[\[153\]](#) Det Moderate Venstre stilte velgerlister i Haugesund til valgene i 1898 og 1901, og mange av personene på listen kom senere til å dukke opp på den såkalte Upolitiske Gruppens liste fra og med kommunevalget i 1904. Under Upolitiske første periode i bystyret fra 1905 til 1907 hadde partiet 13 representanter. Hvis en sammenlikner navnene med Moderates representanter for 1899/1901 og 1902/04, ser en at 9 av de 13 representantene tidligere hadde representert det Moderate Venstre. Av de resterende 5 representantene hadde 2 representert Høyre og 3 tidligere stilt til valg for venstre.[\[154\]](#) Da Upolitiske stilte valgliste ved valget i 1904, forsvant både Moderate Venstre og Høyre fra kommunevalgene. Ved offentliggjøringen av "Den upolitiske Valgliste" før valget i 1904 går det frem at listen ble vedtatt av Moderate Venstre og Høyre i samarbeid på et velgermøte.[\[155\]](#)

På samme måte som Upolitiske overtok som parti for de som tidligere hadde representert Moderate Venstre og Høyre i 1905, tok det Frisinnede Venstre over for Upolitiske i 1919. En kan kanskje si det slik at høyrekreftene i byen ble representert av flere ulike partier i denne perioden, nemlig de tidligere nevnte partiene. Det var for en stor del de samme personene som gikk igjen i disse tre partiene, selv om noen også endret sine standpunkter og byttet parti. Frisinnede Venstre oppsto etter nok en sprengning innen Venstre, denne gangen som en følge av uenighet i økonomiske og sosiale spørsmål.[\[156\]](#)

Frisinnede Venstre kom for en stor grad til å bli redernes parti. I det følgende vil jeg se på oppkomsten av partiet på riksplan, og deretter komme nærmere inn på ulike syn på partiets drivkrefter og spesielt synet på dets økonomiske politikk. Til slutt vil jeg omtale Frisinnede og dets arbeid i Haugesund.

På sentralplan ble partiet beskrevet som ”et venteværelse på veien over mot høyre”.[\[157\]](#)

Partiet ble dannet i 1909 i kretsen rundt Christian Michelsen og de nye liberale elementene i Høyre.[\[158\]](#) Det ble dannet frisinne foreninger en rekke steder,[\[159\]](#) men samarbeidet med Høyre ble raskt så intimt at det var vanskelig å skille de to partiene fra hverandre. Selv om en ikke kom frem til sentralt sluttede samarbeidsavtaler i den første tiden, ble det opprettet nærmere valgsamarbeid på lokalt plan. Ved stortingsvalget i 1909 hadde Frisinnede og Høyre felleskandidater i 92 av 123 kretser.[\[160\]](#) Frisinnede Venstre fremsto i stadig sterkere grad som en del av Høyre. Ved valget i 1921 hadde partiet ingen egne lister i fylkesvalgkretsene. Flere steder ble lokalforeningene inkorporert i en felles organisasjonsstruktur under Høyres ledelse, som for eksempel Høyres og Frisinnede Venstres fellesorganisasjon for Rogalands og Vest-Agder byene.[\[161\]](#)

På samme tid bestemte deler av ledelsen i partiet seg for å arbeide for en mer selvstendig stilling, og det ble fremmet forslag om å oppheve det organisatoriske samarbeidet med Høyre i sin helhet. Men det var delte meninger om dette. Fremtredende personer i stortingsgruppen utgjorde kjernen i en opposisjon, og H. M. Wrangell var blant disse. Han fremmet et forslag om at det ble dannet en egen organisasjon, men mente at man måtte kunne samarbeide med andre partier i byer og distrikter der forholdene tilsa et slikt samarbeid. Wrangells forslag ble forkastet, og hans uttalelse etterpå ble tolket slik at de nevnte stortingsrepresentantene forbeholdt seg retten til senere å gå ut av partiet. Etterhvert oppsto det en splittelse mellom hovedstyret og stortingsgruppen, og Wrangell trakk seg fra sitt verv i hovedstyret.[\[162\]](#)

Frisinnede Venstre var på lokalplan bygget opp på samme måte som de fleste andre partiene, og hver lokale organisasjon hadde sitt eget styre og forskjellige utvalg etter behov. Det ble holdt regulære medlemsmøter. I Haugesund fikk partiet også en egen kvinneforening. I 1915 ble Frisinnede Kvinders Diskussionsforening stiftet, og den hadde som oppgave å ta opp politiske og andre aktuelle spørsmål i tiden. Foreningen hadde fra begynnelsen av rundt 150 medlemmer, og det var en del medlemmer fra sentrale rederfamilier. Blant annet var Elisabeth Knutsen, kona til Knut Knutsen O.A.S., med i styret i en periode. Fra 1921 hadde foreningen månedlige møter.[\[163\]](#) Etter et valg møte i Frisinnede der fru Hedvig Steen foreslo at det ble dannet en egen ungdomsforening, ble det i 1923 holdt konstituerende møte for Yngre Frisindedes Forening. Medlemstallet var snart opp i 120, og foreningen var særlig aktiv under valgene. Frisinnede hadde et råd valgt av moderpartiet og kvinneforeningen, og ungdomsforeningen kom også inn her. Foreningen skiftet senere navn til Unge Høyre. Gunnar Hellesten som var ordfører ved Unge Høyres 35 års jubileum i 1958 hadde selv vært aktiv i ungdomsforeningen, og han hevdet at det var miljøet som eksisterte i Haugesund på den tiden som førte ham inn i Unge Høyre: ”Byen er skapt av enkeltmennesker og vi har tro på individets rett til å skape noe for seg selv og samfunnet.”[\[164\]](#)

Vektleggingen av enkeltpersoner i Frisinnede Venstre må vel kunne sies å passe godt til Haugesunds tradisjoner og hyllingen av enkelte mennesker som hadde betydning for byens utvikling og vekst. Partiets program var også naturlig nok tiltalende for rederne siden det hevdet den private eiendomsretten og hyllet det private initiativ. I det følgende vil jeg først se på partiets profil på riksplan og deretter se nærmere på det lokale partiets program. Et tradisjonelt syn på Frisinnede venstre har vært at partiet har vært for små statsbudsjett og stor frihet for næringslivet.[\[165\]](#) Men selv om Frisinnede i stor grad var næringslivsorientert, medførte ikke dette nødvendigvis at partiet var mot statsinngrep på nærmest alle felter av samfunnslivet. Frisinnede gikk her gjennom en utvikling, og fremmet etter hvert flere saker i programmene som forutsatte at det offentlige eller staten grep inn med aktiv deltakelse. Spørsmålet var ikke om staten skulle delta i det økonomiske liv eller ikke, men i hvilken grad og i hvilke former den offentlige aktiviteten skulle foregå.[\[166\]](#)

Frisinnede ble en ivrig forkjemper for den såkalte sparepolitikken etter det økonomiske tilbakeslaget på 1920-tallet. Partiet krevde en konsekvent sparepolitikk og en systematisk reduksjon av de offentlige utgiftene til fordel for en forsert gjeldssanering. I dekkningen av inntektsbehovet la partiet vekt på indirekte skatter. Den private sparing ble betraktet som selve fundamentet i kapitaldannelsen, og det var dermed viktig å ikke redusere denne gjennom et for høyt direkte skattenivå. En måtte for all del sikre nye investeringer i næringslivet.[\[167\]](#)

Frisinnede Venstre kom altså til å anerkjenne behovet for et sosialpolitisk engasjement, men i krisetider var det viktig å spare og ikke belaste det private sektor for hardt. Man måtte derfor godta reduserte sosiale tiltak i dårlige perioder. Alt i alt utviklet Frisinnede seg fra et parti med sterk vekt på individuell frihet mot et mer komplisert samfunnssyn med betydelig vekt på statlig deltakelse. Det var imidlertid under den uttrykkelige forutsetning at den private eiendomsrett og den private virksomhet fortsatt skulle ha en sentral stilling.[\[168\]](#)

Hvis en ser på Frisinnede Venstres program foran kommunevalget i Haugesund i 1913 understrekes det at det i alle måter må føres en ”forsiktig” kommunepolitikk, det vil si at man ønsket å holde aktivitetsnivået og utgiftene på et relativt lavt nivå. Dette begrunnes med at kommunebudsjettene hadde steget så sterkt at man såvidt kunne holde seg innenfor den lovlige skattegrensen. Da man ikke kunne vente ytterligere økte skatteinntekter, burde man derfor konsentrere seg om allerede påbegynte tiltak og investeringer.[\[169\]](#) Ved valget i 1919 mente partiet at byens utgifter hadde steget til ”en betænkelig høide”, og da skatteligningen viste at byens økonomiske bæreevne hadde avtatt, var

det derfor ”paakrævet, at der i kommende periode under løsningen av de opgaver, som melder sig, føres en forsvarlig fremskridtsvenlig kommunepolitikk bygget paa et sundt forretningsmæssig grundlag.”[\[170\]](#) Frisinnede ville altså mane til forsiktighet i kommunens politikk, det vil si at de ville holde budsjettene rimelig lave ved begrense tallet på nye oppgaver.

Det ser ikke ut til at det var så store forskjeller i hvilke saker de forskjellige partiene la vekt på i programmene i denne perioden. Det de var uenige om var løsningen av og kostnadene til de aktuelle sakene. Hvis en sammenlikner Frisinnede Venstres og Venstres program for 1916 og 1919, ser en at mange av sakene er de samme. I 1916 mente begge partiene at det var nødvendig å lette dyrtiden ved ”effektive foranstaltninger” og begge ville forbedre byens forbindelse med landdistriktene. I 1919 hadde begge partiene for eksempel ”lempling” av husleieloven og å arbeide for å skaffe byen elektrisk energi også for anvendelse i hjemmene på programmet. Andre saker som begge partiene nevnte i sine programmer disse årene var å avhjelpe bolignøden ved blant annet kommunal garanti og lån, opprettelse av handelsgymnasium i forbindelse med handelsskolen, videre opparbeidelse av gatenett og kloakk og bevilgninger til nytt sykehus og slaktehus.[\[171\]](#) I tillegg ville Frisinnede arbeide for ”næringslivets frie utvikling og motarbeidelse av unødige kommunale inngrep deri”.

I det følgende vil jeg ta opp den kommunale utviklingen fra rundt århundreskiftet og forsøke å se på hvordan enkelte redere stilte seg til denne utviklingen og da spesielt til enkeltsaker der det var snakk om bevilgninger og beskatning.

Den kommunale utvikling og noen av redernes standpunkter

Fra rundt århundreskiftet skjedde det en økning i alle grener av den kommunale virksomheten. Oppgavene som kommunen fra gammelt av hadde plikt til å løse økte i omfang, og staten la stadig nye byrder på kommunene. I tillegg til de lovbestemte oppgavene tok også mange kommuner seg av oppgaver som de ikke var forpliktet til å arbeide med. Eksempler på initiativ fra kommunene kan være elektrisitetsforsyning og nye velferdsgoder som blant annet kommunale pensjonsordninger. Denne veksten i den kommunale virksomhet førte til en stigning i antall saker som ble behandlet i formannskapet og bystyret, og antallet kommunale funksjonærer og de kommunale utgiftene økte strekt. I Haugesund behandlet formannskapet i 1895 169 saker mot 329 saker i 1914. Tilsvarende tall for bystyret var 97 mot 133 saker. Samtidig gikk tallet på kommunale funksjonærer opp fra 69 til 176 i samme periode. Hvis en sammenlikner kommunens samlede utgifter for årene 1895 og 1913-1914, ser en at utgiftene økte fra 249 850 til 918 096 kroner.[\[172\]](#)

Østensjø hevder at de radikale kreftene var i flertall i bystyret etter kommunevalget i 1910, og han regner nok Venstre som et radikalt parti i denne perioden. Også ved de neste valgene var de radikale sterkere enn de konservative kreftene og de fikk gjennom flere av sine krav, som for eksempel innføring av 8 timers arbeidsdag.[\[173\]](#) Som en følge av ulike sosiale reformer økte de kommunale budsjettene. Årene fra 1914 til 1918 var en oppgangstid for næringslivet i byen, og kommunen fikk økte skatteinntekter, både på grunn av økt beskatningsgrunnlag og høyere skattøre. Den totalt utliknete skatten økte fra 565 000 i 1913/1914 til rundt 7 millioner i 1918/1919. De økte skatteinntektene bidro til at kommunen tok på seg mange nye oppgaver. Investeringsaktiviteten var stor og i disse årene ble mange store prosjekter satt i gang, blant annet folkeskole, slaktehus, sykehus, kommunale boliger og ikke minst elektrisitetsverk. Samtidig økte de faste driftsutgiftene, og alt i alt steg kommunens budsjett fra 739 000 til 7,8 millioner i den samme perioden..[\[174\]](#) Fra 1916 ble det bevilget midler til såkalte dyrtidsbidrag som skulle hjelpe de som hadde sakkert akterut på inntektssiden. Det ble vedtatt et nytt lønnsregulativ for kommunale arbeidere og funksjonærer der lønningene ble hevet over hele linjen.[\[175\]](#) I 1919 ble det også opprettet en pensjonskasse for de kommunale funksjonærene, og Haugesund var en av de første byene i landet som gjennomførte dette sosiale tiltaket. Nye kommunale fellesgoder ble vesentlig finansiert ved låneopptak. I perioden 1915-1919 ble det tatt opp 4 lån på tilsammen 15,4 millioner. I tillegg ble det tatt opp midlertidige lån på 5 millioner.[\[176\]](#) Fra 1918 opererte kommunen med to budsjetter: det ordinære driftsbudsjettet og et ekstraordinært budsjett for lånemidlene.[\[177\]](#)

Fra 1920 ble situasjonen en helt annen. Som tidligere nevnt sank verdenshandelen og situasjonen på fraktmarkedet fikk karakter av sammenbrudd. Dette fikk konsekvenser for den økonomiske situasjonen i byen, og flere banker gikk overende. På grunn av skipsfartens problemer ble kommunenes skatteinntekter kraftig redusert, og en av grunnpilarene for den kommunale aktiviteten svekket. Samtidig økte behovet for kommunal innsats i takt med bysamfunnets økte problemer. Arbeidsledigheten var stor, og fra 1919 ble det satt i gang nødsarbeid. En kommunal arbeidsledighetskomité forvaltet midlene som hovedsakelig gikk til lønn for gatearbeid. Nødsarbeidet hadde størst omfang i 1921 og 1922 og tok for det meste slutt etter 1923. Det var stort sett politisk enighet om bevilgningene til nødsarbeid, men da det viste seg at behovet vedvarte, ble bevilgningene redusert. Arbeidslinjen ble for kostbar på grunn av de sviktende inntektene, og fattighjelp ble sett som et billigere alternativ.[\[178\]](#) Etter 1920 ble det også slutt på det meste av dyrtidsforanstaltningene. Alle var klar over at det ville bli vanskelig å holde velstanden oppe, og at nye planer ikke kom på tale. Man måtte konsentrere seg om å fullføre det man allerede hadde begynt på. Både elektrisitetsverket og sykehuset ble langt dyrere enn forutsett og tok en stor del av kommunes midler. I 1923 nedsatte

derfor formannskapet en spare- og forenklingsskomité som skulle vurdere innsparinger innen de kommunale etater. [179] Kommunen søkte å kompensere skattenedgangen med økt beskatning, og byen lå lenge langt over landsgjennomsnittet. Til tross for alle anstrengelsene greide ikke kommunen å få tilstrekkelig orden på finansene og ble satt under offentlig administrasjon fra 1927.

Alle partiene aksepterte selve spareprinsippet, det var i forbindelse med de konkrete spareforslagene at uenigheten oppsto. De borgerlige politikerne ville innskrenke eller oppheve flere sosiale tiltak, mens Arbeiderpartiet heller ville redusere høye lønninger og liknende. Ved behandlingen av spare- og forenklingsskomitéens innstilling i bystyret i 1924 kommer denne motsetningen til uttrykk. Det var snakk om oppsigelse av kommunale funksjonærer for å spare på administrasjonen. Edvard Jensen som representerte Arbeiderpartiet kom med et hatskt utfall mot høyrekreftene og mente at innstillingen var utslag av et slags "spareraseri". Jensen trodde ikke at noen i salen for alvor mente at man kunne redde byens finanser ved å skape økt arbeidsledighet, og han mente at "byens næringsdrivende, og da i første rekke skibsrederne, maatte bære ansvar for de daarlige tingenes tilstand". Videre mente han at hvis man skulle spare burde man i første rekke ta direktørstillingen i e-verket og legge ned borgermesterkontoret. [180] Arbeiderpartiet og Frisinnede Venstre hadde også ulike syn på krisens årsaker. Westerlund og Arbeiderpartiet mente at det var den dårlige ledelsen og de mange overskridelsene på budsjettet til e-verket som var hovedårsaken, mens banksjef Jacobsen hevdet at det var innført for mange sosiale reformer på sviktende grunnlag. [181] Den generelle oppfatningen innen de borgerlige kretser i Haugesund var at kommunen hadde tatt opp for store lån. Wrangell understreker i et bystyremøte i 1921 at budsjettets størrelse lå ti ganger over budsjettet for 1914 og 15. Hanna Brummenæs tok i samme møte ordet og hevdet at situasjonen med det nye slaktehuset hadde påvist "det uholdbare i de forfærdelige bevilgninger" og at pengene ikke kunne skaffes til veie. [182]

Hvis en går inn på enkelte debatter i bystyret i denne perioden, finner en mange eksempler på enkelte reders sparelinje. I 1908 ble pensjonsvedtekter for Folkeskolens lærere behandlet, og H. M. Wrangell foreslo i den anledning at den pensjonsberettigede alder skulle være 65 år for lærere og 60 år for lærerinner, i stedet for formannskapets foreslåtte 60 og 55 år. Det ble en del diskusjon omkring dette, og Wrangell understreket at det måtte være klart at jo tidligere en lærer gikk av, jo større ble kommunens utgifter. Andre hevdet at en lærer ikke ville gå av før han måtte fordi pensjonen var så mye lavere enn lønnen. Til dette svarte Wrangell at staten kunne gi like mye i pensjon som kommunene, og når "en Lærer saaledes kunne faa op til 80% i Pension, var det meget menneskelig, om han gikk af og tog paa med en anden Gjærning". [183] Erich Lindøe var enig med Wrangell i at lav pensjonsalder ville føre til for store utgifter for kommunen, men forslaget ble forkastet.

Likeledes mente Wrangell til forsiktighet da det ble besluttet opprettet en pensjonskasse for kommunens tjenestemenn i 1918. Noen mente at ordningen burde gjennomføres uten personlig innskudd, mens Wrangell mente at kommunen ikke hadde råd til slike utgifter. "Bli det saa gode tider at vi kan magte dette som meget andet, faar vi heller ta det da." [184] Da det ett år senere ble snakk om kommunal alderdomspensjon sto kampen igjen om aldersgrensen. Wrangell ville ha 70 år mot de foreslåtte 65, og hevdet at 70 år var "den almindelige aldersgrense". [185] Fru Lothe anbefalte også 65 års grense, men forslaget ble nedstemt.

Det var likevel ikke slik at rederne var imot alle sosiale tiltak. I 1918 ble det innstilt 200 000 kroner til dyrtidsforanstaltninger, og dette ble enstemmig vedtatt. [186] Redernes stadig sterkere ønske om sparing og forsiktighet i kommunepolitikken kan sies å ha vært en rasjonell og på mange måter nødvendig holdning til den stadig dårligere tilstanden i kommunens økonomi. På samme tid kan ønsket om lavere budsjetter være uttrykk for egeninteresse, i og med at et av kommunens sterkeste virkemidler for å bremse krisen var en økt skattlegging som i første rekke rammet de med høye inntekter og formuer. I det følgende vil jeg se på utviklingen i skattleggingen og på enkelte reders holdninger til dette.

I 1911 ble det innført en ny skattelov som skulle tre i kraft fra 1913. Den nye loven innebar blant annet at rederne måtte levere selvangivelse. Tidligere hadde det i de fluktuerende næringene (det vil si de næringene der den årlige avkastningen var veldig variabel), som for eksempel sildeneieringen, vært regnet ut en antatt inntekt ut fra et slags gjennomsnitt av de som drev med sildeforretninger. Det var likningskommisjonen som regnet ut dette, og da det i første rekke var "næringslivets menn" som satt i denne kommisjonen, var det det samme som å la bukken passe havresekken. [187] Fra 1913 av var det imidlertid den "reelle" inntekt som skulle beskattes, og hvis en sammenlikner skatteårene 1912 og 1913/14 ser en at den samlede inntektsskatten økte fra 2 127 322 til 3 116 611 kroner. Caspersen har også sett på noen av de største skatteyterne, deriblant B. Stolt-Nielsen og H. M. Wrangell.

	Inntekt 1912	Formue 1912	Inntekt 1913/14	Formue 1913/14
Stolt-Nielsen	14 000	125 000	30 700	363 000
Wrangell	38 000	450 000	80 200	754 000

Begge fikk altså beregnet mye høyere inntekt og formue og måtte følgelig betale mer i skatt både på inntekt og formue, og Wrangell advarte i et bystyremøte i 1913 mot de nye beskatningsmetodene. Han hevdet at man snart risikerte å bli beskattet med 25% av sine inntekter og ”når det blir så ilde kan enhver skjønne, hvor det vil havne”.[\[188\]](#)

I 1916 var det krefter i bystyret som ønsket å oppheve ”skatteprocentens bergrænsning”. Wrangell anbefalte imidlertid mindretallsinnstillingen, da det ikke hadde vist seg noen grunn til å oppheve bestemmelsen. Birger Pedersen og Johannes Sundfør var også for mindretallsinnstillingen, og banksjef Haugen mente at altfor byrdefulle skatter ville ”sette folket i fare”. Wrangell hevdet at ”personlig kunne Taleren godt betale mere Skat. Han kunde leve like godt for det. Men han represænterte andre enn sig selv. Og det var minst av alt ganglig for dem, som ikke har Raad at betale Skat, at slippe skatteprocenten løs”.[\[189\]](#) Redernes innvendinger ble ikke tatt til følge.

I 1918 var skatteprosenten på inntekt 10%. Myndighetene hadde i et tillegg til skatteloven gitt adgang til å øke skattøren til 12% uten å søke. En kunne også gå opp til 15% dersom det utliknede beløp ikke ville tilsvare mer enn fjorårets skatteinntekt. Dessuten fikk man adgang til å heve skattøren når det forelå et vedtak med 2/3 flertall som måtte godkjennes av departementet.[\[190\]](#) Haugesund forsøkte som sagt å kompensere for de dårlige tidene ved å heve skattesatsene og innførte 12% i 1919/20. Allerede i 1921 ble det snakk om ytterligere forhøyelse. I debatten om skatteprosentens størrelse i bystyret forsøkte Wrangell å mane til fornuft og mente man burde se forholdene i øynene. ”Jeg tror vi har slaat rekorden i budgettets høide. Aalesund, som er paa Haugesunds størrelse, har ikke halvparten saa stort budget.” Hen mente at det hadde gått for fort med budsjettets stigning og at man måtte forsøke å bremse. Fraktene var blitt lavere og mange hadde gått med tap på silden. ”Hvad skatteprocenten angaar har jeg intet mot at den blir høi igjen i gode aar, saaledes at pengene kan avsættes, til daarligere aar, og til det som er tapt i krisetider.” Christian Haaland mente at driftsbudsjettet virket ”avskrækkende” og understreket de lite lyse fremtidsutsiktene. Han ville redusere på byens kostbare administrasjon. Wrangell fortsatte med at ”Hvis man sætter av til daarligere aar som kommer har jeg intet mot at skatteprocenten forhøies. Det har ikke noget at si for os, som har raad til at betale, om skatteprocenten blir saa eller saa høi. Hovedsaken er at vor evne til at virke ikke beskjæres”.[\[191\]](#) Haaland var prinsipielt mot en skattesats på 15 %, men det ble likevel resultatet.[\[192\]](#)

Kommunen innførte altså den maksimalt tillatte skatteprosenten i 1921. Ved budsjettforhandlingen i 1923/24 vedtok bystyret å søke om forhøyelse til 17 % og dette ble godkjent av departementet. Neste år søkte man om 20 %, og også dette ble godkjent. I 1929/30 ble denne satsen redusert til 19,9 % fordi 20% ikke fikk det nødvendige flertallet i bystyret.[\[193\]](#) Fra og med 1920/21 lå skattøren i Haugesund et par prosent over landsgjennomsnittet og man nærmet seg ikke nivået i andre byer før mot slutten av 1920-årene. Fra 1918 ble det gitt adgang til å utlikne kommunal tilleggsskatt på inntekter over 20 000. Det var årlige stortingsvedtak som regulerte dette, og grensene ble maksimalt utnyttet i Haugesund. I 1922/23 ble grensen senket til 12 000. I praksis kunne dette medføre opp til 25% i tilleggsskatt for de som hadde inntekter over 150 000. Hovedtyngden av denne tilleggsskatten falt på rederne fordi det var de som hadde de største inntektene.[\[194\]](#) Dessuten ble rederne rammet av at stortinget hvert år vedtok en ekstraordinær formueskatt. Haugesund Dagblad hadde en liste over denne formueskatten for året 1924/25. 25 av de 30 personene på listen var enten redere/konsuler eller hadde nær tilknytning til slike. Blant annet var det flere enker etter store redere.[\[195\]](#)

Rederne maner altså til forsiktighet både med henhold til størrelsen på de kommunale budsjettene og beskatningen. På den ene siden kan man si at dette var et forsøk på å ivareta egeninteressene, men på den andre siden var det også en dyd av nødvendighet. Kommunen hadde satt i gang prosjekter som den ikke greide å finansiere og til slutt førte den høye lånebyrden til at kommunen ble satt under offentlig administrasjon. I redernes øyne gjorde de dårlige tidene det nødvendig å stramme inn på flere hold og gjøre mest mulig for å få orden på kommunens finanser. Sommeren 1924 betalte 5 redere i alt 525 000 på forskudd på skatten for å forsøke å bøte på kommunens likviditetsproblemer.[\[196\]](#)

Andre kommunale verv

I tillegg til å være sterkt representert i formannskapet og bystyret var mange redere med i diverse kommunale kommisjoner og komitéer. Det har faktisk nesten ikke eksistert en eneste kommunal kommisjon/nemnd eller komité som ikke en eller flere fremtredende redere har vært med i på et eller annet tidspunkt. Av de faste kommunale komitéene var rederne sterkest representert i likningskommisjonen, overformynderiet, kirketilsynet for Vår Frelser kirke, skolekommisjonen, middelskolens forstanderskap, sjømannsskolens styre, fattigkommisjonen, sykehusets direksjon, reguleringskommisjonen, elektrisitetsverkets styre, kretssykekassens styre og havnekommisjonen/styret. I byens første tid ble kommisjonene valgt ved særskilte valg, men etter hvert ble medlemmene valgt av bystyret, og det ser ut som representasjonen følger omtrent samme mønster. I begynnelsen av perioden var det viktig at ”de

dyktigste og mest almenagtede Borgere”[\[197\]](#) ble valgt til alle slags kommunale verv, men utover på 1900-tallet ble flere sosiale grupper representert. Jeg har valgt å se litt nærmere på likningskommisjonen og havnestyret blant annet fordi dette er arenaer der en kan vente at rederne ville ønske å være representert for å kunne hevde egne interesser.

Likningskommisjonen/likningsnemnda

Det første ordinære skatteår i Haugesund var 1856. I henhold til skatteloven av 28. august 1851 skulle ligningen utføres av en lignings- og en overligningskommisjon. Representantskapet bestemte i 1855 at likningskommisjonen skulle bestå av 5 medlemmer og 2 varamenn, og overligningskommisjonen av 3 medlemmer og 2 varamenn. I de første årene ble kommisjonene valgt av de stemmeberettigede innbyggerne ved valg som ble administrert av sorenskriveren. Fra og med 1863 ble det slått fast at valg av de to kommisjonene skulle foretas av representantskapet. I 1882 var tallet på medlemmer i de to kommisjonene steget til henholdsvis 10 og 4, og i 1897 ble det bestemt at likningskommisjonen skulle ha 12 medlemmer. Samtlige av overligningskommisjonens medlemmer skulle velges blant byens største skatteyttere.

Likningskommisjonen og overligningskommisjonen utlignet fattigskatt og byskatt. Kommisjonene hadde som oppgave å fastsette inntekten for den enkelte skatteyter ut fra det beløp som man antok at den skattepliktige i det sist forløpne år hadde tjent i ”Penge eller Penges Værdi”. Skattebetalerne hadde rett til å sende inn forhåndsoppgaver til likningskommisjonene og ble oppfordret til dette, men det var ikke mange som benyttet seg av det. Formue og inntekt ble derfor oftest regnet ut etter den kjennskap de som satt i kommisjonene personlig hadde til den enkelte skatteyter og til de økonomiske forhold i alminnelighet. [\[198\]](#) Det var anledning til å klage på likningen innen en viss frist, og det var det også relativt mange som gjorde, men få fikk medhold. For de næringene der den årlige avkastningen var foranderlig, som skipsfart og sildeforretninger, fastsatte man årlige skalaer som man regnet inntektene ut fra. I 1892 satte likningskommisjonene skala for ”Indtægt af Sildebedrift og Skibe”. Her bestemte man en fast inntekt av en viss mengde av de ulike sildetyperne (for eksempel kr. 1 for Hektoliteren for Fedsild og kr. 0,50 for Vaarsild), og likeledes beregnet man et visst beløp per register tonn for skip i ulike typer fart (for seilskip i utelukkende fraktfart kr. 7 per register tonn, kr. 4 for frakt i sildebedrift. Dampskipene ble satt til kr. 12 for fraktfart, kr. 6 for sildetrafikken).[\[199\]](#) Dette innebar at de som gjorde gode forretninger kunne bli liknet for mye mindre enn det de i virkeligheten tjente. Som vi tidligere har sett økte den samlede inntektsskatten fra 2 127 322 i 1912 til 3 116 611 i 1913/14, og denne økningen kom i første rekke fordi de største skatteyterne nå ble liknet for sin reelle inntekt. I følge Caspersen var det blant folk flest opparbeidet seg en stadig sterkere misnøye med skattelovene, mens mange redere selvsagt var mot den nye skatteberegningen.[\[200\]](#)

Da den nye skatteloven av 18. august 1911 trådte i kraft fra 1. januar 1913, endret de tidligere kommisjonene navn til likningsnemnd og overligningsnemnd. I tillegg skulle det velges et likningsråd, og det ble innført selvangivelsesplikt. I et bystyremøte ble det vedtatt likningsvedtekter for Haugesund i overensstemmelse med den nye skatteloven. Liknings-nemnda skulle bestå av 12 medlemmer med funksjonstid 3 år, og overligningsnemnda av 5 medlemmer. Minst 1/3 av overligningskommisjonens medlemmer skulle høre til de største skatteyterne. Likningsrådet skulle bestå av 3 medlemmer med funksjonstid 3 år, og 1 medlem skulle uttre hvert år.[\[201\]](#) Likningsrådet skulle gå gjennom selvangivelsene og fastsette inntekt, formue og klasse for skatteyterne. Likningsnemnda skulle bestemme inntekt, formue og klasse for de som ikke hadde levert selvangivelse og regne ut skatten for alle skatteyterne.[\[202\]](#)

Noen av de som deltok lengst i kommisjonenes arbeid, var rederne Christian Christiansen og John Valentinsen, med henholdsvis 17 og 16 år bak seg. Begge var dessuten varamedlemmer i en årrekke, Valentinsen i 10 år. H. M. Wrangell satt 12 år, da først og fremst i overligningskommisjonen.[\[203\]](#) Rederne deltok altså i disse kommisjonene ikke bare på bakgrunn av valg, men i egenskap av å være blant de største skatteyterne. Dette gjaldt imidlertid bare for overligningskommisjonen, og det var mange redere som ble valgt inn i likningskommisjonen også. Hanna Brummenæs satt årvisst fra 1915 til 1929 og var varaformann i en årrekke.[\[204\]](#) Man kan vel tenke seg at en av grunnene til at rederne var relativt sterkt representert her var at de hadde kjennskap til regning og forretningsforhold, noe som vel måtte være en forutsetning for arbeidet i kommisjonen, og da spesielt før 1913. I dette tidsrommet kunne rederne også ha mye å tjene på å delta. Ved å være med på å bestemme de faste satsene som lå til grunnlag for inntektsberegningen for skipsfart og sildehandel kunne de påvirke sitt eget inntektsnivå og dermed også skatten. Siden skatten ble regnet ut etter skjønn kan en også tenke seg at det å sitte i kommisjonen var en slags maktposisjon der en kunne forsøke å favorisere enkelte grupper eller personer.

Havnekommisjonen/havnestyret

Havneloven av 1827 fastslo at hver kjøpstad skulle ha sin egen havnekommissjon og denne skulle bestå av magistraten og to sjøkyndige menn. De sistnevnte ble utpekt av magistraten og stedets "eligerede mænd". Det første møtet i havnekommissjonen i Haugesund ble holdt i 1856, og en av de sjøkyndige var O. M. Christiansen. Mye av arbeidet i den første tiden dreide seg om almenningsbrygger, men broforbindelse til Risøen og Hasseløen ble også tidlig tatt opp. I 1894 kom det en ny lov og havnekommissjonen skiftet navn til havnestyre. I 1899 fikk bystyret rett til å velge 3 medlemmer. [205] Østensjø regner det nye havnestyret som mer demokratisk, og magistraten var ikke lenger selvskreven formann. [206]

Blant de valgte medlemmene var det helt fra begynnelsen av mange redere. Før 1894 var sentrale redere som blant annet Hans J. Olsen, Dominicus Nagell og John Valentinsen med i havnekommissjonen. Senere ble mange reder også valt til formenn, således E. H. Kongshavn i 1898 og 1899, Tormod Bakkevig i 1901, Erich Lindøe fra 1902 til 1904. Også Jens Gjerdsjø og Theodor Nørdbøe var formenn i perioder, og fra 1924 til 1940 var det Knut Knutsen O.A.S.. Etter ham overtok Christian Haaland frem til 1955.

Det er tydelig at det var viktig for rederne å være representert i havnestyret for å få sine interesser igjennom. I mange saker sto ulike grupperinger mot hverandre, og i den såkalte kaisaken var temperaturen mellom enkelte redere temmelig høy. Striden sto om hvor den nye dampskipskaien skulle ligge. I 1908 skulle det velges 3 medlemmer av havnestyret i bystyret. Formannskapet foreslo bl.a. Mikal Lindø, men B. Stolt-Nielsen mente at han ville ha et forutinntatt standpunkt i kaisaken fordi det var kjent at han ville kjøpe T. H. Skoglands kai sør i byen til dette formålet. Stolt-Nielsen ville ikke stemme på ham og heller ikke på Valentinsen, og han fikk støtte fra flere som heller ikke ville stemme på folk som allerede hadde "indtat sit Standpunkt". Valentinsen mente at de som talte mot var "bundet" i motsatt retning og at det var kjent at de ville ha kai nord i byen. Det utspant seg en lang diskusjon. Stolt-Nielsen sa at han ikke ville "betale Blodpenge for Skoglands Kai", og at han kjente til at det på Bergenske Dampskipsselskaps Kontor "forelaa Karter og Tegninger, hvor der var opført veie, som slet ikke fantes og med ledsagende skrivelse, hvor Skoglands kai blev fremstillet som saa særdeles heldig". Og blant underskriverne var både Mikal Lindøe og Valentinsen. [207]

Å delta i de mange kommunale komitéer og styrever var selvfølgelig en mulighet til å øve innflytelse på mange områder. Rederne var sterkere representert i enkelte styrever og komitéer enn andre, og det kan se ut som dette hadde sammenheng med redernes interesseområde. Det vil være naturlig å anta at rederne var mer interessert i å være med i likningskommissjonen og havnestyret enn i brannstyret og menighetsrådet. Et annet spørsmål er selvfølgelig hvordan så mange redere kunne oppnå å bli valgt inn i alle disse forsamlingene. Her var nok deres forretningsvirksomhet av betydning, spesielt i den første delen av perioden. Som vellykkede forretningsmenn med høy inntekt og mer utdannelse enn mange andre var det kanskje ikke så rart at mange mente de var mest kompetente til å ta seg av saker av betydning for byen. Som eksempel kan jeg nevne at det i forbindelse med kravet om egen stortingsrepresentant ble sendt to deputasjoner til stortinget. I 1896 var de 3 personene som var med på dette konsul Ludolf Eide, prost Kielland og skipsreder H. M. Wrangell, og i 1902 var det daværende ordfører Thomas Haaland samt skipsrederne Wrangell og R. G. Hagland som sto bak. Denne tendensen til å velge redere både til faste kommisjoner og mer tidsaktuelle komitéer har også sammenheng med tradisjonen fra borgerutvalgene der det var de mest aktede borgerne som ble ansett for å være mest skikket på alle måter. Medlemmene til de fleste utvalgene ble etter hvert valgt av bystyret, og noen bystyremedlemmer ville ha sine egne representanter valgt inn. Ved valget på likningsråd i 1913 ble det tatt opp at Upolitiske, "hvis Tilhængere betaler 2/3 av byens skatter", var det eneste partiet som ikke skulle ha noen representant i rådet. Under den følgende diskusjonen mente noen at man ved slike valg ikke burde ta politiske hensyn, og at det også var av betydning at medlemmene hadde kjennskap til forretningsforhold. [208] Selv etter at sammensetningen i bystyret endret seg og andre grupper fikk større innflytelse ser det ikke ut til at antallet reder for eksempel i likningskommissjonen endret seg nevneverdig. Både i periodene 1901-05, 1911-15 og 1921-25 utgjorde redere 2-3 av de 12 representantene. [209]

Andre posisjoner i det offentlige liv

Rederne opptrådte også i private foretak som ikke var direkte knyttet til deres næringsvirksomhet, og var for eksempel styremedlemmer i både Torvestad & Skåre Sparebank og Haugesunds Sparebank. Senere gikk sentrale redere sammen om å opprette både bank, avis og eget forsikringsselskap for bedre å kunne ivareta sine interesser. Alle disse selskapene var også av betydning for byen som helhet. Jeg vil i det følgende komme inn på de viktigste av disse ganske kort for å få et inntrykk av hva rederne synes det var viktig å styre.

Haugesunds Privatbank

I 1907 fikk byen sin første privatbank av betydning, nemlig Haugesunds Privatbank. Bankens første sjef var Thomas Haaland og den første direksjonen besto ellers av skipsrederne H. M. Wrangell, Arne Lothe og Knut Knutsen O.A.S.. I følge Østensjø var det bare skipsredere som kom med i direksjonen.[\[210\]](#) Banken var lenge byens eneste forretningsbank, og beholdt stillingen som byens største bank selv om det under første verdenskrig dukket opp to nye forretningsbanker. Haugesunds privatbank var banken for alle de store rederne, og under krigen økte forvaltningskapitalen fra 4,9 millioner i 1914 til hele 93,2 millioner i 1919. Da bankene begynte å få problemer etter krisen først på 20-tallet, var banken en av dem som ble rammet først. Banken måtte bokføre store tap på spekulanter og skipsreder som ikke kunne gjøre opp for seg, og som en følge av den panikkartede stemningen som fulgte med krisen, ble nesten halvparten av innskuddskapitalen på 70 millioner tatt ut i løpet av 1921. Våren 1922 måtte Haugesunds Privatbank gå inn som en avdeling av Bergen Privatbank. Forutsetningen for sammenslåingen var at innskytere med mer enn 50 000 i innskudd måtte bidra med 10% av innskuddskapitalen til et garantifond. [\[211\]](#) Dette gjaldt blant annet Knut Knutsen O.A.S. og H. M. Wrangell som fremdeles satt i styret.

Haugesunds Dagblad

Den første avisen i Haugesund var Karmsundsposten som kom ut fra 1861. I 1880 kom også Haugesunds Budstikke som ble omdøpt til Haugesunderen i 1884. Til å begynne med hadde avisene mest stoff fra utenbys aviser i tillegg til annonser. Etter hvert økte mengden stoff fra byen, og da særlig politisk stoff. Karmsundsposten var avisen for de som tilhørte Venstre, mens Haugesunderen var organet for de moderate og konservative. Avisene var på dette tidspunktet ikke politiske i den forstand at de hadde forbindelser med bestemte partier. Den politiske fargen avhang av redaktøren.[\[212\]](#) I 1895 ble en ny fase i pressens historie innledet med dannelsen av Haugesunds Avis som fra da av ble byens sentrale venstreblad. Avisene kom etter hvert til å spille en viktigere politisk rolle. Stemmeretten ble utvidet og med de nye velgergruppene oppsto et økt behov for politisk orientering. Samtidig førte den alminnelige samfunnsutviklingen til at behovet for annen informasjon og opplysning ble større. Den økte politiske interessen og de økende motsetningene mellom flere velgergrupper førte til at det kom flere aviser i byen. Blant annet kom Arbeiderbladet ut fra 1907 og skiftet senere navn til Haugesunds Folkeblad.[\[213\]](#)

1912 kan på mange måter ses som gjennombruddet for den moderne presse i Haugesund. Haugesunds Avis var dette året til salgs, og mange var overbevist om at avisen ville bli et organ for høyrekreftene i byen. Det var nemlig nettopp blitt dannet et konsortium med det formål og starte et dagblad med konservativt preg, og da ville det jo være å slå to fluer i en smekk hvis man samtidig kunne sette en stopper for det største venstrebladet. Ryktene førte til en formidabel mobilisering av venstrefolk, og to personer gikk til oppkjøp av Haugesunds Avis med tilhørende presse og eiendommer. Så ble det innbudt til dannelse av et aksjeselskap. Etter at listene var fulltegnet ble selskapet stiftet, og Haugesunds Avis beholdt sin funksjon som venstresidens organ.[\[214\]](#) Høyresiden kjøpte i stedet Haugesunderen, og dannet et aksjeselskap som skulle gi ut en liberal og frisinnede dagsavis, nemlig Haugesunds Dagblad. Dette året regnes som et skille innen pressen i byen fordi avisene var blitt store bedrifter med utstrakt arbeidsdeling, og fordi en fikk aksjeselskaper som avisutgivere.[\[215\]](#) Fra og med dette året hadde byen aviser med klare politiske standpunkter som var viktige for den politiske debatten i byen, spesielt foran valgene.

Haugesunds Dagblad ble altså opprettet etter at en rekke personer hadde kjøpt Haugesunderen og innbød til tegning av aksjer i januar 1912. Blant de 22 innbyderne var det 13 som tilhørte rederstanden, deriblant H. M. Wrangell, B. Stolt-Nielsen, Christian Haaland, Knut Knutsen O.A.S., Birger Pedersen, Sigvart Rasmussen, Axel Halleland og Erich Lindøe. I mars ble det holdt konstituerende generalforsamling og Wrangell ble valgt til formann i det første styret i Haugesunds Dagblad.[\[216\]](#) Avisen skulle arbeide for å fremme byens og distriktets økonomiske interesser og ville "forfekte en liberal fremskrittspolitikk på det bestående samfunns grunnlag med bestemt front mot alle radikal-soasialistiske formingstendenser".[\[217\]](#)

Haugesunds Dagblad var fremfor alt næringslivsavisen og trykte blant annet en ukentlig skipsliste der en kunne se hvor byens flåte befant seg. Både på lederplass og ellers viste avisen tydelig sine politiske standpunkter, særlig i forkant av kommunevalgene. Avisen trykket Frisinnede Venstres valglistene og programmer, og i 1916 sto Frisinnedes program på trykk nesten 10 ganger utover høsten. Frisinnede åpnet også valgkontor i Haugesund Dagblads "Redaktionslokaler".

Avisen kan altså på alle måter betraktes som redernes eget organ der de kunne fremme både sine næringsøkonomiske interesser og sine politiske standpunkter. Rederne beholdt sine posisjoner i avisen, og Christian Haaland var formann i styret i rundt 20 år.

Haugesunds Sjøforsikringselskap

Å forsikre skipspartene ble vanlig helt fra skipsfartens begynnelse i Haugesund. Hver enkelt parthaver forsikret sin part, og korresponderende reder kunne forsikre frakten for felles regning. Etter hvert som tonnasjen økte og en la om til alminnelig fraktfart oppsto det et ønske om å kunne foreta forsikring fra hjemstedet. I 1871 gikk rederne sammen om å danne Haugesunds Gjensidige Skibsassuranceforening. I perioden 1883-1885 forliste mange skip og på grunn av de store tapene måtte foreningen innstille sin virksomhet. Fra da av måtte rederne igjen benytte seg av utenbys selskaper. I 1908 ble det etter initiativ fra H. M. Wrangell opprettet en ny gjensidig forsikringsforening, nemlig Haugesunds Dampskibs-assurancforening, men denne fikk ingen stor oppslutning.[\[218\]](#)

Etter ekspansjonen i byens næringsliv i årene 1915-16 dukket tanken om lokal forsikring opp igjen. I oktober ble det etter innbydelse av rederiforeningen holdt et møte i Børsen der planene ble drøftet. Møtet ble ledet av H. M. Wrangell og det ble valgt en arbeidskomité som skulle jobbe med saken. Den besto av skipsrederne Christian Haaland, H. M. Wrangell, T. H. Skogland og Elias Sandvig og eksportør Brynjulf Ubøe. Det ble satt en minimumsgrense på aksjekapitalen på 2 millioner. Allerede etter en uke var utkastet til aksjeinnbydelse klart, og det ble holdt et nytt møte. I løpet av et par dager var det tegnet aksjer for 1 250 000, og det ble deretter besluttet å legge listen ut til offentlig tegning. Interessen var ikke så veldig stor, men det ble tegnet aksjer for rundt 400 000.

Innbyderne garanterte for det resterende beløpet for å nå minimumskapitalen. Til sammen ble det tegnet 2000 aksjer fordelt på 143 aksjonærer. Skipsfartens menn gikk sterkest inn for saken og sto bak nærmere 1100 av aksjene. Blant de største interessentene finner vi Christian Haaland, Knut Knutsen O.A.S., H. M. Wrangell, B. Stolt-Nielsen og J. K. Haaland. Haugesunds Privatbank og Haugesunds Kreditbank var også representert med et større antall aksjer. Alt i alt kan en si at kapitalen i overveiende grad var tegnet av firmaer og privatpersoner med direkte interesser i sjøforsikringsbransjen.

Den konstituerende generalforsamlingen ble holdt i januar 1917 og vedtekter og firmanavn ble godkjent. 8 av de 12 representantene som ble valgt var redere. I det første representantskapsmøtet ble det valgt et styre på 4 mann. Alle var redere, og Knutsen O.A.S. ble valgt til formann.[\[219\]](#) Han førte korrespondansen og selskapets virksomhet kunne så smått ta til. I mars ble det ansatt en administrerende direktør, nemlig Gunnar Bugge som var avdelingssjef i et forsikringselskap i Oslo.

Oppslutningen fra byen og distriktet var stor. I løpet av kort tid hadde selskapet fått betydelige inntegninger og gikk med tilfredsstillende overskudd. Etter konjunkturomslaget på 20-tallet var selskapet sterkt svekket, men man gav ikke opp. Rederinæringen gikk bevisst inn for å plassere stadig mer av sine forsikringer i hjembyen. Birger Dannevig skriver at ”den hjelpsomme og kollegiale ånd som hadde betydd så meget i grunnleggelsen av skipsfartsnæringen” nå også kom Haugesunds Sjøforsikringselskap til gode. Selskapet skulle arbeides opp igjen.[\[220\]](#) En reorganisering av selskapet og fastere og hyppigere styremøter skulle bidra til en fastere ledelse. I 1929 ble Rasmus Bakkevig ansatt som direktør, og han gjorde mye for selskapet.

Mange av de største rederne i byen hadde sentrale posisjoner i selskapet. Wrangell, Chr. Haaland og Jacob Odland S.S. var ordførere i representantskapet i henholdsvis 18, 12 og 13 år. Lars Meling var styremedlem i hele 32 år, og Knutsen O.A.S. var formann i styret fra opprettelsen i 1917 til 1945. Haugesund Sjøforsikringselskap kan på mange måter også betraktes som en institusjon som rekrutterte folk til bystyret. For eksempel Rasmus Bakkevig og Gunnar Hellesten fikk lønn av selskapet samtidig som de brukte mye av sin tid på engasjement i lokalpolitikken, og selv om det blir hevdet at de representerte seg selv og ikke selskapet og handlet ut fra egne interesser, kan en jo tenke seg at det uansett vil ligge visse føringer innbakt i en slik situasjon. At sentrale personer i selskapet fikk lønn samtidig som de drev lokalpolitikk ble oppfattet som helt legitimt, og selskapet oppmuntret til politisk deltakelse.[\[221\]](#)

Alt i alt kan en si at rederne som gruppe ivaretok sine næringsøkonomiske og til dels også sine politiske interesser ved å opprette og styre selskaper der de kunne legge premissene selv. Både privatbanken, Haugesunds Dagblad og sjøforsikringselskapet gjorde rederne mer uavhengige og satte dem i posisjoner der de ble i stand til å øve innflytelse over utviklingen i bysamfunnet.

Oppsummering

Som vi har sett eksisterte det en tradisjon på å velge allment ansette menn inn i bystyret. Som vellykkede forretningsmenn og ”selfmade men” var mange redere nærmest selvsikre medlemmer både av bystyret og andre kommunale forsamlinger. Også etter at kommune-valgene ble politisert var de i relativt stor grad personvalg. Et annet moment er selvsagt at rederne var store arbeidsgivere og nok kunne ha innflytelse på de ansattes stemmegivning etter hvert som stemmereglene ble mer demokratiske og også omfattet disse. Det kunne nok være

underforstått at man måtte stemme på sin arbeidsgiver, og noen ganger kunne det til og med komme klart til uttrykk nærmest som en ordre. I et brev fra B. Stolt-Nielsen til sin nevø og kaptein Sigmund Brommeland før kommunevalget i 1913 skriver han blant annet: "Du kommer altsaa at stemme hjemme, men sørg for at faa de andres Stemmer ombord, som er Stemmeberettigede: Styrmanden, Maskinisten og Stueren. Sørg for, at de stemmer ret, hvad ogsaa Herr Ellingsen burde lære sig til, om han agter et bedre Levebrød hos mig at erholde, hvilket Du gjerne kan sige ham. Jeg har ikke spor av Interesse av at hjælpe det konsoliderte Pak, som han antagelig Tilhører." [222] Ellingsen var selvfølgelig venstremann.

Flertallet av rederne kom til å sogne til det Moderate Venstre, senere til den såkalte Upolitiske Gruppe og det Frisinnede Venstre. Dette var alle moderate og konservative grupperinger som i ulike perioder representerte høyrekreftene og de borgerlige velgerne i byen. Frisinnede la vekt på enkeltpersoners prestasjoner og viktigheten av det private initiativ, og har derfor blitt sett på som et slags gammelliberalistisk parti som var mot alle former for statlig inngripen. Men Frisinnede anerkjente blant annet at stat og kommune skulle ha et sosialpolitisk engasjement, og det kommunale budsjettet i Haugesund økte stadig, særlig under første verdenskrigs høykonjunktur. Da de dårligere tidene satte inn på begynnelsen av 1920-tallet, var Frisinnede for en streng sparelinje for å få orden i kommunens finanser. I bystyremøter viste enkeltredere motstand mot vidtgående sosiale tiltak og høyt skattenivå, og dette kan vel både ses som en rasjonell konsekvens av de faktiske forhold og som et uttrykk for egeninteresse av å spare skatt.

Mange redere hadde også flere kommunale tillitsverv, og det ser ut til at det var et skille mellom kommisjoner og styrer der noen hadde mange redere og andre ikke. Rederne var representert i blant annet likningskommisjonen, havnestyret, skolekommisjonen, middelskolens forstanderskap, sjømannsskolens styre, kretssykekassens styre, regulerings-kommisjonen og elektrisitetsverkets styre. En av grunnene til at så mange redere ble valgt inn kan være deres forretningsbakgrunn og kompetanse på mange områder. Etter hvert som de fleste styrene og komitéene ble valgt av bystyret, ble det også tatt visse hensyn til at forsamlingene skulle ha representanter fra de ulike partiene. Rederne hadde altså gode muligheter til å hevde sine interesser på det kommunale plan, men mange sentrale redere hadde også tillitsverv i private selskaper. Både Haugesunds Privatbank, Haugesunds Dagblad og Haugesunds Sjøforsikringsselskap var i første rekke opprettet og styrt av redere slik at de i større grad kunne ivareta sine næringsmessige og til dels også sine politiske interesser. På områder der rederne mente at allerede etablerte foretak i byen ikke var tilfredsstillende for deres virksomhet og interesser, opprettet de altså nye foretak som de kunne tilpasse sine behov.

Alt i alt satt mange av rederne i posisjoner som var viktige for byens utvikling, og de hadde anledning til å hevde egne interesser både privat og på gruppens vegne. Rederne trengte ikke engang alltid selv å sitte i mange utvalg og styrer for å ha politisk makt. Knut Knutsen O.A.S. var ikke interessert i delta like aktivt i det politiske liv som mange andre reder, men konsentrerte seg om noen få utvalg og styrer, deriblant havnestyret. Dette betyr ikke at han ikke hadde innflytelse i politikken. Han hadde mange dyktige og lojale folk i sin tjeneste, og hadde nok via sitt nettverk en finger med i spillet i mange saker. Blant annet var både kona Elisabeth og svigersønnen Christian Haaland aktive på flere felter i den kommunale virksomheten og de kan tenkes å ha sammenfallende interesser.

Man kan spørre seg i hvilken grad disse rederne bare brukte sin innflytelse til beste for seg selv og rederstanden, eller om byen som helhet også var viktig. Det finnes også eksempler på at rederne kunne forsøke å påvirke avgjørelser ut fra private hensyn, men dette kunne vel like gjerne gjelde andre representanter. [223] Det var heller ikke alltid at det var noen motsetning mellom redernes kommunepolitiske virksomhet og byens gagn. Når Knut Knutsen O.A.S. brukte sin posisjon for å få realisert prosjekter som utbygging av Garpeskjærkaien og Risøybrua, kunne det selvfølgelig ligge egeninteresse bak. For eksempel lå Garpeskjærkaien gunstig til både for Knutsens nye bygg nede ved sundet og ikke minst for fryseriet Iglo som kom litt senere, og som Knutsen var en av pådriverne for. Samtidig var dette til nytte for bysamfunnet som helhet. På samme måte kan redernes strenge sparelinje på 1920-tallet ha bakgrunn i egne interesser, men samtidig var det en dyd av nødvendighet å forsøke å få balanse i kommunens budsjetter.

Samtidig som sentrale redere ville spare i den kommunale politikken, sto de bak mange gaver og legater til sosiale og kommunale formål. Flere redere var også mer direkte engasjert i sosialt arbeide, for eksempel satt noen av dem i styret for Haugesunds Barnehjem og Sjømenns Alderdomshjem. Det kan virke som rederne var tilbakeholdne med hjelp til de dårligere stilte i det lokalpolitiske engasjementet, mens de var mer gavmilde og rause på det private plan. Dette sosiale engasjementet mener jeg blant annet kan ha bakgrunn i en rolle de sentrale rederne tok på seg som representanter for en lokal elite.

[115] Østensjø 1993, s. 304.

[116] I tabellene for 1899 til 1937 har jeg også tatt med personer som oppgir disponent og skipsmegler som yrkestittel.

- [117] Mykland 1997, s. 93.
- [118] Næss 1987, s. 13.
- [119] Mykland 1997, s. 93-94.
- [120] Olstad 1995, s. 141.
- [121] Næss 1987, s. 16.
- [122] Næss 1987, s. 19-20.
- [123] Hovland 1987, s. 45.
- [124] Mjeldheim 1969, s. 29.
- [125] Olstad 1995, s. 144.
- [126] Hovland 1987, s. 50 og 61.
- [127] Olstad 1995, s. 154.
- [128] Mjeldheim 1969, s. 24.
- [129] Mjeldheim 1969, s. 48.
- [130] Hovland 1987, s. 107.
- [131] Østensjø 1958, s. 459-460.
- [132] Østensjø 1993, s. 55.
- [133] Haugesunds Dagblad 09.08.1928.
- [134] Østensjø 1958, s. 460.
- [135] Østensjø 1958, s. 461-463.
- [136] Mjeldheim 1969, s. 78.
- [137] Østensjø 1958, s. 471 og 478.
- [138] Hovland 1987, s. 107-108.
- [139] Danielsen 1997, s. 161.
- [140] Abrahamsen 1987, bind 1, s. 351-352.
- [141] Hovland 1987, s. 108.
- [142] Danielsen 1997, s. 163.
- [143] Mjeldheim 1969, s. 28.
- [144] Hovland 1987, s. 109-111.
- [145] Østensjø 1993, s. 270-271.
- [146] Forholdstallsprinsippet innebar at mandatene skulle fordeles mellom partiene i forhold til stemmetallet deres. Valgene skulle skje i flermannskretser. Mjeldheim 1969, s. 51.
- [147] Østensjø 1993, s. 277-278.
- [148] Østensjø 1993, s. 312.
- [149] Haugesunderen 09.11.1898.
- [150] Østensjø 1993, s. 313.
- [151] Østensjø 1993, s. 301.
- [152] Mjeldheim 1997, s. 261.
- [153] Mjeldheim 1997, s. 262 og 265.
- [154] Bygger på oversikten over bystyremedlemmer i Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år.
- [155] Haugesunderen 04.11.1904.
- [156] Østensjø 1993, s. 312.
- [157] Torgersen 1966, s. 66. Ulf Torgersen er i sin artikkel "Våre helter og høvdinger" ikke snau i sin kritikk av partiet. Ikke bare hadde den en slett partiorganisasjon og hadde et uklart samarbeid med Høyre, men han anser også at Høyre hadde mer plage enn støtte av denne gruppen, "en gjøkunge som var umettelig i sine krav og i sin stormannsgalskap". Torgersen skriver videre at partiet oppfattet seg selv som et lederparti og hadde en hemningsløs lederkultur. Selv 11 år etter at Michelsen var død skrev Morgenavisen: "Stem på Chr. Michelsen!" (Torgersen 1966, s. 65- 67). Torgersen hevder også at Frisinnede Venstre ikke hadde noen saker de ville ha gjennomført fordi de anså politikk for noe tvilsomt og suspekt. Torgersens spissformulerte påstander må sies å ha røtter i virkeligheten, men synspunktene er blitt nyansert av senere forskning. Svein Carstens har skrevet en hovedoppgave og Frisinnede Venstre på det rikspolitiske plan, og han har mer moderate oppfatninger av partiets organisasjon, vekt på lederskikkelser og samarbeidet med Høyre.
- [158] Tanken var å skape et borgerlig flertall bestående av de liberale fløyene i Høyre og Venstre, mens de andre fløyene i begge partiene skulle sprenges ut. Initiativet og den politiske gjennomføringen av forberedelsene til organiseringen av partiet kom fra kretsen rundt Kristiania Liberale Velgerforening (Carstens 1987, s. 6-23). I et brev ble den tenkte fremgangsmåten for å bygge opp partiet beskrevet. Tanken var å verve kjente navn fra det nasjonale politiske liv med tilknytning til liberal venstrepolitikk. Navnene skulle stå som garantister for "den gode sak" når man i annen omgang henvendte seg til de lokale størrelser for å be om støtte. På partiets første landsmøte var

- mediedekningen stor på grunn av de mange størrelsene fra det politiske liv og eliten innen kultur og vitenskap.
- [159] Organisatorisk var partiet i en oppbyggingsfase. Frisinnede Venstre kom heller aldri til å få noen ordentlig utbygd partiorganisasjon. 10 år etter dannelsen var det lite aktivitet i ledelsen og partiet fremsto nærmest som en ren valgorganisasjon. Carstens 1987, s. 25-30 og s. 78.
- [160] Carstens 1987, s. 32.
- [161] Carstens 1987, s. 79-84.
- [162] Carstens 1987, s. 101-112.
- [163] Fra 1924 ble møtene holdt i Festivitetslokalet, der Knutsen O.A.S og Haugesunds Sjøforsikringsselskap, der Knutsen satt i styret, hadde blant de største eierandelene. Foreningen fikk sine representanter frem i styrene for forskjellige kommunale styrever, blant annet i formannskapet, bystyret, forsorgsstyret, skolestyret, likningsnevnden og vergerådet (Haugesunds Dagblad 22.10.1935). I anledning av foreningens 50 års jubileum i 1965 ble det holdt en festmiddag i Festiviteten. Foreningen hadde da skiftet navn til Høyrekvinner Klubb siden Frisinnede gikk inn i Høyre. Foreningen blir rost for sin medvirkning i partiets valgkamper opp gjennom årene og Haugesunds Dagblad hevder at "Fra Høyrekvinner Klubb er det kommet en rekke dyktige kvinner som har satt sitt preg på partiets politikk og som har vært med på å bestemme vårt bysamfunns utvikling". Haugesunds Dagblad 11.11.1965.
- [164] Haugesunds Dagblad 10.05.1958.
- [165] Dette er riktig, men mange går litt vel langt i sin vurdering av partiets hang til motstand mot statlig innblanding. For eksempel ser Berge Furre på partiet som en eksponent for en klassisk liberalisme. Dette innebærer at samfunnets enkeltindivider bare skulle følge sine egoistiske særinteresser, så ville alt ved den "fornuftige hånds" mellomkomst føre til en harmonisk utvikling av hele samfunnet. Carstens 1987, s. 120.
- [166] Carstens 1987, s. 123. Det private næringsliv skulle stå for den verdi- og vekstskapende virksomhet, og staten skulle legge forholdene best mulig til rette for den private sektor gjennom støtte og reguleringer. Dette var fordi statlig drift ikke på noen måte kunne oppvise en liknende effektivitet og tilpasningsevne som man fant i den private sektor. Staten hadde imidlertid oppgaver å fylle som ikke kunne eller burde ivaretas av private, og her måtte de private bidra økonomisk slik at disse oppgavene kunne løses. Tanken var at det private næringsliv skulle stå for verdiskapninger som det ikke var mulig for staten og få til. Gjennom statens deltakelse skulle denne verdiskapningen så redistribueres slik at resultatet av verdiskapningen i samfunnet ble jevnere fordelt enn det eiendomsstrukturen skulle tilsi. Ved en rimelig og moderat beskatning skulle en del av verdiskapningen trekkes inn og fordeles på sosialpolitiske tiltak for å jevne ut resultatet av de økonomiske ulikhetene i samfunnet. Poster som partiet tok opp var blant annet innføring av pensjonsordninger og ulykkesforsikringer for enker og etterlattes rettigheter. Partiet var ikke spesielt sent ute i en del nye sosialpolitiske saker, og hadde "invaliditets- og aldersforsikring" på programmet allerede fra 1909. I 1912 sto "innførelse av alderstrygd, løst i form av folkepension" på programmet (Carstens 1987, s. 126-129). Partiet la vekt på at finansieringen skulle skje gjennom personlig innskudd, men staten måtte delta i utformingen og administrasjonen av denne ordningen. Frisinnede ville heller ikke ha ubegrenset frihet for næringslivet. I enkelte tilfeller skulle staten ha ansvar for å begrense den frie næringsutøvelsen, for eksempel skulle ikke næringslivet stå fritt til å oppheve konkurransen gjennom sammenslutninger. Partiet anså det også for nødvendig at staten hadde en viss kontroll med utviklingen på arbeidsmarkedet. Carstens 1987, s. 124 og 147-148.
- [167] Carstens 1987, s. 134-136. Egentlig ønsket man en skattereduksjon for å stimulere næringslivet, men dette kom jo i konflikt med målsetningen om forsert sanering av statens gjeld. Derfor var Frisinnede ikke for økt direkte skattlegging, men indirekte.
- [168] Carstens 1987, s. 147.
- [169] Haugesunds Dagblad 08.11.1913.
- [170] Haugesunds Dagblad 27.11.1919.
- [171] Haugesunds Dagblad 01.11.1916 og 27.11.1919 og Haugesunds Avis 21.11.1916 og 27.11.1919.
- [172] Østensjø 1993, s. 272.
- [173] Østensjø 1993, s. 300-301.
- [174] Nordvik 1976, s. 8.
- [175] Caspersen 1968a, s. 5.
- [176] Nordvik 1976, s. 8.
- [177] Caspersen 1968a, s. 13.
- [178] Nordvik 1976, s. 79.
- [179] Nordvik 1976, s. 132.
- [180] Haugesunds Dagblad 23.03.1924.
- [181] Nordvik 1976, s. 141.
- [182] Haugesunds Dagblad 05.02.1921. Behandling av det ekstraordinære budsjett for 1921.
- [183] Haugesund Avis 06.06.1908.
- [184] Haugesunds Dagblad 15.03.1918. Referat fra bystyremøte den 14.03.

- [185] Haugesunds Dagblad 29.11.1919.
- [186] Haugesunds Dagblad 31.08.1919.
- [187] Caspersen 1968a, s. 2-3.
- [188] Caspersen 1968a, s. 4.
- [189] Haugesunds Dagblad 15.02.1915. Referat fra bystyremøte.
- [190] Caspersen 1968a, s. 10.
- [191] Haugesunds Dagblad 22.06.1920.
- [192] Haugesunds Dagblad 11.09.1920.
- [193] Nordvik 1976, s. 124.
- [194] Nordvik 1976, s. 125.
- [195] Haugesunds Dagblad 24.11.1924.
- [196] Nordvik 1976, s. 103.
- [197] Abrahamsen 1987, bind 1, s. 351-352.
- [198] Østensjø 1958, s. 226-227 og Caspersen 1968a, s. 2-3.
- [199] Forhandlingsprotokoll for likningskommisjonen 19/10 1892- 22/4 1904. (24.11.1892.)
- [200] Caspersen 1968a, s. 3.
- [201] Kongshavn 1930, s. 87-89.
- [202] Østensjø 1993, s. 275.
- [203] På bakgrunn av vedlegg i Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år. Kongshavn 1930.
- [204] På bakgrunn av vedlegg i Haugesunds kommunale administrasjon. Kongshavn 1930.
- [205] Kongshavn 1930, s. 181 og Caspersens hefte om havnevesenet.
- [206] Østensjø 1993, s. 455.
- [207] Haugesunds Avis 23.01.1908.
- [208] Haugesunds Dagblad 22.01.1913.
- [209] Bygger på Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år. Kongshavn 1930.
- [210] Østensjø 1993, s. 209-211.
- [211] Vormedal 1992, s. 30.
- [212] Østensjø 1958, s. 458-459 og Østensjø 1993, s. 316.
- [213] Østensjø 1993 315-316 og Haugesunds Avis 01.12.1945.
- [214] Osland 1995, s. 47-50.
- [215] Østensjø 1993, s. 320.
- [216] Haugesunds Dagblad 12.06.1937.
- [217] Østensjø 1993, s. 319.
- [218] Dannevig 1967, s. 19-22.
- [219] Dannevig 1967, s. 28-30.
- [220] Dannevig 1967, s. 51.
- [221] I følge Øyvind Bjørnson etter samtale med Gunnar Hellesen.
- [222] Vormedal 1992, s. 15-16.
- [223] I 1903 kjøpte kommunen en ledig bolig med det formål å bruke den til sykehus. Boligen lå sentralt til i byen, og vedtaket utløste en veldig agitasjon blant naboene som mente at eiendommene i nærheten ville synke i verdi og i det hele ikke var interessert i å ha syke, og til og med smittsomme, folk i nabolaget. Da saken kom opp i bystyret, forslø H. M. Wrangell å forkaste formannskapetets innstilling, og under den påfølgende debatten var det en representant som sa at han ikke kunne forstå Wrangells standpunkt. Før kjøpet var han nemlig blitt spurt om å si sin mening, og da hadde han ikke noe å innvende. Wrangell svarte at det ikke hørte hjemme noen steder å referere til private samtaler, og når han ikke hadde hatt noe å innvende den gangen så var det fordi han ikke hadde tenkt gjennom saken (Caspersen 1969, s. 32-33). Hvis en tar i betraktning at den ivrigste motstanderen av naboene var Th. Nordbø som var Wrangells halvbror, skjønner en kanskje hvorfor han plutselig hadde fått noe imot å bruke boligen som sykehus?

4. Sosialt engasjement

Mange redere hadde et sterkt sosialt engasjement, og de fikk ofte ros og anerkjennelse for sin giverglede og ”gode borgerånd”. Flere av dem mottok også høye utmerkelser og æresbevisninger for den ”uegennyttig innsats” de hadde vist. Men var alle gavene og hjelpetiltakene utelukkende basert på godhet og et ønske om å hjelpe de trengende, eller lå det også andre motiver bak?

For å kunne si noe om dette vil jeg først ta for meg utviklingen innen den offentlige fattighjelpen her i landet, og se på forholdet mellom denne og den private virksomheten. Statlige, kommunale og private tiltak har hatt ulik betydning til ulike tider, men alt i alt har den private virksomheten vært betydningsfull. I Haugesund fikk den private virksomheten tidlig stor betydning, blant annet ble det opprettet både barnehjem og et sjømannshjem. Rederne og deres fruer var sentrale i dette arbeidet, og jeg vil se på hvordan de bidro. Var de direkte engasjert i det daglige arbeidet eller dreide det seg utelukkende om økonomisk støtte? Rederne sto bak en stor del av de legatene som ble opprettet i byen, og gav mange gaver til ulike sosiale formål.

For å kunne drøfte glansbildet av den giverglade rederen, vil jeg behandle ulike aspekter ved gaveutveksling. Dette kan gi en forståelse av at rederne kunne ha flere motiver enn bare å hjelpe andre, eller i alle fall at engasjementet hadde ulike effekter på bysamfunnet. Jeg mener også at det sosiale engasjementet var betinget av et ønske om å stadfeste sin posisjon som medlemmer av byens overklasse. Ved å følge opp elementer fra en felleseuropeisk borgerlig kultur kunne en vise at en kjente til større forhold og identifisere seg som del av en internasjonal høystatusgruppe.

Familie, fattighjelp og filantropi

Sosiale ytelser til trengende er ikke noe som bare hører den moderne tid til. [224] Etter hvert som samfunnet har endret seg, har også måten å bidra med sosial hjelp utviklet seg kraftig. Opp gjennom tiden har det rådet forskjellige syn på årsakene til fattigdom, hvem som skulle ha hjelp og hvilke former for hjelp som var mest formålstjenlig, og ulike aktører har vært inne i bildet i arbeidet med å yte hjelp til trengende.

Til å begynne med var familie og slekt den viktigste faktor i forsørgelsen, det å ta seg av ”sine egne” i størst mulig grad var både en selvfølge og en plikt. Med kirkens bestemmelse om at en del av tienden skulle gå til de fattige, kom det offentlige inn i forsørgelsen av de fattige. Det ble senere opprettet fattigkasser som samlet gaver og andre pengeinntekter til de fattige, som ble inndelt i to grupper etter moralsk verdighet og graden av egen skyld. De skrøpelige, svake og vanføre hadde rett til hjelp, mens de friske og arbeidsføre ikke skulle få hjelp. På landsbygda var legden fortsatt den sentrale fattigforsorgen, mens man i byene kunne få hjelp i hjemmet eller på ulike institusjoner.

Gaven eller almissen har vært en viktig forutsetning for fattigforsørgelsen. Selv om det til tider har vært forbudt å tigge eller motta almisser direkte, ble altså det offentlige hjelpeapparatet for en stor del finansiert av gaver fra de mer bemidlede lag av befolkningen. Slike gaver var ofte øremerket til spesielle formål. Det er viktig å understreke at det til å begynne med var snakk om rent privat og individuell aktivitet, det man kan kalle velgjørenhet. Etter hvert dukker det opp en annen form for privat virksomhet, nemlig den såkalte filantropien som hørte bysamfunnene til. Ute i Europa begynte det utover på 1700-tallet å dannes foreninger og selskaper der velmenende borgere samlet seg for å samle inn og bestyre midler. Filantropien var ikke bare basert på medfølelse, men innebar også et ønske om oppdragelse av de dårligere stilte i samfunnet. Hjelpen skulle bygge på en grundig kontroll av de nødlidendes behov og sikre ”hjelp til selvhjelp”. Denne virksomheten kan forstås med bakgrunn i både religiøse bevegelser, i borgerskapets ønske om å spre sine verdier og i liberalismen. Staten burde innskrenke seg til å hjelpe de aller mest trengende gamle og syke og overlate resten til den frie private virksomhet. [225]

Her i landet fikk de filantropiske ideene feste i første halvdel av 1800-tallet, og private aktører skulle i lang tid komme til å eksistere side om side med den offentlige sosialhjelpen. [226] selv om kommunene overtok mer og mer av ansvaret for de trengende, spesielt i bykommunene. Fattiglovene ble gradvis avløst av helse- og sosiallovgivning, og kommunene var ofte pionerene i dette arbeidet. De tiltakene kommunene gikk inn for tok ofte sikte på å spare småkårsfolk for å søke ”fattigkassa”. Da alderstrygden av 1936 kom, var det allerede innført alderstrygd i 121 kommuner, som hadde 43% av landets befolkning. [227]

Hvis vi går tilbake for å se på situasjonen rundt 1870, var fattigvesenet den eneste offentlige forsørgelsesinstitusjonen i Norge. Dette var en kommunal institusjon, og arbeidet ble hovedsakelig finansiert av skattebetalerne. Eventuelle gaver til de fattige gikk også inn på budsjettet som ble forvaltet av fattigkommisjonen.

Med fattigloven av 1863 ble det et mål å redusere utgiftene til fattigstellet, og fattigstyrets budsjett ble fra nå av kontrollert av kommunestyret. Det var opp til hver enkelt kommune å organisere fattighjelpen, og det fremste kravet var ofte at det skulle være billigst mulig. Få hadde rett til hjelp, og det ble fremdeles skilt mellom verdige og uverdige trengende.[\[228\]](#) Den kommunale fattigpleien tok seg stort sett bare av foreldreløse barn og sinnssyke, og den kommunale fattigforsørgelsen bygget på den forutsetning at familien fremdeles hadde et viktig forsørgelsesansvar. Det eksisterte en gjensidig forpliktelse både mellom ektefeller og mellom barn og foreldre, og familien var den viktigste faktoren i omsorgen og ansvaret for gamle, syke og arbeidsledige. For dem som ikke hadde familie eller der familien ikke maktet å ta seg av dem, var det frivillige forsorgssystemet viktig. For å forstå at mange redere og deres fruer viste et privat engasjement i det sosiale liv må en se på filantropibegrepet.[\[229\]](#) Denne velgjørenheten må forstås på bakgrunn av liberalisme og religiøse bevegelser, og den var ikke bare basert på medfølelse, men innebar også en organisert samfunnsforbedrende menneskekjærlighet der oppdragelse av de lavere klasser ble sentralt. Hjelpen skulle bygge på en grundig kontroll av de nødlidendes behov der rasjonell og “kjølig” vurdering skulle forhindre at “dovne” mottok hjelp. Dette har sin bakgrunn i at fattigdom ble ansett som et moralsk problem, og en var av den oppfatning at flid og evne til selvdisiplin kunne føre ut av uføret hvis bare viljen var til stede.[\[230\]](#) Selv om denne velgjørenheten kan sies å være en foregripelse av den offentlige sosialpolitikk, var den tradisjonelle filantropiske bevegelse mot statlig engasjement. Staten kunne ikke utøve barmhjertighetsgjerninger fordi dette var ydmykende og fristet dem som “kunne, men ikke ville gjøre tilbørlig bruk av egne krefter”. Etterhvert vokste erkjennelsen av det offentliges sentrale rolle i sosiale spørsmål, og rundt århundreskiftet fungerte den kommunale forsorgen og veldedighetsarbeidet side ved side. Et viktig aspekt ved den filantropiske bevegelse er at den innebar en utvidelse av kvinnenes muligheter. Ved å engasjere seg i sosialt arbeid kunne kvinnene utvide sitt personlige handlingsrom.[\[231\]](#) Dette kom på mange måter til å bli kvinnenes ”billett” inn i det offentlige liv. Motstanden mot kvinnelig deltakelse var ikke så stor på dette feltet som for eksempel innen politikken, og det hadde sammenheng med kvinnenes tradisjonelle rolle som omsorgspersoner. Gjennom arbeidet i foreninger og institusjoner av sosial karakter fikk kvinnene organisasjonspolitisk trening,[\[232\]](#) og dette bidro til å gjøre deres inntreden i det politiske liv lettere. Brit Marit Foldøy hevder i sin hovedoppgave om kvinnelig organisering i Stavanger at kvinnene til å begynne med var underrepresentert i styrende organer og deres rolle hadde ofte preg av “familieforetak” der kvinnenes engasjement kunne tolkes som støtte til mannens rolle som velgjører.[\[233\]](#) Også i Flekkefjord var det slik at menn satt i styret i ulike stiftelser og organisasjoner, mens kvinnenes største synlige innsats var pengeinnsamling gjennom de basarene de alltid ble overlatt ansvaret for.[\[234\]](#) Etterhvert ble dette preget mindre påfallende. Kvinnene konsentrerte seg om arbeid i egne kvinneforeninger, og de ble tilkjent stadig større kompetanse og rettigheter i det sosiale arbeidet.[\[235\]](#)

Overklassekvinnene var imidlertid ikke like sterkt representert i alle lag og foreninger. Mot slutten av 1800-tallet oppsto det i Haugesund, som i andre byer, en kristelig-sosial bevegelse som ga seg utslag på flere måter. Det fantes foreninger med sterk kristelig forankring, men disse ble hovedsakelig drevet av menn og kvinner fra middelklassen. Parallelt ble det opprettet foreninger og institusjoner som la mye sterkere vekt på det sosiale enn det kristelige, som for eksempel barnehjemmet, og her var det ofte byens prester og fruer som sto i spissen.[\[236\]](#) I Stavanger ser vi samme tendensen som i Haugesund, nemlig at for eksempel misjonsarbeidet og avholdsbevegelsen i første rekke ble holdt oppe av middelklassen, mens det frivillige sosiale arbeidet nesten utelukkende ble ledet av overklassekvinner.[\[237\]](#) De hadde overskudd av tid, krefter og økonomiske midler. Som “bedrestilte” kunne de skilte med en forbilledlig livsførsel og se seg selv som bærere av de høyverdige moralske verdier som skulle formidles til allmuen.[\[238\]](#)

Fra rundt århundreskiftet oppsto det imidlertid en ny organisasjonstype innen det filantropiske felt. Den filantropiske virksomheten ble ikke lenger konsentrert bare omkring lokale velgjørenhetsforeninger, men fikk nå også utløp i landsomfattende humanitære og sosiale folkeorganisasjoner.[\[239\]](#) Et eksempel på denne typen organisasjon var Norske Kvinners Sanitetsforening fra 1896, som hadde lokallag mange steder. I disse organisasjonene var det ikke samme sosiale differensiasjon som tidligere, flere ulike samfunnsklasser arbeidet i de samme foreningene og organisasjonene.[\[240\]](#)

Haugesund fikk ikke lokallag av sanitetsforeningen før i 1907, og det var da i forbindelse med arbeidet for å få i stand et pleiehjem for tuberkuløse. Haugesund Sanitetsforening fikk straks rundt 90 medlemmer, og det første styret besto av fem kvinner og to menn. Mennene var en doktor og skipsreder Arne Lothe. Lothe var styremedlem frem til 1915, etter det var det bare kvinner i styret. Arne Lothe ble også den første formannen i styret for pleiehjemmet på Førre, som sto ferdig i 1909.[\[241\]](#)

Foldøy hevder at mange av medlemmene i sanitetsforeningen i Stavanger også var med i kvinnesaksforeninger og var politisk engasjerte,[\[242\]](#) og i følge Seip hørte mange av de sosialt aktive kvinnene til Venstre, fordi partiet var for sosiale reformer.[\[243\]](#) Denne koblingen mellom sosialt arbeide, kvinnesak og politikk fins også i Haugesund, og det er et navn som skiller seg spesielt ut, nemlig Constance Lothe. Hun var gifte med skipsreder Arne Lothe, og

engasjerte seg på mange flere områder enn de andre rederfruene.^[244] Dette hadde nok sammenheng med fru Lothes politiske overbevisning og hennes kristelige livssyn. Constance Lothe var i likhet med sin mann tilhenger av Venstre, og var en av de første kvinnene som ble valgt inn i bystyret. Hun ble også den første kvinnelige formannsrepresentanten og ble valgt inn i en rekke kommunale komitéer og utvalg.^[245] Constance Lothe hadde også en glødende overbevisning om avholdssakens betydning, og var en nøkkelperson da en lokal forening av Hvite Bånd ble stiftet i 1901.^[246] Dessuten blir hun regnet som en pioner for kvinnesaken i byen. Allerede i januar 1896 talte hun på et møte om stemmerett for kvinner ved kommunevalg, og dette møtet fikk kvinnesaken til å blusse opp i Haugesund.^[247] Constance Lothe var også pådriver for og regnes som stifteren av Haugesund Kvinneråd, og hun var formann fra stiftelsen i 1906 til 1930.^[248]

Constance Lothe er et enestående eksempel på det streke engasjement som personer fra det høyere lag av befolkningen kunne ha. Hun ble tildelt kongens fortjenestemedalje i gull for "samfunnsgavnlig arbeide".^[249] Kombinasjonen av kristelig livssyn, avholdssak, kvinnesak og venstrepolitikk som betinget fru Lothes allsidige virksomhet var ikke noe som var vanlig blant rederfruene. De fleste var ikke like aktive og holdt seg i større grad til enkelte saker og foreninger. I det følgende vil jeg komme inn på noen private foreninger og institusjoner som flere redere og rederfruer støttet opp om. Jeg har ikke foretatt noen fullstendig gjennomgang av feltet for å stadfeste hvilke tiltak gruppen var engasjert i og hvilke de ikke var interessert i, så det vil mer bli eksempler på hvilken type foreninger og institusjoner som rederne og deres fruer var opptatt av og hvordan støtten artet seg. Først vil jeg imidlertid komme inn på den kommunale fattighjelpen.

Kommunale hjelpetiltak i Haugesund

I Haugesund som i alle andre kommuner eksisterte det et fattigvesen i kommunal regi. Jeg vil i den forbindelse blant annet se på organiseringen av denne offentlige fattighjelpen og komme inn på hvor mange som fikk hjelp og hvilke former hjelpen antok. Dessuten vil det være et poeng å undersøke i hvilken grad rederne var aktive i de kommunale utvalgene som var tilknyttet arbeidet med omsorg for de dårligere stilte.

I henhold til den gjeldende fattigloven ble det opprettet en fattigkommisjon i 1855. Den besto av soknepresten i Torvestad^[250] som selvskreven formann og 6 medlemmer som ble valgt av representantskapet. Arbeidet ble ledet etter de reglene som gjaldt for landdistriktene. Da det ble innført en ny lov i 1863, ba formannskapet om at fattigvesenet måtte få kjøpstadregler. Dette medførte blant annet at magistraten ble ny formann og at hjelpen fikk andre former enn legd og understøttelse i form av naturalia. Medlemmene i fattig-kommisjonen førte tilsyn med de fattige sammen med valgte tilsynsmenn. Tallet på personer som fikk understøttelse kunne variere relativt mye fra år til år på grunn av de store svingningene i sildefisket, men tallet steg gradvis frem mot århundreskiftet. I 1856 var det 25 personer som ble helt eller delvis forsørget, i 1863 var tallet steget til 44 . Året etter økte antallet understøttede til hele 81, og i 1869 var tallet kommet opp til 128 personer.^[251] Haugesund hadde på dette tidspunktet relativt få fattige i forhold til landet som helhet. Mens landsgjennomsnittet lå på 54 understøttede for hver tusen av antallet innbyggere i byene, mottok bare 32 per tusen fattighjelp i Haugesund. De fleste som ble understøttet av fattigvesenet i Haugesund fikk hjelp i sine egne hjem. Unntaket var en del syke, spedbarn og vanvittige som ikke kunne stelle seg selv og som ble satt i forpleining hos andre mot betaling. Hjelpetiltakene ble i første rekke finansiert gjennom fattigskatten, men fattigvesenet hadde også andre inntektskilder. I følge Østensjø besto inntektene i slutten av 1860-årene også av øl- og vinskatt, bøter, erstatninger, gaver og annet.^[252]

Med den nye fattigloven ble fattigkommisjonen i 1900 avløst av et fattigstyre. I Haugesund besto dette av presten og magistraten som faste medlemmer og 7 medlemmer valgt av bystyret. Rundt århundreskiftet økte de sosiale problemene i byen. Sesongarbeid og økt antall av eldre innbyggere gjorde at tallet på personer som fikk fattigunderstøttelse fortsatte å stige. I 1895 var det 274 hovedpersoner som fikk fattighjelp, i 1913 var tallet steget til 491 personer. Reidar Østensjø har sett på fattigutgiftene for 1910. Det var da 408 hovedpersoner som mottok fattighjelp, og nøyaktig like mange "bipersoner", det vil si personer som ikke ble regnet som forsørgere. Blant disse var det 295 barn. De viktigste årsakene til at hovedpersonene hadde behov for støtte, var tap av forsørger, sykdom og alderdomssvakhet. Mindre viktige årsaker var arbeidsløshet, åndssvakhet og sinnssykdom, arbeidsudyktighet, vanførhet, blindhet og drikkfeldighet. De fleste av disse fikk pengehjelp i egne hjem. Andre ble satt i forpleining i private familier ved såkalt bortakkordering, og noen ble satt på institusjoner.^[253]

Kommunen kom etter hvert til å stå bak flere ulike "hjem" for fattige. I 1895 hadde de høye husleiene og den kroniske bolignøden ført til at det allerede var opprettet 5 såkalte fattighus som skaffet gamle, syke og fattige tak over hodet. I 1902 bygde så kommunen et eget gamlehjem som hadde plass til 45 personer, og fattigvesenet hadde ansvaret for driften.^[254] Etter at spørsmålet om arbeidsgård hadde vært oppe fra 1889, fikk saken en løsning i 1910. Da vedtok bystyret å bevilge de nødvendige midlene til oppførelse av bygninger på kommunens gård Rossebø.

Formålet med arbeidsgården var å sysselsette og forsørge personer som søkte underhold av fattigvesenet, og hensikten var både å forsøke å redusere fattig-utgiftene og å skille de arbeidsvillige fra de arbeidsvillige og verdig trengende. Gården sto ferdig i 1912, og i 1915 ble 32 hovedpersoner forsørget der.[\[255\]](#)

Under første verdenskrig sto kommunen bak ulike tiltak av sosial karakter, for eksempel ble det fra 1916 besluttet å gi såkalte dyrtidsbidrag til de som hadde sakket mest akterut på lønnsstigen. I 1919 ble det opprettet en pensjonskasse for de kommunale funksjonærene, og Haugesund var en av de første byene i landet som gjennomførte dette tiltaket. Ressursene til både fattigvesen og andre sosiale tiltak var imidlertid betinget av hvordan kommunens økonomi til enhver tid så ut. I dårlige tider måtte man forsøke å spare på alle områder, også ved å redusere ulike typer bidrag til de dårligere stilte.

Hvis en ser på de kommunale utvalgene som hadde som oppgave å yte sosial hjelp til de trengende, var fattigkommisjonen, senere fattigstyret, sentralt. I tillegg til dette var kommunene også lovforpliktet til å ha et vergeråd og en sunnhetskommisjon. Sunnhets-kommisjonen skulle fra 1860 bestå av embetslegen, byens magistrat, stadsingeniøren i de byene som hadde en, og 3 medlemmer valgt av kommunestyret. I følge lov av 6. juni 1896 om behandling av forsømte barn skulle det opprettes et vergeråd i ”enhver” kommune, og dette skulle bestå av stedets underdommer, prest og 5 medlemmer valgt av kommunestyret. Av de sistnevnte skulle et medlem være lege, og ytterligere et eller to medlemmer kvinner.[\[256\]](#) I det følgende vil jeg undersøke i hvilken grad rederne og deres fruer var aktive som medlemmer i disse styrene eller rådene.

Hvis en først ser på fattigkommisjonen fra 1870 til 1900, ble bare 4 redere valgt som medlemmer. 3 av disse ble valgt for 2 perioder, det vil si at de satt i kommisjonen i 8 år, mens den siste satt 4 perioder. Hvis man sammenlikner redernes 10 perioder med de 86 periodene som det satt menn av andre yrkeskategorier, må redernes deltakelse sies å være liten. Etter at kommisjonen gikk over til fattigstyre i 1900, ble deltakelsen enda mindre. Selv om medlemstallet økte fra 6 til 7 medlemmer, som nå ble valgt for bare 3 i stedet for 4 år om gangen, gikk rederne tilbake både i antall og perioder. Fra 1900 til 1940 var det bare 3 redere på medlemslisten, og de satt til sammen bare 4 perioder. Mens det i fattigkommisjonen var kjøpmenn og bøkkere som hadde dominert, var yrkessammensetningen bredere etter 1900. Fra 1906 kom også kvinnene med i fattigstyret. Og i flere år fremover var det nesten årvisst to kvinnelige medlemmer. Fra 1914 til 1922 var det med unntak av et år hele 4 kvinner, og frem til 1940 vekslet andelen av kvinner fra 2 til 4 medlemmer. Noen av disse var rederfruer. Lina Kongshavn satt til sammen 14 år i fattigstyret, og Hedvig Steen satt 6 år, i 2 av dem var hun varaformann.[\[257\]](#)

Sunnhetskommisjonen hadde foruten distriktslegen og byfogden 3 valgte medlemmer. Skipsreder John Valentinsen var medlem fra 1879 til 1885, og skipsreder Mons J. Egge fra 1886 til 1889.[\[258\]](#) Siden dette utgjorde redernes totale medlemstall i sunnhetskommisjonen, kan man vel ikke hevde at de ikke gjorde noen stor innsats på dette området.

Når det gjelder vergerådet var situasjonen stort sett den samme. 3 redere satt til sammen 4 perioder eller 8 år. Årvisst var det 2 kvinner med, og av disse var der en rederfrue som satt i 2 år. En annen var varamedlem i 4 år.[\[259\]](#)

Alt i alt kan man si at redernes deltakelse i disse utvalgene var forholdsvis liten, spesielt hvis en sammenlikner med for eksempel likningskommisjonen. Dette kunne selvfølgelig ha sammenheng med det faktum at medlemmene til de ulike kommunele utvalgene ble valgt av bystyret ut fra sine forskjellige kompetanseområder, men det vil nok heller ikke være uriktig å hevde at mange redere ikke ønsket eller var interessert i å delta i arbeidet til disse kommisjonene. Derimot var langt flere engasjert i sosiale tiltak av privat karakter på ulike måter.

Private foreninger og institusjoner

Allerede fra slutten av 1860-årene arbeidet en privat forening for de fattige. Haugesunds Fattigforening besto av kvinner som sydde klær og samlet inn brukte ting til utdeling blant de fattige.[\[260\]](#) I daværende Torvestad kommune var det til og med snakk om at en frivillig fattigpleie skulle ”gjøre den offentlige lovmæssige Fattigforsørgelse overflødig”, og man mente at dette kunne gå fordi kommunen hadde et lavt fattigbudsjett og en edruelig og offervillig befolkning der det hersket jevn velstand.[\[261\]](#) I Haugesund, som merket bykommunenes problemer forbundet med svingninger i sysselsettingen og dårlige boforhold, var det såvidt jeg vet aldri snakk om at den private virksomheten skulle erstatte den kommunale forsorgen. Det private engasjementet fungerte som et supplement til fattigvesenet, og tok seg av personer og saker som kommunen ikke maktet eller var interessert i. Private personer og foreninger kom til å fremme tiltak av relativt stort omfang, og fikk for eksempel opprettet barnehjem og et sjømannshjem. I det følgende vil jeg ta opp ulike foreninger og institusjoner av sosial karakter.

Haugesunds Private Fattigpleie

Den private fattigpleien ble drevet av en kvinneforening og ledet av et styre som ble valgt av foreningen. I følge Østensjø besto styret i 1905 av syv kvinner og tre menn, i 1914 av ni kvinner og to menn. Dette året var det en av kvinnene som fungerte som formann. Østensjø nevner spesielt Anna Nilssen, som var gift med fargermeister og fabrikkeier Nils Nilssen. Hun var med i styret fra begynnelsen av og i til sammen 20 år. 15 av disse var hun formann.[\[262\]](#) Av rederfruene var i alle fall Lina Kongshavn og Tina Odland med i styret i en periode.[\[263\]](#) Den private fattigpleien delte ut mat, klær, brensel og ”enkeltvis penge” til trengende, og dens inntekter besto av gaver fra private, som blant annet ble samlet inn ved kirkebøsser. Noen gav også større gaver direkte til foreningen, for eksempel gav H. M. Wrangell og frue 500 kroner før jul i 1900. Pengene ble ”etter beste skjønn” fordelt på 160 fattige familier. Rundt 1905 delte foreningen ut gaver til en verdi på av over 2 000 kroner per år. Noen år senere ble det bestemt at man fortrinnsvis skulle hjelpe folk som ikke fikk understøttelse fra det offentlige.[\[264\]](#) Av spesielle saker kan det nevnes at fattigpleien i 1905 opprettet og drev et såkalt barneasyl i et hus som tilhørte kommunen, og der de slapp å betale husleie. Foreningen hadde allerede i begynnelsen av 1880-årene snakket om å etablere et barnehjem, men etter som dette ble ivarettatt av en annen privat kvinneforening, besluttet man å konsentrere seg om å arbeide for et barneasyl. Barneasylet tok imot barn mens mødrene gikk på arbeid, og de fikk blant annet varm middagsmat. Institusjonen hadde plass til tretti barn, og ble etter kort tid skilt ut som en selvstendig institusjon med en egen kvinneforening som støtte.[\[265\]](#)

Haugesunds Barnehjem

Barnehjemmet ble opprettet i 1882, og Margrethe Kongshavn, kona til skipsreder E. H. Kongshavn, regnes som stifteren. I julen 1878 fikk hun dannet en kvinneforening som hadde som mål å samle inn penger til et barnehjem i byen. Etter tre års virksomhet hadde foreningen fått inn 2 900 kroner, først og fremst ved årlige basarer. Det ble så innbudt til å tegne bidrag til et barnehjem, og resultatet var at det kom inn over 6 000 kroner. Noen av de største bidragsyterne ved denne første innsamlingen var rederene Johan Thorsen (som alene gav 1 000 kroner), E. H. Kongshavn, Brødrene Knudsen, Christian Christiansen, John Valentinsen, H. O. Sundfør og Stener Hervig.[\[266\]](#) Det ble så holdt et konstituerende møte der statuttene ble vedtatt, og det ble valgt et styre. Av de 10 styremedlemmene var det tre rederfruer, nemlig Ingeborg Sundfør, Petra Hervig og Margrethe Kongshavn. E. H. Kongshavn var også med i dette første styret. Østensjø hevder at styret ble valgt av dem som gav bidrag til hjemmet,[\[267\]](#) og det kan jo se ut som det var en viss sammenheng. Da Margrethe Kongshavn døde, ble fru Eli Thorsen, kona til storrederen Johan Thorsen, valgt inn i hennes sted.[\[268\]](#) Styret gikk til innkjøp av en eiendom for 10 000 kroner, og de 10 første barna ble mottatt i mars 1882. Den første tiden ble det gitt gaver i form av møbler og sengeklær, senere mottok barnehjemmet blant annet klær, sko og grønnsaker.

På årsmøtet i 1913 ble det vedtatt å samle inn midler til oppførelse av ”nye, tidsmessige bygninger”, og i 1916 hadde en oppnådd et byggefond på 53 000 kroner. Det ble valgt en byggekomité som besto av rederfruene Elisabeth Knutsen og Lina Kongshavn, disponent O. Samsonsen, byggmester Gjert Næss og kjøpmann Knut Vormedal. Da forholdene hadde begynt å normalisere seg igjen etter første verdenskrig, startet byggingen, og de nye lokalene i Haraldsgata ble innviet i 1922.[\[269\]](#) Samlet kom bygningen på 315 000 kroner, og den ble for en stor del finansiert gjennom gaver. Knut Knutsen O.A.S. og fru Elisabeth gav 25 000, og samme beløp innkom fra bøktermester T. A. Mydland og hustru. Fra Erich Lindøe kom det en gave på 10 000.[\[270\]](#)

På tross av de mange gavene slet barnehjemmet med økonomiske vansker opp gjennom årene. Driften ble årlig støttet med tilskudd fra diverse legater, blant annet flere større beløp fra Christian Christiansen og hustrus legat. I 1922 ble det arrangert kronerulling i Haugesunds Avis, og i 1930 kom det inn en anonym gave på 11 553,34 til avdrag på gjelden. Fra Norges Rederforbund kom det årlige beløp på 1 000 kroner, og på 1950-tallet ble det fra skipsrederhold tatt initiativ til nok en kronerulling som innbrakte 25 000 kroner.[\[271\]](#)

Som en legger merke til var mange redere og ikke minst deres fruer sentrale i arbeidet med oppførelse og drift av Haugesunds Barnehjem. De første æresmedlemmene var da også fruene Petra Hervig, Tina Odland, Lina Kongshavn og Elisabeth Knutsen.[\[272\]](#) I følge Østensjø var det i allminnelighet kvinner som sto bak opprettelsen og driften av slike sosiale institusjoner, men de sørget nesten alltid for å få med seg noen menn. Mennene ble ofte satt i spissen for tiltakene mens kvinnene sto bak og gjorde arbeidet.[\[273\]](#) Som vi tidligere har vært inne på var det, spesielt på et tidlig tidspunkt i det sosiale arbeidet, vanlig at kvinnene fikk menn med seg i ledende posisjoner, men når det gjelder barnehjemmet, hadde kvinnene relativt sentrale stillinger selv. Det var også menn med i styret, og de spilte ikke minst en viktig økonomisk rolle.

Hvis en tenker seg at en deler inn det sosiale arbeidet i ulike nivåer etter graden av nærhet til de trengende eller graden av direkte engasjement, kan en ”nederst” på listen se for seg en bestyrer eller forvalter for barnehjemmet. Dette var folk som var ansatt og fikk lønn for sitt arbeid, og disse hadde ikke tilhørighet til det øvre sjiktet. Så kommer folk som deltar i det daglige arbeidet for driften på andre måter, for eksempel ved ansettelse og innsamling

av midler. Dette var oppgaver som oftest ble ivaretatt av de nevnte kvinnene, og de kom også til å være sentrale på neste nivå, nemlig som styremedlemmer. Her var mennene også representert, men deres aller viktigst engasjement var på det øverste nivået. Gjennom sin økonomisk støtte var rederne av avgjørende betydning for opprettelsen og driften av barnehjemmet, men samtidig inntok de en ganske perifer stilling i forhold til de som fikk hjelp.[\[274\]](#) Som vi så i omtalen av blant annet rederiforeningen og handelsstandsforeningen var rederne ofte opptatt av å støtte foreninger og institusjoner som hadde som oppgave å bedre kårene for deres arbeidstakere eller tidligere sådanne. Et eksempel på dette er initiativet til og opprettelsen av sjømannshjemmet i byen.

Haugesunds Sjømannshjem

Fra 1899 eksisterte det et leseværelse for sjømenn, opprettet av byens to prester, havnefogden og tre av byens fruer.[\[275\]](#) I 1906 kom Constance Lothe med i styret, og hun regnes som drivkraften bak sjømannshjemmet som ble opprettet i tilknytning til leseværelset i 1910. Losjiforholdene for sjømenn var utilstrekkelige, og sjømannshjemmet fungerte som et slags pensjonat der sjømennene kunne leie rom for en rimelig penge. Til å begynne med kjøpte man senger og nødvendig utstyr for innsamlede midler og leide en leilighet. I 1912 ble eget hus innkjøpt, og ett til i 1916. I følge en avisartikkel hadde man ”ingen kapital, saa styret maatte garantere for den hele gjæld”.[\[276\]](#) I forbindelse med det første årsmøtet i 1910 nevnes to banksjefer og en rekke kjøpmenn og redere, blant annet T. H. Skogland, R. G. Hagland og H. M. Wrangell.[\[277\]](#) Wrangell var med i det første styret, og rederne kom til å utgjøre en relativt stor del av styret. Blant annet fikk rederiforeningen som tidligere nevnt fra 1918 rett til å velge et styremedlem. I 1927 ble det forsøkt å gi sjømannshjemmet et mer offisielt preg, og det ble vedtatt statutter og et representantskap som skulle velges av byens sjømannsorganisasjoner. Rederiforeningen fikk da rett til å velge 4 av 15 representanter, resten ble valgt av indremisjonen, sjømannsforeningen, skipperforeningen og to kvinneforeninger for sjømenn. Dessuten var sognepresten selvskrevet medlem. Styret besto dette året av konsul H. M. Wrangell, disponent Ole Samsonsen, skipsreder Jacob Odland, Constance Lothe og Karen Thuestad.[\[278\]](#) Wrangell, Odland og Lothe var fremdeles medlemmer av styret i 1936.

Rederne hadde også betydning for hjemmets økonomi. Støtten kom vesentlig fra Haugesunds Sparebank og redernes tonnasjebidrag, det vil si at sjømannshjemmet fikk en viss sum i forhold til tonnasjen som var innmeldt i rederiforeningen. I de vanskeligste årene fikk hjemmet også bidrag av kommunens ”brændselsbidrag”, og for årene 1922/23 mottok de til sammen 5 000 fra Norges rederforbund.[\[279\]](#)

Sjømannshjemmet var mye benyttet, og i løpet av 1922/23 bodde 1671 sjømenn på hjemmet. De fleste var utenbys fra. I følge Haugesunds Dagblad spilte hjemmet en stor rolle med henhold til forhyring. Mønstringskontor og redere kunne henvende seg her for å finne den arbeidskraften de hadde behov for.[\[280\]](#) Sånn sett kan man hevde at engasjementet og støtten til sjømannshjemmet kunne ha elementer av egeninteresse i seg. Det viser seg imidlertid at rederne generelt støttet opp om institusjoner som kom sjømennene til gode, blant annet Sjømenns Alderdomshjem. I 1915-19 resulterte en innsamling blant byens redere i 500 000 kroner, noe som gjorde at alderdomshjemmet kunne oppføres gjeldsfritt. Av de innsamlede midlene kom blant annet 100 000 fra B. Stolt-Nielsen og 50 000 fra Knut Knutsen O.A.S.. Driften ble trygget av et driftsfond som ble gjort mulig av bidrag fra et sjømannsfond som Norges Rederforbund sto bak.[\[281\]](#)

Selv om rederne og deres fruer først og fremst konsentrerte seg om arbeid av utelukkende sosial karakter, viser det seg at mange redere støttet opp om en kristelig forening, nemlig K.F.U.M..

Haugesund K.F.U.M.

Haugesund Kristelige Forening for Unge Menn ble stiftet i 1892, og tanken om eget lokale kom tidlig opp. Kommunen stilte tomt, og meningen var at foreningen skulle bygge sammen med den tilsvarende foreningen for kvinner, K.F.U.K. En komité satte igang med innsamling til et byggefond, og den besto av skipsreder Erich Lindøe, konsul H. M. Wrangell, banksjef Thomas Haaland og E. Jacobsen.[\[282\]](#) Mange bidro med pengegaver, blant annet gav rederne Johannes Østensjø og Erich Lindøe henholdsvis 2 000 og 2 500 kroner. Likevel gikk det ikke så raskt å få inn tilstrekkelig midler. Etter en gave på 25 000 fra Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S. i 1918, kom fondet opp i en sum på 63 000.[\[283\]](#) Like etterpå ble det kjøpt inn en eiendom i Haraldsgata 70, og de to foreningene ble enige om å skille lag. Byggingen kunne begynne, og det nye lokalet ble innviet i desember 1925.[\[284\]](#) Foreningen fikk imidlertid store økonomiske vanskeligheter, og i 1927 var situasjonen blitt så uholdbar at foreningen ikke kunne sitte med eiendommen lenger.[\[285\]](#) I to ulike artikler i Haugesunds Avis står det at det likevel var mulig å beholde disposisjonsretten over eiendommen takket være ”ny støtte” fra Knutsen, og at han ”ordnet det slik at arbeidet likevel fikk fortsette uhindret i lokalene”.[\[286\]](#) Det står ikke noe nærmere om hva denne støtten eller ”ordningen”

gikk ut på, men antagelig har Knutsen kjøpt eiendommen og latt foreningen få benytte den som sin egen. I 1948 fikk foreningen overdratt eiendommen uten vederlag ved et gavebrev med skjøte fra Elisabeth Knutsen.[\[287\]](#) Knutsen viste altså en ”enestående velvilje og forståelse”[\[288\]](#), og det blir hevdet at noen i samtida spøkte med å omtale K.F.U.M. som ”Knutsens Forening for Unge Menn”. Det går også historier om at mange ansatte i knutsenrederiet og deres barn var medlemmer i speideren, som ble drevet av K.F.U.M.. Hvis en ser på noen av speiderbevegelsens ideologiske grunntanker og betrakter den som en bevegelse som oppdrar og danner barna, kan man lettere forstå at blant annet Knutsen kunne ha interesse av å støtte opp om denne bevegelsen. Göran Sidebäck har skrevet en bok som blant annet ser på speiderbevegelsen i Sverige, og på dette tidspunktet kan man gå ut fra at noenlunde de samme momentene lå til grunn for bevegelsen i Norge og Haugesund. Speiderbevegelsen var en internasjonal bevegelse som la vekt på karakterdannelse. Denne skulle utvikles i kontakt med naturen og hvilte på religiøs grunn. Bevegelsen var bygget opp omkring et patruljesystem med relativt små grupper, og fikk et internasjonalt preg, blant annet ut fra felles eller liknende drakter og symboler. Sentralt i speideren sto såkalt ”learning by doing”, og speiderne skulle utvikle både fysisk styrke, energi, rådsnarhet, disiplin, våkenhet, ridderlighet og fedrelandskjærlighet.[\[289\]](#) Man kan si at speiderbevegelsen la vekt på individuell karakterdannelse der iakttagelsesevne og selvtillit skulle bidra til å hjelpe speiderne til å slå seg frem her i livet.[\[290\]](#) Man kan hevde at flere av disse egenskapene var de samme som rederne ble berømt for, og som ville være gunstige i en eventuell forretningskarriere. Det vil ikke være utenkelig at ledere i speideren som var ansatt hos Knutsen kunne ”speide” etter unge menn som var vel skikket til å få ansettelse på ulike nivåer i rederiet eller i virksomheter med tilknytning til knutsenrederiet.[\[291\]](#) Speiderbevegelsen har også vært karakterisert som en overklassebevegelse som la vekt på gudsfrykt, nasjonalisme, autoritetstro, velgjørighet og klassesamarbeid. I Sverige så Venstre på speideren som et organ for overklassen, men bevegelsen fornektet dette.[\[292\]](#) Det er imidlertid av betydning at speiderbevegelsen som internasjonal fenomen var knyttet til den dominerende borgerlige ideologien. For eksempel hadde speiderbevegelsen i likhet med filantropien i følge Sidebäck en bestemt ”motivering”, og hjelpsomhet, spesielt mot ”de svake”, var en av speidernes plikter. Vekten på idrett og natur og friluftsliv har også vært sett som formidlere av en borgerlig farget ideologi.[\[293\]](#) Speiderne hadde en egen lov som representerte speiderideologien. Fra en samfunnsmessig og politisk synsvinkel kan speider-ideologien karakteriseres som nasjonalistisk, religiøs, autoritær og klasseoverbyggende. Organisasjonen og ideologien skulle skape lojalitetsbånd og ”broderskap” mellom alle speiderne. Fra en privat moralsk synsvinkel formidlet ideologien at speideren var glad, uselvisk og ærlig. Han var dessuten flittig og arbeidssom, og lød sine overordnede. Dette kan sies å avspeile borgerskapets ønskemål om et samfunn uten klassebaserte konflikter, med en underordnet arbeiderklasse.[\[294\]](#) At flere redere støttet denne kristelige foreningen, rokker ikke nødvendigvis ved det nevnte skillet mellom engasjement i kristelige og sosiale foreninger. Rederne var nok ikke så aktive innad i foreningen, men begrenset seg til støtte i form av penger og disposisjonsrett over et lokale. Sånn sett var dette ikke et kristelig engasjement, men et sosialt, der foreningen fikk hjelp til å drive sin virksomhet gjennom velvilje fra folk med midler til å yte økonomiske bidrag. På den andre siden kan støtten til speiderbevegelsen også tolkes som et uttrykk for et ønske om å støtte opp om en organisasjon som skulle spre moral og borgerlige idealer, eller til og med som et engasjement som på sikt kunne gi personlige fordeler for giveren. Speideren var en institusjon der spesielle egenskaper ble fremmet, og personer som var ansatt hos redere samtidig som de var med i speideren, kunne fungere som nøkkelpersoner for å finne personer med egenskaper som var nyttige i næringslivet. Rederne var altså engasjert i foreninger og institusjoner av sosial karakter, men først og fremst som medlemmer i styret og representantskap, og som økonomiske bidragsytere. Mer utbredt enn direkte engasjement var det at rederne gav gaver til ulike formål av sosial karakter, og det ble særlig opprettet mange legater med forskjellige mottakere og betingelser.

Gaver og legater av sosial karakter

I boken om Haugesunds kommunale administrasjon frem til 1930 skriver likningssjef Trygve Kongshavn at mange kommunale oppgaver ble løst på ”ekstraordinær måte” ved innsamlinger før den kommunale administrasjon var kommet ”i faste former”. Han skriver videre: ”Den gode borgerånd som på denne måte gav sig utslag, har også senere vist sig å være tilstede efter at den kommunale administrasjon hadde festnet sig og de ordinære kommunale løft blev fremmet gjennom bevilgning på budgettet.” Han kommer så inn på de mange legater som er blitt opprettet, og likeså både større og mindre gaver i form av kontante midler og eiendommer som ble stilt til disposisjon for kommunale eller sosiale formål – ”alt sammen til beste for vårt bysamfunn”.[\[295\]](#) I vedlegget bak i boken står det en fortegnelse over legater og fonds, og til sammen er 35 legater med på listen. 20 av disse var blitt opprettet av redere,

og de hadde formål av både sosial og kulturell karakter.[296]

På bakgrunn av Kongshavns liste og diverse statutter for legater som finnes hos overformynderiet i Haugesund kommune har jeg funnet frem til 23 legater av sosial karakter som ble opprettet av skipsredere.[297] I det følgende vil jeg forsøke å se litt nærmere på disse, og blant annet spørre når de ble opprettet, hvem og hva de var tenkt å støtte, og hvem som ble satt til å styre utdelingen? Hvilken verdi og betydning hadde de i samtida?

Hvis en ser på hvem som sto bak opprettelsen av legatene, var det for en stor del store og velkjente redere, nemlig Christian Christiansen, Johan Thorsen, Erich Lindøe, Olaf Fostenæs, H. M. Wrangell, B. Stolt-Nielsen, Steffen Staalesen, Knut og Elisabeth Knutsen O.A.S., Christian Haaland, Lina Kongshavn og Hanna Brummenæs og Bertha Torgersen. Flere av disse sto hver for seg bak opp til 4 legater med sosialt formål. Hvis en ser på tidspunktene for opprettelsene, spenner disse over hele tidsrommet 1901 til 1955[298], men størsteparten av legatene ble opprettet før 1920. Under de gode tidene for skipsfarten i perioden fra 1916 til 1919 ble det opprettet hele 13 legater. Mange av legatene som kom etter dette ble opprettet i henhold til testamentet til redere som var aktive i tiden før 1920, så man kan kanskje snakke om en slags "kjerneperiode" for legatopprettelser fra 1901 til 1919.

Hvis man tar for seg legatenes opprinnelige kapital, ligger de fleste fra 25 000 til 150 000. Det ble imidlertid opprettet et legat på 685 000 i 1901 og et på 1 million i 1941. Dette tilsvarer henholdsvis rundt 32,5 og 17 millioner i dag. Begge disse legatene var opprettet i følge givernes testamenter, og det ser ut til å være en klar tendens til at de testamentariske legatene hadde størst opprinnelig kapital. Hvis jeg legger sammen den opprinnelige kapitalen for alle legatene og regner summen om til dagens kroneverdi, vil det gi et bilde av hvor mye rederne til sammen gav til legater med sosialt formål. Jeg har dessverre ikke greid å finne noe tall på 6 av legatene, så beregningen vil bare gjelde de resterende 17. Den samlede opprinnelige kapitalen for 17 av de 23 legatene tilsvarte i februar 2000 hele 82,7 millioner.[299] Som tidligere nevnt ble det opprettet 13 legater under første verdenskrig, og summen for disse tilsvarer bare litt over 20 millioner. Denne forholdsvis lave andelen av den totale summen har sammenheng med de tidligere nevnte testamentariske legatene, der 2 legater til sammen utgjorde nesten 50 millioner. Resten av legatene tilsvarer beløp fra rundt 400 000 til litt over 7 millioner.

Alle legatene har også et oppnevnt styre som skulle sørge for at rentene ble utdelt til søkere som tilfredsstilte ulike kravene.[300] De fleste legatene hadde to eller tre bestemmelser for hvem som skulle være medlemmer i styret. Veldig ofte var det oppgitt at et eller flere medlemmer skulle velges av formannskapet. Andre offentlige personer som borgermesteren, formannen i overformynderiet og ordføreren var ofte med. Soknepresten var også et mye benyttet medlem, særlig for legatene som var til beste for syke og trengende. Naturlig nok hadde medlemmenes stilling ofte sammenheng med legatenes formål. Utdanningslegatene hadde styremedlemmer som rektoren og formannen i forstandskapet for den høyere skole, skoleinspektøren og medlemmer av skolerådet. Et legat som skulle være til beste for barnehjemmet skulle ha et styre valgt av barnehjemmets bestyrelse, og det samme gjaldt et legat for Sjømenns Alderdomshjem. Medlemmer kunne også velges av ulike foreninger som hadde løsere tilknytning til formålet, for eksempel rederiforeningen, sjømannsforeningen, handelsstandsforeningen, den private fattigpleie og indremisjonen. Et annet fenomen var at styret kunne ha et medlem som hadde tilknytning til legatgiveren. Da Lina Kongshavn opprettet et utdanningslegat i sin sønns navn, skulle "testators i Haugesund eldste bosatte barn" være et av de 4 medlemmene i styret. Likeledes hadde Steffen Staalesens to legater en bestemmelse om at et medlem av styret skulle oppnevnes av legatgiverens familie. Dette hadde nok til en viss grad sammenheng med spesielle betingelser for Staalesens legater.

Hvis man ser på formålene for legatene, er de ment å være til hjelp for ulike grupper. 8 av legatene gjelder utdanning og videreutdanning, 1 rekreasjon for sykepleiere og 13 omsorg for gamle, syke og trengende. Noen av disse siste er ganske generelle, mens andre er knyttet til bestemte institusjoner eller spesielle grupper som sjømenn og arbeidere. Jeg vil nå se litt nærmere på formålsbeskrivelsene der det gis visse villkår og begrensninger for hvem som kan motta støtte.

For det første er det utdanningslegatene. Et par av disse er øremerket videreutdanning for lærere ved folkeskolen og ved den høyere skolen, men flertallet er ment å hjelpe unge mennesker til å ta videre utdanning. I de fleste formålsbeskrivelsene går det frem at mottakerne må være evnerike og ubemidlede, og to av legatene understreker at det gjelder menn. Bare et av legatene nevner at kvinner også kommer i betraktning, og dette gjelder Hanna Brummenæs og Bertha Torgersens legat fra 1955. Et av legatene er begrenset til elever ved den høyere skolen, og et annet er knyttet til handelsgymnaset. Dette siste har også en formulering som gir fortrinnsrett til utdanning innen rederinæring, fiskeri og handel, eller de som søker praktisk utdanning i rederivirksomhet i utlandet.

Legatene som skulle avhjelpe situasjonen til gamle, syke og trengende er av forskjellig karakter. Noen har generelle vendinger som at de skal brukes i "veldig øiemed" eller er til fordel for trengende og syke. I de to legatene som B. Stolt-Nielsen sto bak, understrekes det i det ene at mottakerne må anses som "værdige til hjelp" og i det andre at de ikke må nyte fattigunderstøttelse. Andre legater er tiltenkt spesielle grupper som eldre, ugifte kvinner og enker eller gamle, ubemidlede av handelsstanden. H. M. Wrangells store legat på 1 million fra 1941 hadde bestemte foreninger og institusjoner som skulle motta en viss prosentandel av den årlige avkastningen, blant annet vanføreforeningen, det

norske misjonsselskap, den kristne buddhistmisjon, Haugesunds indremisjons sykepleie, trengende syke og barnehjemmet.[\[301\]](#) Et legat er knyttet direkte til barnehjemmet og har som formål å virke til forsorg og utdanning for barnehjemsbarn. 5 legater begrenset seg til sjømenn og deres etterlatte og gamle arbeidere. Ett legat var knyttet til Sjømenns alderdomshjem, mens to andre skulle gi hjelp til forulykkede sjømenns etterlatte og sjømannsenker eller gamle og ubemidlede sjømenn. Staalesens legater er litt spesielle. Det ene skulle hjelpe verdige trengende arbeidere og det andre gjaldt oppførelse av Hasseløens Alderdomshjem, der eldre, uttjente, verdige arbeidere eller deres enker kunne få plass. For begge legatene understrekes det at arbeiderne ikke må nyte fattigunderstøttelse, og det gis fortrinnsrett til dem som har stått i arbeidsgiverens eller hans families tjeneste.

Formålsbeskrivelsene gav altså visse villkår og begrensninger. Et utdanningslegat gir personer som vil utdanne seg innen rederivirksomhet fortrinnsrett, og et ganske høyt antall konsentrerer seg om sjømenn og tidligere arbeidere. Dette kan gi en viss forestilling om at rederne ønsket å hjelpe "sine egne", og dette kan ha ulike årsaker. Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til litt senere.

Nå vil jeg imidlertid kort komme inn på andre gaver av sosial karakter som redere sto bak. Tidligere i kapittelet har vi sett eksempler på at rederne bidro med pengegaver til foreninger og institusjoner som de hadde tilknytning til. Dette gjelder helt sikkert mange flere enn de jeg allerede har vært inne på, men hensikten er ikke å gi noe fullstendig beskrivelse av redernes donasjoner. Poenget her er at rederne også gav bidrag i form av penger og eiendommer til andre formål av mer "kortsiktig" eller "engangs" karakter. For eksempel gav Christian Christiansen i 1889 tomt til ny kirkegård, og denne fikk da navnet Christine Elisabeths gravlund etter hans hustru. Ole Michael Christiansen avsto året etter grunn til kommunen som tillegg til brorens gave.[\[302\]](#) Johan Thorsen sto også bak en del større gaver, blant annet ble både Hauge skole i Skåre og arbeidsskolen ved Breidablik skole bygd på grunnlag av midler fra Thorsen. Når det gjelder arbeidsskolen skal han visstnok ha sendt et brev til kommunen der han tilbød seg å bygge skolen hvis kommunen stilte tomt. På grunn av dette og andre gaver mottok Johan Thorsen borgerdådsmedaljen i gull i 1907 for stor og uegennyttig samfunnsinnsats. Dette var da landets høyeste utmerkelse, men han avsto først den norske regjeringens anmodning om å ta imot medaljen. Han mente seg ikke fortjent til utmerkelsen, men tok senere imot medaljen "for ikke å fornærme Norges nye konge Haakon VII."[\[303\]](#)

Også den neste generasjonen av redere var kjent for sin "gode borgerånd". Både H. M. Wrangell, Steffen Staalesen og Knut Knutsen O.A.S. gav små og store gaver til mange ulike formål, men den mest gavmilde var kanskje B. Stolt-Nielsen. Særlig i årene fra 1913 til 1921 gav han betydelige beløp som gaver og legater. I et dokument datert i 1922 har han laget en oversikt over "mit bidrag til at gjøre livet lyst og godt for et utallig antal personer fra Nordcap til Lindesnæs og utenlans andraget til den vakre sum av tolv millioner kroner." Så tilføyer han: "N.B. Mange og tildels større gaver er ganske sikkert glemt notert."[\[304\]](#) Dette litt selvskrytende notatet tar også blant annet med beløp som han gav til sine barn som forskudd på arv, så beløpet han brukte på sosiale formål må reduseres en del. På tross av dette er det ingen tvil om at Stolt-Nielsen var en raus mann i sine velmaktstidene. Til ulike formål i Haugesund og Tysvær skal han ha gitt gaver til nærmere 700 000 kroner i denne perioden, og dette tilsvarer etter dagens kroneverdi et sted opp mot 15 millioner. Av utenlandske formål gav han blant annet bidrag til tyske barnehjem, nødlidende i Belgia eller Den norske klubb i Paris, og han mottok flere ordensbånd for sin gavmildhet til utlandet.[\[305\]](#)

Alle legatene og gavene bidro selvsagt til en positiv innstilling til rederne og de roses ofte for sin gode "borgerånd", både gjennom hedersbevisninger og folks omtale. Da Stolt-Nielsens rederi ble satt under administrasjon var byens aviser som nevnt fulle av leserbrev til forsvar for en populær og gavmild mann. Et av leserinnleggene var undertegnet av "Flere legatmottagere", og der hevdes det at hele byen var glad i ham på grunn av hans gavmildhet, og at det ville være en "himmelropende skam" om han ble fratatt sitt levebrød. Innlegget ble avsluttet med en appell: "Kjære dere banker vær snild med Stolt-Nielsen, det vil dere få velsignelse av."[\[306\]](#)

Så kan man spørre seg om grunnen til at så mange redere var så rause med opprettelse av legater og gaver til ulike formål. Hadde for eksempel ønsket om anseelse og positivt omdømme noen betydning? Selv om man kanskje ikke bør stille spørsmål ved redernes ønske om å hjelpe andre mennesker, kan det hevdes at det kunne ligge andre ting til grunn enn utelukkende gavmildhet og nestkjærlighet. Det vil selvfølgelig hverken være hensiktsmessig eller la seg gjøre å tillegge rederne ulike motiver for sin gavmildhet, men det er i alle fall sikkert at redernes sosiale engasjement hadde visse effekter på bysamfunnet som kunne ha betydning for deres posisjon og omdømme. I det følgende vil jeg forsøke å diskutere ulike momenter som kan bidra til å forklare og sette et litt kritisk blikk på redernes gaver og engasjement. Hensikten er ikke å tillegge rederne "gode" eller "onde" motiver, men å åpne opp for ulike holdninger som rederne kunne ha, og forskjellige konsekvenser som deres virksomhet kunne medføre for bysamfunnet.

Gavegiving, paternalisme og filantropi

Jeg har allerede vært inne på muligheten at redernes virksomhet på det sosiale området kunne bidra til å gi dem et positivt omdømme blant byens befolkning. Rederne kunne oppfattes som gavmilde og nestekjærlige, og deres engasjement kunne være betinget av et ekte ønske om å hjelpe de dårligere stilte. Samtidig viser ulike fremstillinger om gavegivning at slik virksomhet kunne medføre et element av makt og lojalitet, uansett om dette er tilsiktet eller ikke fra giverens side.

Marcell Mauss' regnes av mange som en pioner å feltet om gaveutveksling, og hans teorier går i korte trekk ut på at ulike ytelser alltid vil skape sosiale forpliktelser og bånd mellom parter. En ytelse må alltid møtes med en gjenytelse, fordi mottaker vil stifte en diffus gjeld til giveren helt til dette er innfridd. Den som gir inntar altså en slags maktposisjon og knytter mottaker til seg ved denne forpliktelsen til gjengjeld.[\[307\]](#)

Jørgen Christian Meyer utvikler denne teorien videre i en fremstilling fra antikken. Han karakteriserer denne forpliktelsen til gjenytelse for et moralsk krav. Videre sier han at motytelsen ikke behøver å være av samme karakter som ytelsen, for eksempel kan en konkret gave møtes med en tjeneste eller omvendt. I et samfunn der ikke alle har de samme materielle og sosiale ressurser kan det oppstå en slags gjensidig kontrakt mellom en elite og den øvrige befolkning der eliten ved gaver og generøsitet etablerer et moralsk krav på overhøyhet. Siden de lavere lag av befolkningen ikke har noen sjanse til å betale tilbake med tilsvarende gaver eller innflytelse, må kravet om balanse i gaveutvekslingen møtes på en annen måte - det de kan gi tilbake er lojalitet. I utgangspunktet er det her tale om personlige forbindelser, men Meyer beskriver hvordan dette i den antikke bystat fikk en mer upersonlig karakter. Mottakeren blir ikke lenger bare enkeltpersoner, men kollektivet. Ressurssterke personer og familier finansierer ting som for eksempel bygninger og fester, og har til gjengjeld krav på autoritet og prestisje som samfunnets motytelse.[\[308\]](#)

Både rederne og flere rederfruer knyttet bånd til byens innbyggere gjennom sin sosiale virksomhet, og dette kunne virke til å gi rederne innflytelse på flere sider av byens liv. De konkrete gavene som mange redere gav til lag og foreninger kunne bidra til å stille dem i en opphøyd posisjon der muligheten for maktutøvelse ble forsterket av at bybefolkningen ble påvirket av takknemlighet og en forpliktelse til gjenytelse. Dette kan for eksempel tenkes å dreie seg om respekt, lojalitet og politisk innflytelse.

Thomas Hylland Eriksen og Dag O. Hessens hevder i sin bok om egoisme at gavegivning er en maskert form for egoisme. Gjennom gaven setter giveren mottakeren i en situasjon som forplikter til gjengjeld, og det å gi gaver kan følgelig ses som et uttrykk for en egeninteresse som gir seg ut for å være altruistisk.[\[309\]](#) Selv om det ikke alltid er like lett å se egoistiske motiver i gavegivingen, for eksempel ved anonyme donasjoner, kan man hevde at giveren alltid har noe igjen - om ikke annet bedre samvittighet.

Egeninteressen kunne ha ulike former. Foruten at rederne altså kunne sette mottakerne i en slags underordnet stilling ved forventningen om gjenytelse i en eller annen form, kunne veldedigheten også tenkes å kjøpe goodwill blant hele byens befolkning. Samtidig innebar gaver til gode formål også en demonstrasjon av rikdom, og fungerte slik som en statusmarkering og bidro til å befeste en gruppetilhørighet som en av byens "besteborgere".[\[310\]](#) Forfatterne snakker også om en agonistisk eller konkurransepreget gavegivning der deltakerne forsøker å overgå hverandre i størrelse og omfang på donasjonene.[\[311\]](#)

Dette kan anvendes på redernes gaver. I ulike innsamlinger fikk rederne demonstrert sin rikdom, og man kan tenke seg at det kunne føre med seg en viss status for den som gav mest. Det finnes også eksempler på at redere gav i det stille. Hver jul kjørte Christian Haaland rundt i byen og delte ut pengegaver til mennesker som han visste trengte en håndrekning.[\[312\]](#) Selv om dette kanskje ikke gav samme status som for eksempel legater, der giverens navn var knyttet til en god sak i mange år fremover, kunne slik gavmildhet likevel bidra til en oppfatning om storsinn som gav personen et positivt omdømme i bysamfunnet. Ulike måter å donere penger på kan tenkes å gi forskjellige effekter. For eksempel vil et utdanningslegat kanskje gi mer prestisje enn en gave til fattige, mens sistnevnte vil kunne skape sterkere lojalitetsbånd. De testamentariske legatene kunne fungere som et middel til å sikre den enkeltes ettermæle, og kan også settes i sammenheng med en slags forestilling om at rederne skulle gi noe tilbake til byen. Også disse legatene kan tenkes å ha elementer av takknemlighet og lojalitet i seg, for eksempel knyttet til giverens familie eller hele rederstanden.

Man kan altså si at redernes mange gaver innebar omsorg og omtanke for dårligere stilte grupper, men de medførte også status og makt. Finn Olstad skriver fra Sandefjords historie at rausheten gav rang og ære og holdt distriktet fast i takknemlighetsgjeld, og at maktfullkommenhet og generøsitet var to sider av samme sak.[\[313\]](#)

Siden de fattige og sjømannsenkene som ofte nøt godt av redernes sosiale engasjement tilhørte en av de svakeste gruppene i samfunnet og derfor sannsynligvis ikke ville bidra med noen store gjenytelser, kan man hevde at dette med makt og status ikke hadde så stor betydning. Men hvis man tenker seg at alternativet for disse gruppene var fattigvesenet, innebar redernes gaver også store besparelser for kommunen. Takknemligheten kunne altså også eksistere på kommunalt nivå på grunn av at kommunen fikk mindre byrder i fattigforsørgelsen. Likevel er nok gaveaspektet av større betydning kulturelle engasjementet som jeg skal komme inn på i neste kapittel. Da var det nemlig ofte hele byen som var mottakere.

Strengt tatt trengte ikke rederne bybefolkningens takknemlighet eller lojalitet for å opprettholde sin stilling. Når jeg likevel mener at disse momentene omkring gavegiving har betydning for redernes aktivitet, er det ut fra en oppfatning av at rederne gjerne ville fremstille seg selv på en bestemt måte. Gjennom sitt sosiale engasjement kunne rederne innta en rolle som ”den gode borger” som ville det beste for alle i bysamfunnet. Det kan virke som om det var viktig for rederne å fremstå som gode og omsorgsfulle, og da spesielt i forhold til ”sine egne”. Som vi har sett var rederne tydeligvis opptatt av å opprette og støtte institusjoner som kom sjømenn og tidligere sjømenn til gode, og dette kan jo rett og slett skyldes at de ville bedre vilkårene for sine ansatte eller tidligere ansatte. På den andre siden hadde rederne et stort behov for arbeidskraft til et slitsomt og mange ganger farefylt yrke, og det var kanskje nødvendig med litt positiv ”reklame” for å opprettholde rekrutteringen til sjømannsyirket. Det samme kan gjelde for Staalesen, som opprettet legater med fortrinnsrett for tidligere ansatte.

Redernes omsorg for sine ansatte kan også settes i sammenheng med den paternalistiske tradisjonen. Selv om det patriarkalske systemet var i oppløsning mot slutten av 1800-tallet, kan det tenkes at enkelte trekk og forestillinger kunne henge igjen. Østensjø skriver at H. M. Wrangell og en partner lagde en fest for de ansatte på et røykeri de eide sammen så sent som i 1890: ”Ved 7-tiden samledes de store og små arbeidere i et antall av 46 i et med flagg smukt dekorert loftsrom på røykeriet. Bevertningen var rikelig, og i en gemyttlig stemning var gjestene samlet med sine verter til omkring 11-tiden”.[\[314\]](#) Noe slikt hadde visst ikke forekommet siden på 1870-tallet, og festen var nok ikke så dypt forankret i paternalismens mål om å få arbeiderne til å finne seg til rette på sin plass i samfunnet. Selv om rederne kanskje ikke tok sikte på å være sine arbeideres ”faderlige forsørger og oppdrager”, kan det likevel tenkes at de i tråd med den gamle paternalismens ånd fortsatt kunne ha en forestilling om en forpliktelse til å ta seg av sine arbeidstakere eller tidligere sådanne. Uansett bidro mange redere sosiale engasjement til at de kunne innta en rolle som gode og ansvarsfulle arbeidsgivere.

Dette aspektet med rolle og forventninger kan også løsrives fra paternalismen og sees i sammenheng med redernes sosiale engasjement som helhet. I og med at rederne var velstående og utgjorde en stor del av byens ”besteborgere”, kunne de føle en forpliktelse til å delta på visse felter av byens liv. Redernes sosiale engasjement kunne ha sammenheng med en mer generell filantropisk tradisjon og den borgerlige kulturen som hersket i Europa i denne perioden. Som medlemmer av en spesiell overklassegruppering kan det tenkes at rederne gikk inn i en rolle som til en viss grad forutsatte at man så og si ”adopterte” elementer fra en allerede etablert praksis.

Jeg har tidligere vært inne på at rederne etter hvert kunne komme til å oppfatte seg som en elite som hadde like mye til felles med overklassen i andre land og i andre større norske byer som med de lavere lag av bybefolkningen.

Redernes utadrettede virksomhet medførte kontakt med andre kulturer og kunne fungere som en kanal for import av nye ideer og impulser til Haugesund.[\[315\]](#) Haugesunderne hadde også mye kontakt med redere og andre forretningsmenn i Bergen, som på mange måter kan betegnes som en ”internasjonal” by, og som jeg mener kan ha påvirket det høyere lags sosiale og kulturelle engasjement i Haugesund.[\[316\]](#)

Fossåskaret hevder at i Rogaland ble byborgerne fra 1880- 90-årene stadig mer ”urbane, belevne og bereiste” og tok opphold i hovedstaden eller i utlandet ”berre for å lære og å gjere seg kjende med større forhold”. Selv om det ble ”ei utvanna etterlikning” formidlet borgerskapet europeiske verdier og livsformer.[\[317\]](#) Dette mener jeg er et sentralt poeng. Selv om forholdene i Haugesund var mindre og sikkert annerledes enn i større europeiske byer, opptrådte borgerskapet i byen i tråd med elementer fra en slags felles borgerlig kultur. Man fikk ikke nødvendigvis med seg alle tankene bak kulturtrekkene, eller ideologiene om man vil, men handlingene til rederne sto ofte i samsvar med ting de hadde sett i utlandet. Fordi Haugesund var en ”ny” og forholdsvis liten by, ble det kanskje enda viktigere å opptre ”korrekt” i forhold til den borgerlige kulturens normer, spesielt på det sosiale og kulturelle plan. Gjennom å gi gaver og engasjere seg i bestemte sosiale tiltak kunne man vise at man hadde kjennskap til større forhold og at Haugesund var en ”verdensby” eller en ”virkelig” by.

Denne filantropiske idéen og bevegelsen hadde som nevnt sin oppkomst i England, og som en del av den borgerlige mentalitet spres den etterhvert til overklassen i flere land og ble således en del av en felles borgerlig kultur i Europa. De samme tankene fikk dermed innpass her i landet utover på 1800-tallet. Som representanter for en overklasse med kjennskap til internasjonale forhold følte kanskje rederne en slags forpliktelse eller forventning til å yte støtte til ulike foreninger og institusjoner av sosial karakter. Ved å yte støtte på samme måte som sine ”kolleger” i utlandet og i større norske byer, fikk man en slags opphøyd posisjon og ble med i ”det gode selskap”. De bedrestilte kvinnenes engasjement i sosialt arbeid bidro også til familiens sosiale posisjon, og kvinnene var sentrale i det sosiale arbeidet. En av filantropiens mål var å heve lavere klasser opp på et høyere sosialt og kulturelt nivå, og de så seg selv som samfunnets sosiale samvittighet og moralens voktere som skulle spre budskap om moral, ansvar og sparsommelighet.[\[318\]](#) Men deres omsorg gjaldt ikke alle de nødstilte, også i Haugesund og andre byer ble det skilt mellom ”verdige” og ”uverdige” trengende, og dette kommer blant annet til uttrykk i reglene for tildeling av legater. Flere av legatene hadde formuleringer som understreket at de som kom i betraktning måtte anses som ”værdige” og ikke nyte fattigunderstøttelse. Dette hadde sammenheng med at både den private veldedigheten og den kommunale forsorgen ofte anså fattigdommen som et moralsk og ikke et økonomisk problem. Det var de trengende selv og ikke

samfunnet som kunne lastes for deres situasjon, og de som fikk hjelp skulle vise ydmykhet og takknemlighet.[\[319\]](#) Det var vanærende for friske og arbeidsføre og motta fattighjelp; flid og dugelighet ville få dem ut av uføret hvis bare viljen var til stede. Fattighjelpen kunne være farlig i seg selv ved å virke sløvende og demoraliserende.[\[320\]](#) Ideen var at de ressursvake gjennom moralsk opprustning og trening til flid og nøysomhet skulle settes i stand til å leve et “anstendig” liv innenfor de eksisterende betingelser.[\[321\]](#)

Den moralske opprustningen ble legitimert ved å skulle motvirke de “samfundsoppløsende kræfter”, men var også i følge Foldøy et middel til å sikre borgerskapet innflytelse over de lavere klassene slik at deres ideologiske, økonomiske og sosiale posisjon kunne sikres.[\[322\]](#) Frem mot århundreskiftet økte klassemotsetningene og den voksende arbeiderklassen kunne føles som en trussel mot den rådende orden i store deler av Europa. En løsning på de voksende sosiale problemene ble i følge den svenske etnologen Jonas Frykman å forsøke å disiplinere og kultivere arbeiderklassen inn i de borgerlige livsidealene, og slik vende dens ambisjoner innover mot hjemmet og familien. Dydene ved et trygt hjemmeliv og en familistisk livsstil ble fremhevet i aviser og bøker, og en stor del av denne “kulturkampanjen” rettet seg mot arbeiderkvinnene. Mange av de veldedige organisasjonene hadde som mål å reformere arbeiderklassens mødre og husmødre.[\[323\]](#)

I forskningen omkring filantropi har ulike drivkrefter vært vektlagt. Selv om velgjørenheten i utgangspunktet hevdes å være motivert ut fra en religiøs grunntanke, og borgerskapets kvinner ofte har blitt fremstilt som misjonærer for et bedre liv, for fremskritt og sosial utvikling, er det ofte maktperspektiver som har blitt fremhevet.[\[324\]](#) Selv om en ikke skal underminere de gode hensiktene og betydningen av arbeidet som blir gjort for de dårligere stilte, medførte dette arbeidet mer eller mindre bevisst også et slags herskersystem. Veldedighetsarbeidet påvirket ikke bare til dyder som flid og sparsommelighet, men også til lydighet overfor autoriteter. Olstad skriver fra Sandefjord at overklassekvinnenes medfølelse og engasjement i utgangspunktet var “gratis”, men kunne sies å binde de som mottok hjelp i et slags takknemlighetsforhold der lojalitet, tillit og ydmykhet blir sentrale begreper.[\[325\]](#)

Som representanter for borgerskapet kan også redernes og rederfruenes sosiale engasjement sees i lys av denne “oppdragende” og “lydiggjørende” formen for velgjørenhet. I hvilken grad dette kan tolkes som et bevisst forsøk på å få de lavere klassen til å finne seg til rette på sin plass i samfunnet er vanskelig å si noe om. Man kan tenke seg at rederne ”hermet” etter det de hadde fått med seg av den filantropiske bevegelse i andre land, uten at de nødvendigvis la stor vekt på tankene eller idéene som lå til grunn. Ut fra litteraturen beskrives aktiviteten stort sett som et utslag av bypatriotisme og “god borgerånd”, men selv om rederne og deres sosiale sinnelag oftest er entydig positivt beskrevet, kan deres virksomhet mer eller mindre bevisst sies å innebære et maktforhold der lojalitet, takknemlighet og vennligsinnet blir sentrale stikkord.

Uansett hvilke effekter redernes sosiale engasjement hadde på bysamfunnet, var denne kulturen med å gi gaver en naturlig og nødvendig del av hjelpetiltakene for de dårligst stilte. Etter at velferdssamfunnet er blitt utbygd, blir slike gaver kanskje sett på som litt suspekt, men før alle trygdeordninger ble utbygd og før alle fikk lik rett til utdanning, kunne gavene og legatene være avgjørende for at mange for eksempel fikk muligheten til videre utdanning eller tilskudd til mer levelige kår i alderdommen.

Oppsummering

Ytelser til trengende har lange tradisjoner, men til å begynne med var familie og slekt av avgjørende betydning. Etter hvert kom det offentlige sterkere inn i hjelpearbeidet, og til å begynne med var fattighjelpen et kommunalt ansvar. Samtidig opptrådte en tredje aktør stadig oftere, nemlig den private virksomheten. Det offentlige og den private virksomheten arbeidet side ved side, men hadde på mange måter ulike hjelpetiltak og forskjellige målgrupper. Rederne og deres fruer var sentrale i veldedighetsarbeidet i Haugesund, men holdt seg til visse typer foreninger og institusjoner. Kvinnene kunne til en viss grad delta direkte i arbeidet for de trengende, mens redernes engasjement begrenset seg til å sitte i styret og, ikke minst, bidra med økonomisk støtte. Rederne gav i det hele bidrag til mange ulike formål, og flere mottok æresbevisninger for sin raushet og gavmildhet. På tross av denne rosen og anerkjennelsen av redernes ”gode borgerånd”, kan man hevde at deres engasjement kunne ha andre følger enn å bedre vilkårene for de dårligere stilte.

Det ene momentet er at rederne ønsket å få noe tilbake for denne aktiviteten på det sosiale området. I følge ulike syn på gaver og gavegiving kan man hevde at rederne skapte en forpliktelse til gjenytelse hos mottakeren, eller stiftet en slags diffus gjeld som måtte betales tilbake, for eksempel i form av lojalitet eller politisk innflytelse. Samtidig medførte alle gavene og legatene et positivt omdømme blant byens innbyggere, og innebar også en statusmarkering ved at rederne fikk demonstrert sin rikdom. Viktigere var det kanskje at rederne sosiale engasjement hadde sammenheng med en bestemt rolle som de som byens besteborgere tok på seg. Man kan kanskje hevde at rederne så og si benyttet seg av gaver av sosial karakter for å ”bevise” at de tilhørte en høystatusgruppe som hadde kjennskap

til forholdene i Europa. Ved å følge opp elementer fra en felleseuropeisk borgerlig kultur kunne de identifisere seg som en overklassegruppering i byen, og som en del av et borgerskap med en felles kultur. Denne kulturen blir av noen fremstilt som den normgivende for andre grupper i samfunnet. Gjennom den filantropiske virksomheten søkte man å legitimere borgerskapets samfunnsposisjon og deres samfunnssyn, gjennom veldedighet og "oppdragelse" av de lavere klasser skulle dette gjøres gjeldende for alle lag av befolkningen.[\[326\]](#) Den borgerlige klasse så seg selv som bærere av et nytt og bedre samfunnssystem der fornuft, rasjonalitet og moral skulle herske. Man kan også tenke seg muligheten for at rederne ikke var så opptatt av de bakenforliggende idéene for den sosiale virksomheten, og la størst vekt på å følge opp importerte kulturelementer for å stadfeste sin posisjon i byen.

Denne aktiviteten i tråd med borgerlige kulturelementer gjaldt ikke bare det sosiale engasjementet. Mette Rønneberg Lending hevder i sin hovedfagsoppgave at en del generelle trekk ved den borgerlige kultur hadde fått innpass hos den øvre delen av befolkningen i Bergen rundt århundreskiftet, og man kan vel gå ut fra at det samme gjelder for Haugesund. For det første hadde man en utpreget respekt for individuelle prestasjoner. Det ble opp til en selv hva en ville gjøre ut av livet. Visjonen om livet som en stadig klatring oppover oppsto og karriæren ble avgjørende. I tråd med dette ble viktigheten av arbeid og fortjeneste, flid og sparsommelighet stadig understreket. Man fikk også et sterkere skille mellom det offentlige og private, og dette hadde sammenheng med et nytt familieideal og kjønnsrollemønstre. Sist, men ikke minst, fulgte man et borgerlig dannelsesideal der interessen for kunst, litteratur og musikk ble dyrket. [\[327\]](#)

Den borgerlige kulturen hadde også stor innflytelse for redernes opptreden på det kulturelle området. Man startet foreninger og selskap som hadde som formål å bidra til denne dannelsen innen blant annet kunst og litteratur, og gav også økonomisk støtte til utbredelse av denne typen "høystatuskultur".

[\[224\]](#) Allerede med landskapslovene på 1100-tallet ble hjelp til de fattige instituert ved at åtten fikk juridiske forpliktelser, og på samme tid ble legden innført som forsorgssystem. I høymiddelalderen, da kirke og stat utviklet en omfattende lovgivning, ble det bestemt at ¼ av kirkens tiende skulle tilfalle de fattige. Omfanget av og måten hjelpen ble gitt på står i stor kontrast til dagens velferdssamfunn.

[\[225\]](#) Krogh 1994.

[\[226\]](#) Anne Lise Seip har anerkjent de private aktørenes innsats i oppbyggingen av velferdsstaten. Hun skriver at grunnlaget for velferdsstaten ble lagt før 1945, og ser denne som et produkt av samhandling i en trekant mellom private aktører, kommuner og stat. I denne velferdstrekanten har de ulike aktørene hatt ulik vekt til ulike tider, men hovedtendensen er at kommune og stat har overtatt mer og mer, spesielt i bykommunene. Seip 1991, s. 24.

[\[227\]](#) Kluge 1979, s. 63.

[\[228\]](#) Tanken var at det var mulig for alle å greie seg selv og at fattigdom var et tegn på at en ikke hadde prøvd hardt nok. En skulle være tilbakeholdende med fattighjelp fordi den sløvet og virket demoraliserende. Dette synet var inspirert av den engelske presten og nasjonaløkonomen Malthus. Han ville ha en ny moralsk holdning hos "de lavere klasser", og dette innebar arbeid, nøysomhet, og færre og senere ekteskap. Det ble et mål å holde de fattige utenfor offentlige hjelpetiltak, og begreper som preventiv hjelp og hjelp til selvhjelp ble sentrale. Kluge 1979, s. 29.

[\[229\]](#) Det trekkes et skille mellom rent privat, individuell velgjørenhet og filantropisk virksomhet som er organisert og har en slags ideologisk overbygning som består i spredning av de borgerlige idealer. Filantropibegrepet oppsto i England på 1700-tallet der velmenende borgere samlet seg i foreninger og selskaper for å samle inn og bestyre midler, og dette ble etterhvert en del av borgerskapets måte å være sammen på, en del av "den borgerlige offentlighet".

[\[230\]](#) Tanken om "hjelp til selvhjelp" ble sentral, det vil si at de trengende for eksempel fikk opplæring i et håndverk eller en eller annen ferdighet slik at de på sikt skulle kunne forsørge seg selv. Tilfeldige gaver eller almisse burde ikke forekomme fordi slik umiddelbar medfølelse kunne utnyttes av "lediggjengernes, tryglernes, hyklernes og de lurvete bedrageres klasse".

[\[231\]](#) Krogh 1994, s. 7-16. Deltagelsen i veldedighetsarbeid kunne for kvinnene innebære en menneskelig og sosial frigjøring, og ofte var det den eneste muligheten til selvrealisering utenfor hjemmets snevre ramme. Abrahamsen 1987, bind 2, s. 222.

[\[232\]](#) Seip 1990, s. 135.

[\[233\]](#) Foldøy 1982, s. 65-72.

- [234] Abrahamsen 1987, bind 2, s. 222.
- [235] Foldøy 1982, s. 54-72.
- [236] Østensjø 1993, s. 254.
- [237] Foldøy 1982, s. 72.
- [238] Foldøy 1982, s. 73.
- [239] Seip 1990, s. 135-136.
- [240] Det var fremdeles borgerskapets og middelklassens kvinner som var dominerende, men en del arbeiderkvinner ble også aktive innen foreningene. Selv om de ulike klassene arbeidet sammen, betydde det ikke at de arbeidet ”skulder ved skulder”. Seip hevder at det for eksempel i mellomkrigstida var uttrykk for klassekamp. Borgerskapets kvinner ville hjelpe *de andre*, mens arbeiderklassens kvinner ville hjelpe *hverandre*. Seip 1990, s. 137.
- [241] Østensjø 1993, s. 267.
- [242] Foldøy 1982, s. 146, 149 og 230.
- [243] Seip 1990, s. 143.
- [244] Blant annet var hun sentral i opprettelsen av både Haugesunds Sjømannshjem og Sjømenns Alderdomshjem, og hun blir av Østensjø regnet som den første aktive kvinnesakskvinnen i byen. Østensjø 1993, s. 288.
- [245] Østensjø 1958, s. 358.
- [246] Østensjø 1993, s. 284. Hun var formann i foreningen fra 1906 til 1918. Constance Lothe ble tidlig med i den internasjonale godtemplarordenen, I.O.G.T., som gav plass til alle religiøse oppfatninger og satte det totale avhold som hovedsaken. I følge Østensjø var godtemplarene ofte venstrefolk, og de var mer politisk engasjerte og radikale i politiske spørsmål enn de som sognet til totalavholdsforbundet (Østensjø 1993, s. 283). Skipsreder Lars Meling var også venstremann og medlem av godtemplarordenen.
- [247] Østensjø 1993, s. 287-289. En organisert kvinnebevegelse fikk man først i 1904, da det ble dannet en lokal avdeling av Landskvinnestemmerettsforeningen. Denne foreningen sto bak opprettelsen av Haugesund Sanitetsforening i 1907. Etter at kvinnene samme år fikk begrenset stemmerett (ved stortingsvalg), var den lokale stemmerettsforeningen mindre aktiv enn før, og i 1909 ble det bestemt at den skulle omdannes til en kvinnesaksforening fordi den da ville ha et bredere grunnlag å arbeide på.
- [248] Det lokale rådet var tilsluttet Norske kvinners Nasjonalråd, og mange foreninger i byen ble tilsluttet kvinnerådet, blant annet stemmerettsforeningen, sanitetsforeningen, Hvite Bånd, barneasylet og lærerinneforeningen (Haugesunds Dagblad 14.11.1956). Kvinnerådet var aktivt på mange områder: det arrangerte matlagingskurs, foreslo kvinner som medlemmer i kommunale utvalg, arrangerte foredrag og diskusjoner om forskjellige emner, og arbeidet med saker som boligspørsmål for de mindre bemidlede, slitte husmødres ferieopphold, offentlig lønnede barnepleiersker, sinnssykeasyl på Vestlandet, skjerpert straff for sedelighetsforbrytelser og opprettelse av mødre hjem. Et av de viktigste tiltakene kvinnerådet sto bak var opprettelse av en kommunal husmorskole. Østensjø 1993, s. 290 og Haugesunds Avis 08.11.1956.
- [249] Haugesunds Avis 30.05.1924.
- [250] Haugesund var på dette tidspunktet ikke blitt egen kommune, men hørte til Torvestad kommune.
- [251] Østensjø 1958, s. 216.
- [252] Østensjø 1958, s. 217.
- [253] Østensjø 1993, s. 255.
- [254] Kongshavn 1930, s. 130. Byggekomitéen besto av skipsrederne E. H. Kongshavn og Erich Lindøe, telegrafbestyrer D. A. Lied og fattigforstander Nils Fixdal.
- [255] Kongshavn 1930, s. 130-131 og Østensjø 1993, s. 257. Gården var i drift til 1958, og skaffet bosted og beskjeftigelse til mange. Etter 25 års drift i 1937 hadde over 500 personer oppholdt seg der, en person i hele 22 år.
- [256] Kongshavn 1930, s. 131-133.
- [257] Kongshavn 1930, s. 284-287 og Morland 1998, s. 308.
- [258] Kongshavn 1930, s. 290-291.
- [259] Kongshavn 1930, s. 287-289.
- [260] Østensjø 1958, s. 218.
- [261] Haugesunderen 21.04.1888.
- [262] Østensjø 1993, s. 261.
- [263] Haugesunds Avis 19.01.1924. Har ikke funnet noen fullstendig fortegnelser over styremedlemmer for noen av årene.
- [264] Østensjø 1993, s. 260.
- [265] Østensjø 1993, s. 260-261.
- [266] Johansen 1957, s. 13-14.
- [267] Østensjø 1993, s. 259.
- [268] Haugesunderen 18.02.1888.

- [269] Bilde 8 i vedlegget er av barnehjemmet i 1936.
- [270] Johansen 1957, s. 31-33.
- [271] Johansen 1957, s. 33-45.
- [272] Johansen 1957, s. 52. Hvis en ser på dette jubileumsskriftet fra 1957 er det på siste side en rekke bedrifter og personer som gratulerer hjemmet med 75-årsjubileet. Det store flertallet av disse var redere og selskaper der rederne hadde de sentrale posisjonene.
- [273] Østensjø 1993, s. 261.
- [274] F. M. L. Thompsom beskriver et klart skille mellom mannlige og kvinnelige sfærer i den filantropiske aktiviteten i victoriatidens England. Mennene sto ofte for organisering og publisitet, og var hovedkilden til veldedige gaver, mens kvinnene var mer involvert i det direkte arbeidet. Han hevder at de erstattet mangelen på meningsfullt arbeid i yrkeslivet med frivillig innsats i veldedighetsarbeidet.
- [275] Østensjø 1993, s.250.
- [276] Haugesunds Avis 10.02.1922. Bilde 9 i vedlegget viser sjømannshjemmet i 1930.
- [277] Haugesunds Dagblad 23.02.1950.
- [278] Haugesunds Dagblad 07.04.1927.
- [279] Haugesunds Avis 09.02.1924.
- [280] Haugesunds Dagblad 23.02.1950.
- [281] Kongshavn 1935, s. 142-143. Bilde 10 i vedlegget viser alderdomshjemmet.
- [282] Haugesunds Dagblad 10.11.1942.
- [283] Haugesunds Avis 20.04.1922.
- [284] Haugesunds Dagblad 10.11.1942 og 21.12.1925.
- [285] Natvig 1942, s. 21.
- [286] Haugesunds Avis 07.02.1948 og 01.11.1952.
- [287] Haugesunds Dagblad 07.02.1948.
- [288] Natvig 1942, s. 21.
- [289] Sidebäck 1992, s. 48-50.
- [290] Sidebäck, s. 50. Sidebäck hevder at K.F.U.M.-speiderne hadde en mer markert overklasseprofil enn for eksempel speiderne i IOGT eller Frelsesarméen, men det sier jo ikke nødvendigvis noe om forholdene i Haugesund.
- [291] For eksempel fantes det nok blant troppelederne menn med organisasjonstalent og naturlig autoritet. I samtale med Øyvind Bjørnson kom det frem tre aktuelle navn på personer som var ansatt i virksomheter tilknyttet rederiet og som samtidig var engasjert i speideren.
- [292] Sidebäck 1992, s. 86-90 og 98.
- [293] Sidebäck 1992, s. 99-104.
- [294] Sidebäck 1992, s. 48 og 108-109.
- [295] Kongshavn 1930, s. 68.
- [296] Kongshavn 1930, s. 418-426.
- [297] Flere av dem, spesielt legater for utdanning, eksisterer fremdeles i dag og deler årlig ut avkastningen til søkere.
- [298] Det er også et legat som det ikke er oppgitt tidspunkt på, men det er muligens så sent som 1961.
- [299] Til grunn for beregningen ligger Statistiske sentralbyrås konsumprisindeks per 15. februar 2000. Jeg har brukt tabell 7, konsumprisindeks fra 1865, der 1998 settes lik 100. Tabellen har jeg hentet fra Statistisk sentralbyrås nettsider: <http://www.ssb.no>.
- [300] Har ikke funnet bestemmelser for styre for et av legatene. Fremstillingen gjelder derfor bare 22 legater.
- [301] Haugesunds Dagblad 13.01.1949.
- [302] Kongshavn 1930, s. 102.
- [303] Bjerkvik 1987, s. 35.
- [304] Vormedal 1992, s. 41.
- [305] Vormedal 1992, s 41-42.
- [306] Haugesunds Avis 08.09.1923.
- [307] Mauss 1995.
- [308] Meyer 1995, s 22-29. I antikken kunne elitens vilje til å bruke ganske betydelige ressurser på kollektivet på denne måten gi dem politisk makt. Meyer beskriver en "patron-klient relation" som går ut på at en ressursperson yter gunstbevisninger til en person med færre midler til rådighet som således knyttes i et troskapsforhold. Hvis disse avhengighetsbåndene har dominert samfunnet, betyr det at saker i det politiske liv kunne avgjøres "på forhånd" ved at maktfulle familier slo sin innflytelse sammen gjennom sine klienter. Likevel understreker Meyer at for eksempel en politiker stadig måtte overbevise omgivelsene om at han er en "god mann" med de rette egenskaper og måtte skaffe seg innbyggernes tillit og forventninger om at han ville tilgodese alle samfunnsgruppers rettmessige behov.
- [309] Hylland Eriksen og Hessen 1999, s. 208.

[310] Hylland Eriksen og Hessen 1999, s. 300.

[311] Hylland Eriksen og Hessen 1999, s. 215.

[312] Haugesunds Avis 02.11.1978.

[313] Olstad 1997, s. 77.

[314] Østensjø 1993, s. 203.

[315] En viktig påvirkningskilde for rederne kan tenkes å ha vært det victorianske ideal fra England. Kystsamfunn i Norge var i følge Holm gjennom sjøfarten allerede fra 1700-tallet rettet mot britisk kultur, og denne kontakten kunne føre til import av fremmede ideer og sosial organisasjon. I byens vekstperiode fra midten av forrige århundre kunne det tenkes at det ble naturlig for rederen å forbinde seg med tidens mest fremgangsrike ideologi og religiøsitet, nemlig de strømningene som var forbundet med den engelske victorianismen i andre halvdel av forrige århundre. Som eksempel på at slike åndelige impulser kom til landet kan en se på misjonsvirksomheten. Engelske og tyske misjonsselskaper hadde en tid drevet misjon blant "hedningene" i "de fjerne land" og fra rundt 1840 ble et opprettet liknende selskaper i Stavanger og Farsund. Etter hvert ble hedningemisjonen fulgt opp med sjømannsmisjon og mer generell bedehuskultur. Holm 1994, s. 47-48.

[316] Bergen er i norsk sammenheng kjent for sine mange stiftelser og legater. Allerede i 1599 gav en del av byens "handlende Borgere" bidrag til oppførelse av "De søfarendes fattighus". Utover på 1700- og 1800-tallet, ble legatene stadig flere og større, og mange av dem var knyttet direkte opp mot ulike stiftelser. Til å begynne med var støtten hovedsakelig ment for syke og gamle, men etter hvert ble det økende interesse for også å hjelpe trengende barn og unge. Rundt 1840 ble det opprettet et barneasyl, og utover i andre halvdel av 1800-tallet ble det stiftet både flere barneasyl og en rekke barnehjem. Det ble også opprettet en sjømannshjem og egen aldershjem for håndverkere og for handelsstanden (Bendiksen 1914, s. 301 og s. 312-318). Som man ser var det for en stor del de samme institusjonene som senere ble opprettet i Haugesund, og det kan vel meget godt tenkes at Bergen var et viktig forbilde for redernes hjelpevirksomhet.

[317] Fossåskaret 1987, s. 342.

[318] Olstad 1995, s. 251-252.

[319] Foldøy 1982, s. 48.

[320] Abrahamsen 1987, bind 1, s. 321 Derfor ble det ofte ikke gitt direkte bidrag annet enn i nødstilfeller, men satset på "hjelp til selvhjelp". Et eksempel på dette er fattigpleiens "industri" i Stavanger der dårlig stilte kvinner mottar lønn for husflidsarbeid. Foldøy 1982, s. 49.

[321] Foldøy 1982, s. 73.

[322] Foldøy 1982, s. 19.

[323] Frykman og Löfgren 1994, s. 118-119. Karin Lützen påpeker i sin bok om København på 1800-tallet hvordan forestillingen om "det gode liv ble" konstruert og kom til å prege arbeidet med de fattige. Dette prosjektet med å opphøye middelklassens selvforståelse til ideal var i følge Lützen så vellykket at det ligger til grunn for vår tenkemåte og forestilling om kjernefamilien og "det gode liv" fremdeles i dag. Idealet var gjeldende både innen den private og den offentlige fattighjelpen, og kom således til å ligge til grunn for forestillingen om velferdsstaten.

[324] Inger Hammar beskriver hvordan kvinnene ofte har blitt fremstilt som aktører med ambisjoner om gjennom filantropien å kontrollere trusselen fra den voksende arbeiderklassen og derigjennom forsvare en borgerlig livsstil. Likeledes har kvinneforskningen i de senere år tendert til å tolke filantropien som en strategisk manøver fra kvinnes side for å trenge inn i offentligheten ut fra det faktum at maskulin motstand mot kvinnes deltagelse i det offentlige liv har vært betraktelig mindre på dette feltet enn andre. Dette er mer eller mindre etablerte "sannheter" som Hammar ikke er uenig i, men hun slår fast at det religiøse perspektivet oftest har vært oversett. Hammar mener at på tross av at en ikke kan se filantropien som "sprunget ut av det uegennyttige menneskets indre", må man muligjøre antakelsen om at "en religiøs trosforestilling kan fungere som drivkraft i det enkelte menneskets liv". Også Vammen hevder at kvinnes velgjørighet var inspirert av den religiøse vekkelse. Men denne religiøse begrunnelsen kan også sees som et resultat av importerte forestillinger. Fromhetsidealet fra det victorianske England var rådende på denne tida og kan ha vært en påvirkningskilde for velgjørernes virksomhet. Hammar 1998, s. 20-23 og Vammen 1994, s. 21.

[325] Olstad 1995, s. 251-252.

[326] Frykman og Löfgren 1994, s. 222-224

[327] Lending 1998, s. 96

5. Kulturelle tiltak og ambisjoner

Som representanter for byens overklasse blir identifikasjon et sentralt begrep for rederne. Det nye borgerskapet i Europa utgjorde ikke en egen stand definert via rettslige kriterier eller en moderne klasse definert ut fra økonomiske faktorer. Det er snakk om en rimelig heterogen samfunnsgruppe med innbyrdes økonomiske, sosiale og kulturelle forskjeller. Det var borgerskapets "borgerlighet", deres felles mentalitet og forestillinger som bandt dem sammen.[\[328\]](#) Denne "borgerliggjøringen" eller utviklingen av en slags felles identitet kan sees som en prosess over tid. Mens den gamle overklassen eller dannelsesborgerskapet tradisjonelt hadde hatt en sterk bevissthet om sin overlegne posisjon og dannelse, gjorde de nye representantene sitt beste for å tilegne seg elitens dannelse og livsstil og, etter hvert som bevisstheten om egen borgeridentitet ble sterkere, økte behovet for å vise at en tilhørte den nye overklassen.

Dette gjaldt også for en stor grad her til lands. Fordi de sosiale grenselinjene mellom klassene var mindre tydelige enn i standssamfunnet, ble det viktig å kommunisere sin sosiale posisjon for slik å markere avstand til de lavere klassene. Som uttrykk for dette kan en se på den boligstrukturen som etterhvert vokste frem i mange byer. De øvre lag av befolkningen flyttet inn i store arkitekttegnede hus som fulgte tidens rådende europeiske stilarter. Ofte ble det anlagt egne villastrøk i pene omgivelser litt utenfor byen, og det ble også vanlig med egne landsteder lenger utenfor byen. Som vi skal se kom mange redere i Haugesund til å følge dette mønsteret, og det finnes også flere uttrykk for at det ble viktig å kommunisere sin posisjon. Som vi tidligere har sett hadde for eksempel rederiforeningen lokaler og medlemsregler som kunne tolkes dithen at det var viktig for medlemmene å understreke sin posisjon som en elite med spesielle omgivelser og samværsformer. Det ble også stiftet flere foreninger med siktemål av kulturell karakter i byen, for eksempel kunstforening og et såkalt byselskap, og her var rederne sentrale. Jeg vil ta for meg en del slike foreninger for å undersøke hvilke formål de hadde og hvilke idéer de bygde på. Rederne bidro også på andre måter til byens kulturelle liv, da særlig ved gaver og legater som fremmet kulturelle formål. Dette engasjementet kan tenkes å ha andre motiver enn å understreke redernes posisjon i byen, det uttrykker nemlig bypatriotisme og ambisjoner på byens vegne. Det kommer ganske tydelig frem at det var viktig at bygninger og det offentlige rom var på nivå med andre byer, for eksempel ble det stadig understreket at byens nybygde rådhus var det flotteste og mest moderne i landet. Dette kan ha bakgrunn i en form for "civic pride" som tilsa at det var av betydning at de offentlige bygningene var av en viss standard.

Bokultur og klasseforskjeller

I byens første tid var det vanlig å bo i kombinerte sjø- og våningshus. I 1841 utgjorde sjøhus og kombinerte sjø- og bolighus 80 % av den samlede bebyggelsen, mens i 1853 var tallet sunket til ikke fullt 70%. Tallet på bolighus hadde altså økt, og dette hadde i følge Østensjø til en viss grad sammenheng med veksten i yrkesgrupper som ikke hadde direkte nærings-tilknytning til sildesaltinga. Men det hang også sammen med litt større "flotthet" i levemåten blant noen av sildesalterne. Ole Michael Christiansen var den første som brøt skikken med kombinerte sjø- og våningshus. I 1840-årene bygde han et staselig patrisierhus som lå fornemt tilbaketrukket fra sjøhusbebyggelsen, og dette hevder Østensjø var enestående i sitt slag.[\[329\]](#) Senere fulgte blant annet skipsreder John Valentinsen hans eksempel og bygde i 1855 et stort våningshus et godt stykke opp fra sjøen.

Etter hvert som byen vokste ble det vanligere å bygge lenger og lenger vekk fra de første gatene nær sjøen, og det ble vedtatt reguleringsplaner som skulle regulere bebyggelsen i den ekspanderende byen. Rundt 1890 ble det bygd flere store og prektige privatboliger eller villaer, for eksempel H. M. Wrangells hus i Sørhauggata fra 1894. Huset var tegnet av den kjente arkitekten Hartvig Sverdrup Eckhoff, som blant annet også sto bak Rogaland Teater, Stavanger Museum og gamle Stavanger Sykehus. Huser ble testamentert til Haugesunds Vanføreforening, og i forbindelse med denne foreningens salg av huset i 1987, skrev konservator Carl E. Buck blant annet at huset var flott utført og av høy standard, og at materialvalget var gedigent.[\[330\]](#)

Wrangells hus kom etter hvert til å stå i en særstilling blant redernes boliger med hensyn til beliggenhet, i og med at den lå innenfor den gamle sentrumsgrensen. Østensjø hevder at allerede i 1870-årene hadde pengesterke haugesundere begynt å flytte ut av byen og slått seg ned rett på den andre siden av bygrensen. To bilder av området rundt Skårekirken fra 1880- og 1890-årene viser flere hus som tilhørte redere og som lå like utenfor bygrensen, blant annet boligene til Arne Lothe, Johan Thorsen, Caspar Røthing og H. O. Sundfør.[\[331\]](#) Han hevder også at dette var fordi de ville nyte godt av den lave skatteprosenten i Skåre, og at dette skapte irritasjon og skuffelse blant byens befolkning. Etter 1895 økte både de kommunele utgiftene, skatteprosenten og utflyttingen til Skåre, og tanken på de

tapte skattepengene og den uregulerte byggevirksomheten gjorde at man tok opp igjen spørsmålet om byutvidelse.[\[332\]](#) Utvidelsen trådte i kraft fra 1911, og byens areal økte da fra 0,9 til 3,5 kvadratkilometer. Folketallet i Haugesund steg fra 9 140 til 12 987 fra 01.12.1910 til 01.01.1911, og byskatten gikk opp fra 286 500 kroner i 1910 til 352 100 i 1911.[\[333\]](#) Selv om det ble hevdet i samtida at rederne flyttet utenfor bygrensen utelukkende for å nyte godt av skatteprosenten, kan man jo ikke utelukke at dette hadde andre årsaker. Det viser seg da også at redere og andre fortsatte å bygge i de samme områdene etter at bygrensene var blitt utvidet. Med de gode tidene under første verdenskrig fulgte boligbygging i stor stil. I følge Søren Caspersen ble det fra 1916 til 1918 bygd 316 nye hus, hvorav 96 var eneboliger. De sistnevnte gikk fra mer beskjedne eneboliger til ”sådanne vi kan kalle herskapsboliger”, og boligbyggingen fortsatte et par år til. Caspersen bruker rederbrødrene Christian og John K. Haalands hus som eksempler på denne periodens boligbygging. Begge var tegnet av arkitekt Landmark fra Bergen, i den såkalte bergenske patrisierstil som han gjenskapte. Landmark bygde også om huset til Knutsen O.A.S.. Caspersen lister også opp noen av boligene som ”mest ruver”, herunder Haugesund Sjøelskaps direktørbolig og boligene til 1 direktør, 2 banksjefer og 12 redere.[\[334\]](#)

Hvis en ser på adressene rederne har oppgitt i adressebøkene, som var en fortegnelse over byens innbyggere med angivelse av stilling og adresse som kom ut første gang i 1919, har mange redere oppgitt adresse både for kontor og privatbolig. Mens de fleste hadde kontoradresse i sentrum, og da spesielt mange i Strandgata, var det veldig mange redere som oppga ”eget hus” i områder utenfor daværende sentrum. I 1919 skrev noen til og med ”villa Havgløt” eller ”villa Solhagen” som privatadresse, men de fleste nøyde seg med å oppgi at de hadde eget hus på steder som Hauge, Lothemarken, Hollændermarken, Lillesund, Storesund eller Skaare. I adressebøkene fra 1927/28 og 1930/31 hadde man fått gateadresser i disse områdene, og noen av gatene der det bodde en eller flere redere var Haugeveien, Erling Skjalgsonsgate, Dronning Gydasgate, Gange Rolfsgate, Magnus Berrføttsgate, Harald Hårfagresplass, Rekavikgata, Havnaberggata, Rogalandsgata, Skjoldavegen (tilsvarer stedsbenevnelsene Hauge og Lothemarken fra 1919) og Salhusvegen, Henrik Ibsens gate, Bjørnsonsgate, Jonas Liesgate, Alexander Kiellandsgate (tilsvarer Lillesund), Breidablikkgata og Øvregata.

Av bilder og kart kan en se at mange av disse gatene på denne tida lå i ”landlige” omgivelser, og at husene var store med hager rundt.[\[335\]](#) Noen bygget hus på eiendommer som var så store at de strakk seg over to gateadresser, for eksempel sto Lars Melings hus på eiendommen Erling Skjalgsonsgate 2 og 4. Mange av de nevnte gateadressene var altså tydelige ”finstrøk” der både boligenes størrelse og stil og eiendommens størrelse gav sosial status.

Haugesundsredernes boligbygging kan settes i sammenheng med en mer generell utvikling der man kunne vise frem sin rikdom og stadfeste sin sosiale posisjon ved hjelp av sine boliger og eiendommer. Dette fenomenet belyses blant annet i en undersøkelse Sveinulf Hegstad har gjort om sosial segregasjon i Tromsø på begynnelsen av 1900-tallet. Tidligere hadde det vært stor grad av bosetningsmessig integrasjon i bysamfunnet, etter hvert begynte man å bygge nye helårsboliger i et eget villastrøk langs vestsiden av sentrum.[\[336\]](#) Hoved-forskjellen mellom villabebyggelsen og for eksempel middelklassens boliger i sentrum, var at eiendommene og villaene var store og hadde et individuelt preg. Størrelsen på boligen var i seg selv en indikator på eierens økonomiske og sosiale status, og Hegstad hevder at store boliger var med på å visualisere og vedlikeholde en maktstruktur. Utformingen var også av betydning, og villaene var som regel oppført i pakt med tidens stil- og arkitekturideal. Boligenes individuelle og påkostede utseende hadde sterk signaleffekt, og kommuniserte i likhet med størrelsen økonomisk og sosial status.[\[337\]](#) Dette borgerlige ”kravet” om boligens størrelse, utforming og beliggenhet kan hevdes å ha vært gjeldende i større eller mindre grad for alle europeiske byer av en viss størrelse, og hadde bakgrunn i mange ulike forhold. En av årsakene var selvfølgelig veksten i befolkning og næringsvirksomhet som gjorde at byene kunne ekspandere ut over det opprinnelige sentrum. Beliggenheten i nye strøk utenfor sentrum gjorde at borgerskapet kunne komme bort fra trangboddhet, støy og skitt i sentrum, og bevege seg nærmere det naturlige og ”opprinnelige”. Siden bare de øverste lag av befolkningen hadde mulighet til dette, innebar dette en sosial differensiering mellom de ulike lag av bybefolkningen. Tidligere hadde storborgerskapet bodd i egne finstrøk innenfor byens kjerne, og de nye eneboligene i egne villastrøk innebar en større sosial distanse. De nye boligene hadde også sammenheng med andre elementer innen den borgerlige kultur. Vektleggingen av privatliv og individualisme krevde større plass mellom husene, og i tråd med victorianske verdier fikk hjemmet en viktig moralsk funksjon som også støttet opp om viktigheten av den private sfære.[\[338\]](#) Det representative aspektet ble viktigere, og også innenfor hjemmets vegger oppsto det konvensjoner på områder som innredning og hjemmemiljø.[\[339\]](#) Selv om det ikke kan hevdes at alle disse forholdene var tilstede i Haugesund, kan man som tidligere nevnt påstå at rederne forsøkte å følge opp elementer fra den borgerlige kulturen, og jeg mener at de voksende villastrøkene var et resultat av en slik ”etterlikning” av forholdene i større byer.

Et annet trekk ved påvirkningen fra den borgerlige kulturen var landstedene. F. M. L. Thompson hevder at landstedene var enormt viktige for sosial og politisk posisjon i victoriatiden, og at de gav status og var sentrale i demonstrasjon av makt.[\[340\]](#) Hvis en ser på utviklingen i Haugesund, viser det seg at enkelte familier hadde bodd på landet om sommeren allerede fra 1870-årene, men utover på 1880- og 90-tallet ble det stadig flere som gjorde det.

Distriktene omkring byen og Stord var populære områder.[\[341\]](#) Til å begynne med var det noen som leide hus hos fastboende, men etter hvert ble det vanligere at rederne bygde egne landsteder. For eksempel hadde B. Stolt-Nielsen en stor eiendom i Tysvær, og Knut Knutsen O.A.S. hadde et eget bruk på Stord. Søren Caspersen har i sitt hefte om jobbetiden listet opp en rekke menn som hadde landsteder i den nærliggende omegn, blant annet Waldemar Skogland, Jacob Odland SS og Sigmund Brommeland i Skjold og Sigvart Rasmussen, John K. Haaland og C. Magne Rønnevig i Tysvær. Rønnevig var lege, så det var ikke bare redere som hadde midler og interesse av å ha landsted.[\[342\]](#)

I en bygdebok for Skjold kan en se at Jacob Odland SS og Waldemar Skogland fikk skjøte på en eiendom i 1916 for. Både Odland og Skogland fikk senere kjøpt flere eiendommer på samme gårdsnummer (Smedsvik), og man kan vel regne med at det var snakk om tilstøtende eiendommer. I 1922 fikk også T. H. Skogland skjøte på 3 eiendommer, fradelt fra tre forskjellige bruk under gården Smedsvik. Av navn som Vikanes, Nedre Beitå, Kirkevik, Bruravik, Eikenes og Smedsvik nedre, kan en se at det sannsynligvis var snakk om eiendommer ved sjøen.[\[343\]](#) Forfatteren av bygdebøkene, Nils Olav Østrem, skriver at det i årene mellom 1910 og 1922 skjedde en sterk oppdeling av nettopp denne gården. I dette tidsrommet gikk Smedsvik fra 2 bruksnummer til 23 tomteeiendommer, og det meste av dette var fritids-eiendommer. Østrem skriver at den ene etter det andre feriestedet eller landstedet ble etablert, og dette var også tilfelle på flere andre gårder i Skjold.[\[344\]](#)

Hvis en går til likningsprotokollen for 1919/20, kan en se at både Waldemar Skogland og Jacob Odland var ført opp med en formue på 44 000 i Skjold. Likeledes var for eksempel Sigvart Rasmussen beregnet å ha en formue på 23 000 i Tysvær, mens Knut Knutsen O.A.S. var oppført med 15 000 i formue på Stord. Dette dreier seg vel mest sannsynlig også om landstedene, og kan antyde noe om verdien på eiendommene.

Landstedene var som sagt et element som var viktig innen den borgerlige kulturen, og selv om det å oppholde seg hos slekt på "landet" i feriene var vanlig blant flere klasser, var dette med egne landsteder noe "nytt" som var forbeholdt det øvre lag av byens befolkning.

De store privatboligene og landstedene kan tolkes i den retning at rederne ønsket å kommunisere økonomisk evne, såvel som kjennskap til internasjonale forhold. Hvis man ville "føre en borgerlig livsform", bidro boligstrukturen til distanse til de som sto lavere i det sosiale hierarkiet. På tross av de store forskjellene i levestandard, hevder noen at det ikke var klasseforskjeller i byen rundt 1890. Østensjø sier at selv om det var forskjeller i inntekt og formue, var bysamfunnet lite, og det var viktig å kunne omgås alle slags mennesker på en likefrem og usnobbete måte.[\[345\]](#)

Egeland hevder også i sin bok om folk og forhold i byen i begynnelsen av 1890-årene at det er grunn til å mene at standsforskjellene var mindre enn i byer flest. Byen var "ung og frisk", og det var lite "ovenfra-nedad" i tonen.[\[346\]](#)

Dette har nok som sagt sammenheng med at byen var liten og "ny". De som hørte til i det øverste lag av befolkningen var stort sett "vanlige" folk som hadde arbeidet seg oppover på den sosiale rangstigen, og man var optimistisk på byens vegne. For å få fortatt fremgang var det viktig at alle grupper deltok og så og si løftet i flokk. Det fantes likevel ganske synlige forskjeller blant de høyere og lavere lag av befolkningen. Under første verdenskrig ble nok forskjellene større. Mens folk flest strevde med å få endene til å møtes, ble det hevdet at nyrike redere og meklere som hadde slått seg opp på spekulasjoner kunne gå inn til gullsmeden og kjøpe sølvbestikk til 12 personer uten å blunke.[\[347\]](#)

Uansett grad og betoning av klasseforskjeller hadde hvert lag av befolkningen sitt eget kulturliv og sine spesielle fornøyelser.[\[348\]](#) Østensjø hevder at arbeidere og tjenestefolk praktisk talt ikke hadde noen former for foreninger eller fornøyelser, mens middelklassen hadde sine kristelige, sosiale, humanitære og yrkesbetonte foreninger, avholdslag og losjer, sangkor og musikkforeninger. De "fine" hadde sin private selskapelighet, sitt ferieliv og til dels sine egne foreninger. De gikk på "krevende teaterforestillinger" og "høytravende konserter", litterære opplesninger og "vektige foredrag", og det var tydelig sammenheng mellom den sosiale lagdelingen og de forskjellige former for kultur- og fornøylesliv.[\[349\]](#) Hvem andre en borgerskapets barn gikk vel på de forskjellige danseskolene som fantes i byen fra rundt 1900 og utover?

Foreninger og selskapelighet

Interessen for "finkultur" eller overklassens former for fritidsbeskjeftigelse fikk nok relativt tidlig innpass i Haugesund. Reidar Østensjø deler byens innbyggere inn i tre "åndsgupper" mot slutten av 1800-tallet. Han skriver at den mektigste av disse var kristenfolket og en del av avholdsfolket, og den nest største gruppen var den såkalte "åndelige pregløse masse". Den minste var den såkalte "kulturgruppen" som besto av kunnskapsrike, kulturinteresserte, vidsynte og frisinnede mennesker. Disse fulgte med i det norske og europeiske kulturlivet og lot seg prege av strømningene i tida, og dannet en slags lokal åndselite.[\[350\]](#) Blant disse fant man flere redere, og konsul Ludolf Eides hjem ble et midtpunkt i byens kulturelle og selskapelige liv. Det hersket stort sett høy stemning og stor

optimisme i byen, og byens ”stolte fortid” og ”store fremtid” ble hyllet ved ulike høytidelige anledninger der det ble talt og skålt. I følge Østensjø var det mot slutten av 1800-tallet slik at byens kjøpmenn, skipsredere og de få embetsmenn og akademikere dannet én stor krets, men denne var oppdelt i mindre grupper eller klikker.[\[351\]](#) I tråd med nye strømninger i Europa fikk man i 1870-årene et tidsskifte i Norge, der de økonomiske spørsmål ble skjøvet i bakgrunnen til fordel for politikk og åndsliv. Dette lot seg merke også i Haugesund, og viste seg i økt interesse for samfunnsproblemer, åndsspørsmål og kulturarbeid.[\[352\]](#) Etter 1870 ble familien, som tidligere hadde vært midtpunktet for all fritids-aktivitet, supplert med andre faste sammenslutninger, og det dannet seg ”andre fruktbare arnesteder for kulturlivet” utenfor hjemmet.[\[353\]](#) Det ble stiftet foreninger av og for flere grupper av byens befolkning, og mange hadde kristelige, sosiale eller yrkesmessige formål. Særlig etter 1880 ble det også dannet en rekke nye kultur- og idrettsforeninger, og som vi skal se var borgerskapet en av drivkreftene. I 1883 ble det dannet både en kunstforening og et såkalt dramatisk selskap, men ingen av dem fikk noen lang levetid. Det eksisterte også en ”selskabelig forening i 1890-årene der familier i bestemte omgangskretser kom sammen og arrangerte fester, og så tidlig som i 1869 hadde det eksistert en ”Ungdommens Dannelsesforening” som blant annet hadde drevet med sangøvelser.[\[354\]](#) I det følgende vil jeg se på ulike foreninger som i første rekke ble holdt opp av de høyere lag av befolkningen for å se om rederne var aktive og om man kan spore trekk fra den borgerlige kultur.

Haugesunds Diskusjonsforening

Foreningen ble stiftet i 1884, og hadde i følge statuttene som formål ”paa grundlag af Fædrelandskjærighed og retskaffent Borgersind, ved Diskussjoner om Dagens brændende Spørgsmaal af social, politisk og økonomisk Karakter, at arbeide for sund og sand Oplysning; at bibringe Foreningens Medlemmer Øvelse i saadan Diskussjon og Indblik i offentlige Forhandlingers Ledelse, for derved at give dem Anledning til paa en verdis Maade at kunne deltage i Kommunens eller Statens offentlige Hverv, om de dertil maatte blive opnævnte”.[\[355\]](#) Foreningen holdt altså møter med innledning og ordskifte om aktuelle emner, og den arrangerte også offentlige foredrag med mer eller mindre kjente talere. Egeland hevder at dette siste var av størst betydning.[\[356\]](#) Foreningen tok også initiativ til praktiske tiltak, for eksempel satte den ned en komité for å ta seg av spørsmålet om arbeidsskole. Det viktigste resultat av foreningens virksomhet var vel imidlertid at den var sentral i opprettelsen av offentlig bibliotek i Haugesund. Foreningen satte ned en komité til å ta seg av spørsmålet om kommunebibliotek, og initiativet til Haugesunds Folkebibliotek kom fra denne komitéen.[\[357\]](#)

Foreningen var ifølge statuttene altså ment å gi trening i diskusjon og offentlige forhandlinger, og således gjøre medlemmene forberedt til å kunne ivareta ulike kommunale verv. Alle medlemmer kunne foreslå tema og holde innledende foredrag, og det ble valgt dirigent eller ordstyrer hver måned. Hvert år valgtes det et styre på 4 medlemmer med 2 suppleanter, og blant annet H. M. Wrangell var med i styret i flere perioder.

Foreningen hadde ganske høytidelige statutter, og man kan hevde at den hadde ”borgerlige” trekk. Det gis ingen begrensninger om hvem som kunne bli medlemmer, men alle måtte betale en kontingent på 20 øre i måneden. Medlemmene hadde møteplikt, og hvis man ble forhindret fra å møte, måtte man enten gi beskjed med et annet fremmøtt medlem eller gi skriftlig beskjed til styret. I følge §9 skulle medlemmer som uteble fra tre møter på rad straffes med en bot på 50 øre. Hvis man ikke betalte, ble man ”ekskludert” fra foreningen. Likeledes skulle styremedlemmer eller medlemmer som skulle holde innledning, straffes med 50 øre hvis de unnlot å komme på noen møter, og hvis ordstyreren ikke møtte, mistet han ”Dirigentværdigheden”. I samme paragraf står det også at det innad i foreningen ”lægges særlig Vægt på Anstand og Orden”, og ingen måtte oppføre seg ”usømmelig” under møtene. I så fall kunne de utvises fra møtet og ved gjentakelser ekskluderes fra foreningen. I følge §5 måtte medlemmene ”udtale sine Meninger i sømmelige Udtryk”, og de hadde til og med taushetsplikt om møtene: ”ethvert Medlem forpligtes til at bevare Taushed angaaende Mødernes Forhandlinger”. ”Bevist Taushedsbrud” ble straffet med eksklusjon fra foreningen.[\[358\]](#) Foreningen bar altså preg av å være høytidelig og eksklusiv, og medlemmene måtte overholde foreningens bestemmelser om sømmelighet og orden. Vektlegningen av borgerlige dyder og eksklusiviteten peker hen mot en typisk overklasseforening som formidlet bestemte verdier, og som anså det som viktig å delta i samfunnsdebatten og forberede sine medlemmer til deltakelse i det offentlige liv. Haugesunds Diskusjonsforening fikk imidlertid ikke noen stor eller lang karriere. Møtene var få og fremmøtet var dårlig. I 1890 var gjennomsnittet for fremmøte bare 26%, og i 1893 ble det vedtatt at foreningen skulle innstille sin regelmessige virksomhet.[\[359\]](#)

Turnforening, skytterlag og sykkelklubb

I 1890 fikk Haugesund sine første idrettsforeninger. Haugesunds Skytterlag kom i løpet av det første året opp i et

medlemstall på over 80, og var visstnok en veldig aktiv forening. I følge lovene av 1894 hadde laget som formål ”at vekke interesse for skyttersaken og andre idretter samt virke for utbredelse av tidsmessige våpen og folkets opplæring i våpenbruk”.[\[360\]](#) Skytterlaget drev skyteøvelser og arrangerte skytterstevner med konkurranseskyting, og benyttet frem til 1910 en skytebane på Storesund. B. Stolt-Nielsen var med i det første styret, og andre redere som Caspar Røthing og daværende handelsmann Birger Pedersen var med.[\[361\]](#) Skytterlaget var også en slags forsvarsforening, da byen ikke hadde noen annen slik forening.

Opprettelsen av et skytterlag i Haugesund må sees i lys av den generelle utviklingen innen idrettslivet i landet i denne perioden, og skytterbevegelsen var da i forgrunnen. Dette hadde sammenheng med stiftelsen av Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug i 1861. Også før 1860 hadde det eksistert en del private skyteforeninger, men disse var eksklusive foreninger med stor vekt på selskapelighet. Centralforeningen satte skyttersaken i forgrunnen, og skytterbevegelsen skjøt fart. I løpet av det første året var 96 skytterlag tilsluttet Centralforeningen, og i 1867 var tallet kommet opp i 189. Centralforeningen var imidlertid sterkt dominert av konservative krefter, og var også geografisk konsentrert til Kristiania. I tråd med den allmenne politiseringen av foreningslivet og fremveksten av den organiserte venstrebevegelsen, dannet det seg en opposisjon mot styret i foreningen. Etter et mislykket forsøk på å demokratisere Centralforeningen i 1879/80, valgte man et annet alternativ, nemlig å danne en ny skytterbevegelse under ledelse av venstrefolk. De første såkalte Folkevæpningssamlaget ble opprettet i 1881, og i 1885 var tallet steget til 440. Samtidig gikk det nedover med Centralforeningens medlemstall. Folkevæpningssamlagene hadde en langt mer desentralisert og demokratisk oppbygging, og formidlet i følge Leiv Mjeldheim venstres ideologi.[\[362\]](#)

Skytterlagene var mer enn idrettsforeninger som arrangerte konkurranser. Det var et underliggende mål å utdanne dyktige fedrelandsforsvarere, både for å forberede til tjeneste i hæren og med tanke på lokalvern. Dette hadde bakgrunn både i den nasjonale situasjonen, hvor forholdet til Sverige ble stadig mer spent, og i impulser utenfra. Det var blant annet opprettet frivillige skytterkorps i England fra 1859. Det var tydelig at tanken om å forsvare landet kunne fenge like mye som idrettsutøvelsen, da det på landsbasis var relativt mange passive medlemmer i skytterlagene.[\[363\]](#) Ut fra lovene til Haugesunds Skytterlag får man inntrykk av at lagets formål og ideer for en stor grad var sammenfallende med den nasjonale skytterbevegelsen.

Et annet trekk fra skytterbevegelsen som ser ut til å finnes igjen i skytterlaget i Haugesund var den sosiale sammensetningen og det faktum at skytterlagene ofte hadde et sterkt innslag av menn fra samfunnets toppsjikt. Skytterbevegelsen var i utgangspunktet ment å favne alle samfunnslag, men det var likevel en tendens til at skytterlagene først og fremst ble tilholdssted for bestemte grupper av menn. Stifterne og de første lederne i de lokale lagene var ofte menn fra den lokale eliten. Offiserer, embetsmenn og kjøpmenn hadde kunnskaper og erfaring med lederskap, og aktiv skyting forutsatte penger og fritid. Således kom handelsstanden til å utgjøre kjernen i skytterlagene, i alle fall i byene, og det fungerte ofte slik at de næringsdrivende tok ledelsen, og så sluttet de ansatte funksjonærene seg til.[\[364\]](#) Selv om jeg ikke har noen fullstendig oversikt over stifterne og medlemmene i Haugesunds Skytterlag, vet jeg i alle fall om flere redere og kjøpmenn som var med. Siden det fantes veldig få offiserer og embetsmenn i byen, var det vel kanskje naturlig at gruppen av redere og kjøpmenn ble den ledene innen skytterlaget? På et bilde fra skytebanen fra 1890 navngir Østensjø en doktor, en fotograf, en arkitekt, en kaptein, som forøvrig var lagets første formann, og 3 handelsmenn eller redere.[\[365\]](#)

På samme måte som en nasjonal skytterbevegelse kan hevdes å ha hatt stor betydning for opprettelsen av og formålet til skytterlaget i Haugesund, kan Haugesunds Turnforening settes i sammenheng med turnsaken, som på nasjonalt plan vokste frem parallelt med skytterlagene. Den første foreningen ble stiftet i Christiania i 1855, og fikk med seg menn også fra høyere sosiale lag. Det ble ikke drevet noe systematisk arbeid for å skape en landsomfattende turnbevegelse, men aktiviteten spredte seg likevel, blant annet gjennom avisomtale og gjennom byenes sosiale nettverk.[\[366\]](#) ”Dannede” folk som hadde hørt om ”turnsagen” opprettet lokale foreninger på sine hjemsteder.

Turnbevegelsen var i mye større grad enn skytterbevegelsen et byfenomen, og i 1860 fantes det rundt 10 turnforeninger i ulike norske byer.[\[367\]](#) Haugesunds Turnforening ble ikke stiftet før i 1890, samme år som skytterlaget. Jeg vil i det følgende komme inn på elementer fra turnbevegelsen i Norge, og vil senere sette disse generelle trekkene i sammenheng med stiftelsen av og virksomheten til turnforeningen i Haugesund.

I likhet med skytterlagene hadde også turnforeningene et element av sosial ”skjevhet”. Finn Olstad beskriver det fenomen at turnforeningene etter hvert ble dominert av menn fra det øvre sosiale lag, og han hevder at forretningsfolk og funksjonærer kom til å utgjøre den mest dominerende gruppen.[\[368\]](#) Matti Goksøyr hevder om Bergens Turnforening at den var ”demokratisk” i navnet, men at medlemskontingent og strenge innmeldingsregler gav foreningen et eksklusivt preg.[\[369\]](#) Det faktum at det etter hvert fantes en viss motstand mot å trekke med folk fra det bredere lag av befolkningen, hadde ikke noen sammenheng med turnbevegelsens opprinnelige ideologi. Til å begynne med understreket man at høy og lav skulle omgås på like fot, og at samværet skulle bidra til å fylle de sosiale ”avgrunnene” mellom samfunnslagene.[\[370\]](#)

”Turnsagen” hadde først og fremst som formål å ivareta hensynet til sunnhet og utvikling av kroppen. Turnøvelsene

skulle ”styrke Legemet, gjør det kraftigt, smidigt og velskicket for Menneskets Livsgjærning, befordre Sundheden – medens de paa same Tid opfriske Sindet samt giver Manden den Selvfølelse, Ro og Fasthed ligeoverfor alleslags fysiske farer, som er af væsentlig Betydning for ham saavel i det Enkelte, som for Fædrelandet i Almindelighed”.[\[371\]](#) Turnsaken vektla også den åndelige utviklingen. ”Turnforeningene skulle være et Arnested for de friske selskabelige Dyders Dannelsle, for Udvikling af Sansen for Lov og Sædelighed, en Kappeplads for Anstrængelse, Udholdenhed og Afholdenhed, en sjælens Opløftelse og Væderkvægelse saavel som en Styrkelse af det ydre Menneske”.[\[372\]](#)

Turnsaken var også ment å formidle patriotisme og fedrelandskjærlighet, og flere steder gikk turnforeningene og skytterlagene sammen. Etter hvert kom det idrettslige mer og mer i forgrunnen. Konkurransmomentet vokste, selv om det opprinnelig ikke hadde noen plass i ideologien omkring turn. Mange var også sterke motstandere mot konkurranser, og da spesielt individuelle konkurranser. Avdelingsoppvisninger med bedømmelse vant ikke tilsvarende motstand. Konkurranseselementet fikk likevel innpass, fordi man anså det som nødvendig for å sikre rekruttering og holde på interessen.[\[373\]](#) Etter hvert kom man også til å drive med øvelser som i dag hører inn under friidrett, ofte dannet man egne idrettspartier i foreningene. Dette hadde også sammenheng med at man anså det som nødvendig å gjøre turnforeningenes aktivitet mer tilgjengelig og spennende for flere grupper. Etter hvert ble flere aldersgrupper med, og man opprettet egne guttepartier, partier for eldre menn og til slutt egne kvinnepartier. For at ikke konkurranseselementet skulle bli for dominerende innførte man stilbedømming.

I tillegg til øvelser, oppvisninger og konkurranser, var aktiviteten i turnforeningene preget av selskapelighet. Taler og dans var ikke uvanlige elementer i foreningsaktiviteten, og mange foreninger opprettet egne sangforeninger eller musikkorps.[\[374\]](#)

Haugesunds Turnforening ble altså ikke stiftet før i 1890, og da etter et besøk av turnere på vei til et nasjonalt stevne i Bergen. Etter at det ble utlyst møte til dannelse av turnforening i byens aviser, møtte rundt 20 personer. Det ble vedtatt hele 19, ”tildels vidløftige” paragrafer, og innleggene i forbindelse med innholdet av de ulike paragrafene var mange og lange. §3 vakte lang debatt, men til slutt ble det vedtatt at ”enhver uberygtet mand over 17 aar kan bli medlem av foreningen ved skriftlig henvendelse til bestyrelsen”.[\[375\]](#) Foreningens tre første formenn var skipsreder Sigvart Rasmussen, H. M. Wrangell og bankassistent, senere banksjef, Peder Haugen.

Foreningen hadde oppvisninger og ble med i Vestlandske Turnforbund. I 1894 fikk foreningen sitt eget musikkorps, og etter innsamling gjennom basarer fikk foreningen også en egen fane som var malt i Kristiania.[\[376\]](#) Men interessen for foreningen var ikke så stor, og det var en liten og trofast flokk som møtte opp på øvelsene i middelskolens gymnastikksal. For å få inn nye og yngre krefter begynte foreningen også med ”den fri idrett” og arrangerte konkurranser i ”høide- og længdesprang”.[\[377\]](#) Turnforeningen søkte også samarbeid med skytterlaget, og de som var med i begge foreningene fikk redusert kontingent. I følge Egeland ivret turnforeningen for forsvarssaken, og var i det hele tatt ”allsidig og borgerlig” interessert.[\[378\]](#) Det ble blant annet gjort forsøk på å få i stand et frivillig brannkorps i byen.

For å få opp medlemstallet la foreningen mer og mer vekt på idrett, selv om det kunne svekke selve turnsaken og dens vektlegging av ”kraft, spenstighet og disiplin”.[\[379\]](#) I den forbindelse ble det også skaffet kapproingsbåter. Etter hvert ble det dannet flere andre idrettsforeninger i byen som turnforeningen ikke greide å konkurrere med, og i 1909 la foreningen ned sitt idrettsarbeid og konsentrerte seg igjen utelukkende om turnsaken.[\[380\]](#) Foreningen gikk da inn i en svakere periode, men ga ikke opp. I 1912 hadde foreningen fortsatt 112 medlemmer, og man konsentrerte seg om å skaffe foreningen et eget bygg. I 1913 fikk turnforeningen gratis tomt av kommunen, og i året etter sto bygget ferdig.[\[381\]](#) Den nye turnhallen var vesentlig finansiert gjennom lånemidler, og i foreningens 25-årsberetning står det en liste over de som hadde obligasjoner i turnlokalet. Listen inneholder til sammen 41 navn, og bak de største beløpene sto blant annet rederne H. M. Wrangell, Arne Lothe, Sigvart Rasmussen, Steffen Staalesen, Kr. Høgh-Hervig, Tormod Bakkevig A/S, Kongshavn og Sønner, Knut Knutsen O.A.S., Jens Gjedsjø, Erich Lindøe, B. Stolt-Nielsen og T. H. Skogland.[\[382\]](#)

På mange punkter følger turnforeningen i Haugesund et slags nasjonalt mønster, selv om foreningen ble opprettet forholdsvis sent. For det første kan man spore et visst ønske om eksklusivitet i diskusjonen omkring medlemsskap, som endte med at man måtte søke skriftlig til styret. Det virker også som redere og andre personer fra det øvre lag var sentrale i opprettelsen og styret for turnforeningen. Det faktum at foreningen også slo seg sammen med skytterlaget, og at den fikk eget musikkorps, vitner også om at turnforeningen hadde fellestrekk med andre foreninger inne turnbevegelsen i landet. Haugesunds Turnforening følger også den generelle utviklingen fra vekt på ”turnsagen” og dens betydning for legeme og sjel til økt konkurransepreg, samtidig som turnforeningen også i Haugesund etter hvert fikk konkurranse fra andre idrettsforeninger ledet av andre samfunnsgrupper. Selv om jeg ikke har noen fullstendig oversikt over medlemmene i foreningen, kan diverse uttalelser om dens virksomhet tolkes i den retning at den hadde et visst ”borgerlig” preg. Det er i alle fall ingen tvil om at mange redere var opptatt av turnforeningen og at den fikk sin egen turnhall.

Mange av navnene fra turnforeningen går igjen i Haugesunds Cykleclub, som egentlig ikke var en forening i vanlig

forstand. Byens syklistere eller ”velosipedryttere” tok på seg drakter og syklet i tropp gjennom byen for å skape litt ekstra fest på 17.mai-feiringene. I 1894 påsto Haugesunderen at sykkelparaden var ”smukk og særdeles vellykket” og vant ”alminnelig beundring”, og uten den ville det sportslige innslaget i festen ha vært ”tarvelig”.[\[383\]](#) Denne såkalte sykkelklubben kunne være en etterlikning etter andre idrettsforeninger som ble dannet omkring denne nye oppfinnelsen. Blant annet ble Bergens Bicycle Club stiftet i 1884, og det var flere andre slike klubber i landet.[\[384\]](#) Sykling var en relativt kostbar og teknisk vanskelig tilgjengelig aktivitet, og klubben var utelukkende ment for de øvre sosiale lag. I 1890-årene kostet en sykkel tilsvarende en årslønn for en tjener og eller 1/3 til 1/4 av en industriarbeiders årslønn.[\[385\]](#)

Sykkelsporten var et helt og holdent importert fenomen. ”Velosipedridning” var ukjent før 1880, og sykkelene ble ikke importert i egenskap av å være et nyttig transportmiddel, men som en instrument til bruk i fritidssfæren. Impulser fra England og Frankrike tilsa at sykling var en adspredelse for velstående unge menn, og kunne fungere som et statussymbol for de som var unge og dristige. Utover på 1890-tallet fikk den nye ”safety-modellen” med to like store hjul og luftfylte dekk, og sykling ble en lettere tilgjengelig aktivitet. Sykkelen ble relativt billigere og enklere å bruke, og sykling fikk stor popularitet som friluftaktivitet. Gradvis gikk sykkelene over fra å være utelukkende et middel til adspredelse og et statussymbol til også å få betydning som transportredskap. Likevel var sykling lenge forbeholdt de høyere lag og tjente fortsatt som en statusmarkering.[\[386\]](#) Det var denne nye modellen som kom til Haugesund, og det er derfor kanskje mer sannsynlig at enkelte bemidlede personer hadde skaffet seg sykler som et statusladet transportmiddel enn med den hensikt å bruke dem i direkte sportslig sammenheng. Den såkalte sykkelklubben ser ikke ut til å ha vært aktiv på andre områder enn å opptre ved enkelte festlige anledninger, der deltakerne kunne imponere resten av bybefolkningen med sine kostbare sykler og ved å beherske denne nye oppfinnelsen.

Sykkelen og sykkelporten var et ledd i utbredelsen av den såkalte engelske sporten, som fikk stor betydning for den internasjonale sportsutviklingen, her i landet særlig fra 1890 og utover. Den bragte med seg nye øvelse, ideer og holdninger som ble flettet sammen med hjemlige tradisjoner. Seiling, roing, sykling, friidrett, fotball og tennis ble stadig mer utbredt, og både de gamle og de nye idrettsgrenene fikk at stadig sterkere konkurransepreg.[\[387\]](#) Den engelske sporten innebar også en viss sosial eksklusivitet. Sporten var jo beregnet på engelske gentlemen, og fordi det først og fremst var handelsfolk som gjennom opphold i utlandet lærte sporten å kjenne som ble foregangsmenn for de nye ideene og idrettsgrenene her hjemme, ble det i første rekke de øvre lag i byene som kom til å delta i de nye aktivitetene. Den sosiale utbredelsen var mer begrenset enn i de eldre idrettsgrenene som skyting og turn, og dette hadde sammenheng med at materiell og kontingent kostet. Dessuten ble adgangen til de nye foreningene ofte innskrenket gjennom spesielle opptakskrav, og det ser ut som det var et mål å begrense medlemsskapet til et bestemt sosialt miljø ved å holde de lavere lag utenfor. De lavere lag kom derfor til å starte sine egen foreninger, og man fikk også egne foreninger for arbeidere.[\[388\]](#)

Til å begynne med var altså idrett en forlystelse for de øvre lag av befolkningen og et byfenomen, og man kan hevde at opprettelsen av skytterlag og turnforening i Haugesund hadde sammenheng med utviklingen i Norge og resten av Europa, da spesielt England. På samme måte som deler av det øvre sjikts sosiale engasjement kunne tenkes å være et slags importert kulturelement, kan man tenke seg at enkelte idrettsforeninger kunne ha en slik begrunnelse. Mange redere var engasjert i disse foreningene, og som representanter for den ledende klasse i byen mente man kanskje at det var viktig at Haugesund hadde idrettsforeninger på lik linje med andre byer.

Ved å delta i stiftelse og styre i slike foreninger kunne rederne nok en gang innta en rolle som dannede borgere med samme former for fritidsaktiviteter som det øvre lag av befolkningen i andre og større byer, og slik demonstrere både sin posisjon som overklasse-gruppering og byens berettigelse som ”stor” by. Men det var flere og viktigere engasjement som hørte med til denne rollen, blant annet opprettelsen av det såkalte byselskapet.

Haugesunds Byselskap

I første halvdel av 1890-årene hadde det eksistert et såkalt forskjønnelsesselskap som hadde tatt sikte på å forskjønne byen med for eksempel treplantninger, åpne plasser og springvann. Selskapet sluttet etter en tid å eksistere som egen forening og gikk opp i Treplantnings-selskapet, som ble dannet i 1882. Et av de viktigste tiltakene til dette selskapet var at det ble kjøpt areal og lagt til rette for ferdsel i Haraldsvang, som snart ble en park og et utfartssted som byens befolkning hadde glede av.[\[389\]](#)

Det såkalte forskjønnelsesselskapet var på mange måter en forløper for Haugesunds Byselskap som ble stiftet i 1904. Det var først og fremst journalist Ole Malmin og grosserer Steffen Staalesen som sto bak opprettelsen av byselskapet, men innbydelsen til selskapets stiftelse var underskrevet av flere redere, blant annet H. M. Wrangell, B. Stolt-Nielsen, R. G. Hagland og Knut Knutsen O.A.S..[\[390\]](#) Det møtte rundt 50 borgere, og H. M. Wrangell ble valgt til selskapets første formann.

En kjenner ikke til byselskapets lover, men det ble sagt at selskapets formål var å forskjønne byen og dens omegn og støtte institusjoner som hadde samme eller andre kulturelle formål. Byselskapet plantet trær langs veiene, satte ut benker, drev med diverse plantetiltak før det ble tilsatt egen bygartner i 1918, arbeidet med Lotheparken, bygde vei ut til Haraldsstøtta, samlet bilder til et portrettgalleri av byens ordførere for å gi dem til kommunen, arbeidet for å få lekeplasser for barna og anla og drev byens sjøbad i Alsviken.[\[391\]](#) I 1921 kjøpte selskapet 2 svaner til Haraldsvang fra Borregård ved Sarpsborg. Samtidig fikk selskapet gjennom konsul Sigve Gerhard 6 svaner av det tyske konsulat, men da de kom ble de nektet innført på grunn av fjærkresykdom i Tyskland. I selskapets 25-årsberetning står det at dette resulterte i en "både løierlig og kjedelig" situasjon. Etter lange forhandlinger fikk man ved hjelp av daværende stortingsmann B. Stolt-Nielsen brakt saken i orden "i siste øieblikk".[\[392\]](#)

Jeg har ikke noen fullstendig oversikt over medlemmene og deres tilhørighet i sosiale lag, men byselskapet ser ut til å ha vært en forening for borgerskapet og den øvre middelklassen. Bakgrunnen for selskapet kan i første rekke sies å ha vært at man ville forskjønne det offentlige rom og gjøre byen "presentabel", noe som ser ut til å ha vært følt som en nødvendig og viktig oppgave. Et annet uttrykk for at forskjønnelse, og ikke minst dannelse og kunst, var viktig, var byens kunstforening.

Haugesunds Kunstforening

Som kjent hadde byen fått kunstforening allerede i 1883, men den eksisterte bare en kort tid. Etter som folketallet og velstanden økte, var byen i 1912 i følge Østensjø "moden" for en ny kunstforening. I avisene sto det opprop der byen innbyggere ble oppfordret til å tegne seg som medlemmer av en slik forening, og oppropet var undertegnet av 61 kjente kvinner og menn. På stiftelsesmøtet møtte det opp bare noen og tyve interesserte, "selskapelighet og det deilige veir hadde vel avholdt mange fra at møte frem".[\[393\]](#) Foreningen fikk likevel over 80 medlemmer, og "Kontingenten besluttedes sat til 10 Kroner Aaret for Indenbysboende og Folk i nærmeste Omegn" og 8 kroner for andre. Det ble bestemt at styret skulle ha sju medlemmer, og blant disse var H. M. Wrangell, Constance Lothe og Sigvart Rasmussen. De andre i styret var en overrettssakfører, en disponent for en smørfabrikk, en maler og en frue, så det er vel ingen tvil om at det første styret i kunstforeningen representerte et øvre sjikt av bybefolkningen.

Kunstforeningens formål var å arrangere utstillinger av norske malerier og etter evne bygge opp et fast galleri av norsk kunst. I løpet av det første året ble det vist ti utstillinger av fjorten malere. Utstillingene ble som regel godt besøkt, og tallet på medlemmer økte til 110 i løpet av det første året. I foreningens første årsberetning takker styret byens to sparebanker og konsul B. Stolt-Nielsen for at de med sine "vakre gaver" hadde satt foreningen i stand til å kjøpe malerier.[\[394\]](#) Foreningen fikk flere gaver av redere, blant annet fra H. M. Wrangell og Steffen Staalesen. I anledning av sitt sølvbryllup i 1918 opprettet Knut Knutsen O.A.S og frue et legat på 30 000 kroner der rentene skulle brukes til "indkjøp av god kunst til det faste galleri". Som takk for dette ble parets kunstforeningens første æresmedlemmer. Ved foreningens 10-årsjubileum i 1923 hadde medlemstallet kommet opp i rundt 270, og foreningens virksomhet hadde gitt byens innbyggere "anledning til å se meget god kunst".[\[395\]](#) Etter hvert fikk foreningen samlet en rekke malerier, og Haugesunds Billedgalleri ble en realitet. Galleriet hadde ikke egne lokaler, men flyttet rundt i ulike bygninger som tilhørte kommunen. Lokalene var ikke tilfredsstillende, og det utviklet seg mugg på en rekke av bildene. Likevel fikk ikke billedgalleriet egne lokaler før i 1958, da Erling Skjalgsonsgate 2 og 4 samt Havneberggaten 10 ble skjenket til kommunen til bruk for Haugesunds Billedgalleri. Giverne var skipsreder Lars Meling og hans kone Inga , og eiendommene ble overtatt av Haugesunds Kunstforening.[\[396\]](#)

På kunstforeningen konstituerende møte hold maleren Ole Frøvig et foredrag om den betydning en kunstforening ville kunne ha for byen. Han begynte med å si at Haugesund hadde utviklet seg til en by "av ganske anselig størrelse", men advarte mot å bli ensidig og "bare tenke på de materielle Ender". Han understreket at det fantes andre verdier enn penger som gav livet innhold, og hevdet at "naar det gjælder en Instutution som vil utvikle Skjønhetsansen og bibringe os mere Kultur, saa mener jeg at den maa støttes. For vi trænger mere Kultur i Haugesund ogsaa". Han sa også at god kunst skulle virke "Opdragende" og hadde en "forædlende Indflytelse", og avsluttet med at kunsten skulle være for alle og at man ikke måtte "bli træt av at støtte Kunstforeningen, saa den kan bli til Gagn for vor By".[\[397\]](#) Da foreningen hadde eksistert i 10 år, sto det i en av byens aviser at den måtte regnes som en kulturfaktor som "tjener byen til ære",[\[398\]](#) og året etter understreker samme avis at det bør noteres at Haugesund da var den første by utenfor Kristiania og Bergen som hadde hatt Statens høstutstilling.[\[399\]](#)

Disse utsagnene illustrerer et viktig poeng: kunstforeningen kunne bidra til å gi Haugesunds anerkjennelse som en by der det hersket dannelse og kjennskap til hva som var av betydning ute i den store verden. Dette kunne også bidra til å gi Haugesund en posisjon blant de norske byene. Det er i alle fall tydelig at rederne og hele det øvre lag av befolkningen hadde kulturelle ambisjoner på byens vegne. Ikke bare var de medlemmer og økonomiske bidragsytere til foreninger med kulturelle formål, de gav også gaver som ikke var tilknyttet noen foreninger, men som hadde betydning for byens utseende og selvfølelse.

Gaver og det offentlige rom

Rederne hadde uten tvil mye å si for byens kulturelle utvikling og utseende. Som vi har sett var flere av dem opptatt av byens forskjønnelse, og i det følgende vil jeg trekke frem eksempler på at redernes gaver og engasjement kunne ha betydning for byens utseende. For det første opprettet flere redere legater som hadde ulike kulturelle formål, og enda viktigere var det at de gjennom gaver og initiativ bidro til opprettelsen av blant annet parker og offentlige bygninger.

Legater

På samme måte som rederne sto bak legater til ulike sosiale formål, ble det også opprettet 5 legater som hadde ulike kulturelle formål. 3 av dem ble opprettet under første verdenskrig, mens de andre kom i 1927 og 1961 ved testamenter. Den opprinnelige kapitalen på legatene som kom under krigen lå mellom 25 og 50 000, mens begge de testamentariske legatene lå rundt 140 000. Til sammen tilsvarer den opprinnelige kapitalen nesten 6 millioner i dagens kroneverdi. I tillegg gikk deler av H. M. Wrangells legat på 1 million i 1941 til ulike kulturelle formål, for eksempel til Haugesunds forskjønnelse og Haugesunds Museum.

Legatene hadde styrer som samsvarte med formålene. Steffen Staalesens legat til restaurasjonsbygging i Haraldsvang hadde Haugesund og Omegns Treplantningsselskap som styre, og i Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S.'s legat for innkjøp av kunst til Haugesunds Kunstforenings faste galleri var Kunstforeningens styre satt til å bestyre. For det sistnevnte parets legat til forskjønnelse av Barneparken var det ikke oppgitt noe bestemt styre. Legatene av mer allmenn karakter hadde mer sammensatte styrer. R. G. Haglands legat skulle gå til Haugesunds bys forskjønnelse og til kulturelle formål innen byen, og styret skulle bestå av borgermesteren, soknepresten og den fungerende ordføreren. Avkastningen fra Skipsreder Kr. Høgh Hervigs legat skulle brukes til byens forskjønnelse, ved skulptur eller annet, eller til kunstnerisk utsmykning av offentlige eller kommunale bygninger, og styret skulle bestå av ordføreren, finansrådmannen og et medlem oppnevnt av Haugesunds Kunstforenings styre.[\[400\]](#) Legatene med kulturelle formål tyder på at det etter hvert ble viktig for rederne å bidra til å forskjønne byen og å styrke kulturlivet. Trangen til forskjønnelse kan man blant annet se på det økende antallet parker og statuer.

Parker og statuer

Byens første park var den såkalte Byparken som tilhørte Haugesunds Sparebank og ble vedlikeholdt av denne. I 1912 fikk denne parken en musikkpaviljong som ble innviet av musikkorpset Heimdal og sangkoret Noreg. Ellers hadde man to små anlegg ved Vor Frelseres kirke.[\[401\]](#)

På byselskapets årsmøte i 1913 ble det foreslått at man skulle forsøke å erverve skipsredere Arne Lothes beplantninger opp ved "Hest" på Hauge for å gjøre området til en folkepark for byen. Constance Lothe ble på det samme møtet valgt inn i selskapets styre, og etter forslag fra henne ble det nedsatt en komité som skulle forhandle med hennes mann. Et par uker senere besluttet ekteparet Lothe at de ville gi plantningene til byen, slik at stedet kunne brukes som offentlig park. Formannskapet tok imot gaven med stor begeistring, og magistraten og ordføreren takket varmt på byens vegne. Parkens offisielle navn var "Arne Lothes Minde" etter parets sønn som hadde omkommet ved et skipsforlis, men på folkemunne ble parken hetende Lotheparken.

Lotheparken ble gradvis opparbeidet til park, og fra 1917 ble det opprettet et kommunalt beplantningsvesen og en bygartnerstilling. Kommunen bevilget penger til opparbeidelse og vedlikehold, mens tilsynet med parken ble overlatt til byselskapet. I 1924 ble parken utvidet ved et nytt gavebrev fra ekteparet Lothe.[\[402\]](#) Helt fra begynnelsen ble det klagd på de utrygge forholdene og "søl" i parken, og både bygartneren og de som hadde ansvaret for å holde vakt var oppgitt. I en periode ble parken holdt stengt om vinteren, men etter flere avisinnlegg fra Arne Lothe ble den åpnet igjen. Han skrev blant annet at det var "trist å se en velment gave så misforstått og ille anvendt som min gave til byen, den såkalte Lothepark", og at han "nu beklaget" at han ikke samtidig med gaven fastsatte statuttet "for dens anvendelse".[\[403\]](#)

Etter at beplantningsvesenet ble opprettet fikk en flere parkanlegg i byen og noen av de gamle ble omarbeidet. Blant annet ble anleggene ved kirken omarbeidet og utvidet til den såkalte Kirkeparken, og i 1818/19 ble Barneparken opparbeidet på deler av det arealet som i dag utgjør rådhusplassen.

Byen fikk også en statue som kom til å innta en stor plass i bevisstheten til byens innbyggere. Kunstneren Sofus

Madsen hadde i 1919 en utstilling av sine arbeider i Haugesund. Blant disse var det en miniatyrtgave av Fiskerne som straks vakte bybefolkningens interesse. Redaktøren i Haugesunds Dagblad fremsatte et forslag om at skulpturen måtte anskaffes til Haugesund, da den var midt i blinken for en by som var grunnlagt på fiskeriene. Dessuten mente man at byen var "så fattig på skulpturell utsmykning at det var en skam". Bysten av Ludolf Eide i Byparken var da den eneste statuen i byen. Redaktøren anmodet "formaaende mænd" om å gi bidrag slik at man fikk samlet inn det nødvendige beløp. Få dager senere mottok redaktøren et brev fra B. Stolt-Nielsen, som da var byens stortingsmann og største reder, om at han ville bekoste det hele alene som en nyttårgave til byens befolkning. Meningen var at Fiskerne skulle være ferdige til 17. mai i 1920, men det gikk ikke, og avdukingen ble foretatt 2. pinsedag i stedet. Fiskerne kostet Stolt-Nielsen 31 000, noe som tilsvarer over 400 000 i dag.[\[404\]](#)

Vi har tidligere sett hvordan byselskapet la forholdene til rette for at Haraldsvang skulle bli park og utfartsområde for byen. Sommeren 1897 fikk stedet sin første "restorasjonspaviljong", og det ble holdt friluftsarangementer som turnstevner, sangerstevner, 17. mai-feiringer og folkefester hver vår og høst. I en av byens aviser var det i 1929 beskrevet planer og vist tegninger for videre arbeid med Haraldsvang, og disse kan illustrere hvor store ambisjoner man hadde. Langs vannet skulle det anlegges en "bred, behagelig promenadevei, flankert av popler eller andre høitstammede trær". Og det skulle plasseres benker og små bord langs stranden. Man hadde tegnet inn flytebrygger og båter langs land, og midt ute i vannet en paviljong. "Her kunde serveres kaffe, smørrebrød, iskrem, chocholate, brus m.m. og det er vel ingen tvil om at avsetningen vilde gå strykende".[\[405\]](#)

Det er tydelig at de kulturelle ambisjonene økte, og at rederne var viktige bidragsytere. Arbeidet med å forskjønne byen og få dens utseende opp på et akseptabelt nivå gjaldt ikke bare parker og skulpturer. Det ble også gjort noe for at byens offentlige bygninger skulle være tilfredsstillende.

Festiviteten

Østensjø skriver at den økende velstanden førte til økte krav til rammen omkring kultur- og selskapslivet. Den kulturelle ærgjerrigheten ble større, og dette ser han som en av forutsetningene for at byen fikk eget festivitetslokale i 1921. Håndverkerlokalet og Godtemplarlokalet som hadde fungert som byens fest- og kulturlokaler, var ikke tilfredsstillende i lengden, og haugesunderne begynte å drømme om et nytt, stort og representativt fest- og konsert- og teaterlokale. Byen hadde ikke lenger ordet på seg for å være en "kunstkjær" by, og i avisene ble det særlig fra 1908 klagd over at kjente kunstnere dro forbi fordi byen ikke hadde tilfredsstillende lokaler. Avisene foreslo at det burde velges en komité til å ta seg av saken, men det skjedde ikke noe med det første. På dette tidspunktet ble Flygelforeningen dannet. Dette var opprinnelig en vennineklubb som begynte å samle inn penger til et konsertflygel, som skulle plasseres i et nytt festivitetslokale. De fine fruene i foreningen sydde, strikket og broderte "smukke gjenstander" som ble loddet ut, og da de hadde fått inn nok penger til flygelet, gikk de over til å samle inn penger til selve lokalet.[\[406\]](#)

I 1911 ble det endelig valgt en komité som skulle forberede bygging av et festivitetslokale, og den besto av 9 personer. Blant disse var Elisabeth Knutsen og rederne B. Stolt-Nielsen, Steffen Staalesen, Ivar An Christensen, Axel Halleland og Birger Pedersen. Komitéen søkte om og fikk en kommunal tomt som lå like nord for Barneparken, og sikret seg også et tilstøtende areal. I 1912 ble det holdt konstituerende generalforsamling i A/S Haugesunds festivitetslokale, og det ble valgt en ny komité. Med unntak av Birger Pedersen gikk alle medlemmene fra den gamle komitéen over i den nye, som i tillegg besto av ingeniør og en overrettssakfører. Den nye komitéen arrangerte en arkitektkonkurranse, og i 1917 ble grunnstenen lagt ned.[\[407\]](#) Men arbeidet gikk sent, blant annet på grunn av den økonomiske situasjonen. Antagelig var det også mangel på byggemateriell. Da byggingen holdt på å stanse opp, lånte B. Stolt-Nielsen 100 000 til Festivitetsens byggefond, og etter en tid gav han 100 000 til byggefondet. Dette kan nok betraktes som en slags ettergivelse av lån.[\[408\]](#) Uansett sto Festiviteten ferdig i 1921, og bygget tjente både som kino, teater, konsertsal, selskapslokaler og restaurant.[\[409\]](#) I 1935 var bygget til salgs,[\[410\]](#) men jeg vet ikke hvem som kjøpte det da. Da bygget brant ned i 1981, sto i alle fall Haugesunds Sjøforsikringsselskap, Knut Knutsen O.A.S., Bergen Bank og Christian Haaland A/S som eiere.[\[411\]](#)

Rådhuset

I byens første tid avholdtes formannskapetets møter som regel i ordførerens hjem. Fra rundt 1870 ble møtene avholdt i den såkalte bytingsstuen. Dette var leide lokaler, blant annet leide man i perioder deler av sakfører Niels Nielsens hus og byfogd Martin Nielsens hus. Etter 1900 trengte man imidlertid større lokaler på grunn av økningen i antallet representanter, og andre lokaler ble benyttet, blant annet Totallokalet, Godtemplarlokalet, Haandverkerforeningens lokale, Avholdslaget Haugars lokale og til dels Methodistkirken.[\[412\]](#)

Allerede før første verdenskrig var spørsmålet om nytt rådhus oppe. I 1919 var saken opp i bystyret, og det ble stilt 10 000 til disposisjon for planleggingsarbeidet og satt ned en komité som skulle ta seg av dette. Dette kom til å bli den eneste bevilgningen kommunen kom til å gi til byens rådhus. I 1921 stilte nemlig Knut Knutsen O.A.S. og hans hustru i anledning av hans 50-årsdag 1 million kroner til disposisjon for bygging av rådhus. Formannskapet satte ned en byggekomité, og det ble bestemt at rådhuset skulle ligge på tomten ovenfor Barneparken. Rådhuset ville da få en fri og dominerende beliggenhet. Det ble også vedtatt å utlyse en arkitektkonkurranse, og det kom inn 9 forskjellige utkast.[\[413\]](#) Det hersket forskjellige oppfatninger av hvilket utkast man skulle velge, og mange hadde sterke meninger. Avisene var fulle av innlegg som favoriserte ulike utkast, blant annet skrev doktor C. Magne Rønnevig at det arkitektutkastet han foretrakk ville "virke vakkert og monumentalt", og at byen ville få et rådhus som ble til ære både for den selv og for den gode borger som hadde stilt pengene til disposisjon.[\[414\]](#) Til slutt ble det avgjort å legge arkitektene Blakstad og Munthe-Kaas's utkast til grunn, og etter noen forandringer i samarbeid med byggekomitéen kunne arbeidet med tomten begynne i desember 1923. Et år senere ble grunnsteinen nedlagt, men etter en tid slo de dårlige tidene inn for fullt. Pengene ble sperret og bygningen ble stående i flere år. På slutten av 20-tallet ble arbeidet satt i gang igjen, og renter var påført kapitalen. Samtidig var byggekostnadene falt betydelig, og da bygget sto ferdig hadde det også vært midler nok til at kommunen kunne overta et fullt utstyrt rådhus.[\[415\]](#) Rådhuset ble innviet 31.09.1931, og begivenheten ble feiret med høytidelig overrekkelse, taler og middag i bystyresalen for spesielt innbudte. For resten av byens befolkning var det eget program med musikk gjennom gatene til Byparken, fakkeltog i Haraldsgata, taler for byen og fyrverkeri. "Hele byen" var møtt opp for å "gi uttrykk for sin interesse og begeistring" for byens nye rådhus, og publikum sto tett i tett foran rådhuset og i de tilstøtende gater for å hylle ekteparet Knutsen som kom ut på balkongen. Knutsen holdt en tale for de rundt 5 000 fremmøtte tilskuerne, og et par dager etter frambrakte Knutsen gjennom byens aviser en takk til kommunen og byens innbyggere for den overveldende og gledelige måten de hadde tatt imot rådhuset på.[\[416\]](#)

Avisene skrev også foran rådhusets innvielse blant annet at det var "ubestridt det vakreste og mest monumentale" rådhus i landet. Men mest av alt understrekes den gode borgerånden som hadde vært forutsetningen. En avisartikkel beskriver hvor utrolig det er at byen har fått et slik byggverk "i en tid da de færreste våger å tenke utover nutidens allerede nødvendigste livskrav" og at dette skyldtes "en borgerånd som er like så monumental som selve bygningen, og som Haugesund kan være like stolt av som den praktfulle bygning".[\[417\]](#) Også i utenbys aviser omtales bypatriotismen. I en redaksjonell hilsen i Stavanger Aftenblad, gjengitt i Haugesunds Dagblad, står det: "Men én ting imponerer oss alltid paany, én ting beundrer vi uten ethvert forbehold. Det er den enestaaende kjærlighet til hjembyen, den alt og alle omfattende bypatriotismen som preger Haugesund og haugesunderne, og som blant annet har gitt sig et saa storstilt utslag i det raadhus byen i morgen innvier".[\[418\]](#)

I 1918 hadde ekteparet Knutsen opprettet et legat på 50 000 som skulle brukes til fontene i Barneparken. Dette ble imidlertid ikke gjennomført før rådhuset ble bygd. I 1947 mottok så ordføreren et brev fra Elisabeth Knutsen der det var vedlagt en bankbok pålydende 1 million kroner. Det var hennes og hennes avdødes manns ønske å kunne bekoste opparbeidelse av området foran rådhuset og bidra til den innvendige utsmykningen av rådhuset. Barneparken ble nå en del av rådhusplassen, som ble innviet på Elisabeth Knutsens fødselsdag i 1949, med kranspåleggelse på Knut Knutsen O.A.S.'s gravsted som en del av programmet. I følge avisene var det flagg og byvåpen overalt, mannskor og hornmusikk fra morgen til kveld, og folkefest med fyrverkeri til langt på natt. Det ble regnet med at rundt 15 000 mennesker overvar festen.[\[419\]](#) Det ble skrevet at Haugesund var den første norske byen som hadde fått et slik enestående anlegg med rådhus, festplass og park i ett, og at byen dermed "slo hovedstaden på streken som rådhusby".[\[420\]](#)

Byens estetikk og byidentitet

I en bok fra 1901 skriver Charles Munford Robinson om hvor mye vakrere og bedre byene ble ved for eksempel trær og parker, og han setter denne vektleggingen av byenes estetiske utvikling i sammenheng med en form for "urban filantropi".[\[421\]](#) Parker, lekeplasser og offentlige bygninger var eksempler på at byene innbyggere var opptatt av forskjønnelse, og "beviser" koblingen mellom filantropi og estetikk. Han hevder at minst halvparten av parkarealene i amerikanske byer var ervervet ved gaver, og at også britiske byer hadde hatt store private gaver for parkformål. I likhet med den mer "tradisjonelle" filantropien, kan også den urbane filantropien hevdes å ha en oppdragende effekt. Gjennom for eksempel skulpturer og arkitekturen i offentlige bygninger, skulle byens innbyggere "utdannes" i kunstens idealer.

Vektleggingen av byens skjønnhet og utseende kan også settes i sammenheng med en form for verdighet eller civic pride. Asa Briggs hevder at "The idea of a city (...) had deeper and more universal undertones. It was enriched by the knowledge that there had been great cities in the past and the belief that there could be even greater cities in the future".[\[422\]](#) Som eksempel på denne forstillingen om at byen måtte oppfylle visse "kriterier" for å kunne betraktes

som en ”virkelig” by som man kunne være stolte av, nevner Briggs byggingen av rådhus i forskjellige engelske byer, der både størrelse og arkitektonisk stil tydeligvis var viktig.

Begrepet civic pride har først og fremst vært knyttet til kontinentale byer, men Knut Kjeldstadli og Jan Eivind Myhre hevder i sin bok om Oslo at Bergen hadde denne formen for civic pride, og at det blant annet viste seg i at den lokale overklassen tok ansvar for byen og dens kulturinstitusjoner. En sammenhengende tradisjon, i stor grad holdt oppe av borgerskapet, sørget for en klar byidentitet.^[423]

Ut fra dette kan man kanskje si noe om en mulig forestilling om civic pride og byidentitet i Haugesund. Byen hadde en overklasse som tydeligvis var opptatt av byens forskjønnelse og kulturliv, og som sto bak legeter, gaver og initiativ som var av avgjørende betydning for byens utseende. På denne bakgrunnen kan man kanskje snakke om en slags urban filantropi som hadde som hensikt å utvikle det offentlige rom i tråd med de rådende idealer ute i Europa, også representert i større norske byer.

Det er i alle fall tydelig at haugesundsrederne hadde en tendens til å ”etterlikne” eller stå bak kulturelementer som var sentrale i andre norske og europeiske byer.^[424] Som representanter for den borgerlige kulturen og dens vektlegging av kultur og dannelse, kan man tenke seg at rederne tok på seg en slags rolle og forsøkte å fylle visse krav som tilfalt en ledende gruppering i byen. Dette innebar blant annet at man opprettet legater og gav gaver til ulike kulturelle formål. Som byens ledende menn og representanter for et økonomisk toppsjikt var det altså viktig at man kunne oppfylle visse forventninger i tilknytning til byens utseende og kulturliv, slik at byen ikke sto tilbake for andre byer på dette området. Sånn sett kan redernes aktivitet betraktes som en form for civic pride som var nødvendig for at de skulle kunne fungere som byens ledende gruppering og som lokale representanter for den borgerlige kulturen.

Samtidig er redernes kulturelle engasjement uttrykk for en sterk byidentitet. Man hadde virkelig ambisjoner på byenes vegne, og mange redere var store bypatrioter som hadde stor tro på byens vekst og utvikling. Haugesund hadde hatt en enorm vekst på kort tid, og man kan tenke seg at dette medførte til en spesiell byidentitet. Mange forestilte seg at byen hadde uante muligheter, og ambisjonene var store på alle områder. Dette synet preget mer eller mindre alle samfunnsgrupper, og jeg tror Haugesund hadde en veldig sterk lokal identitet der man hadde store forventninger til byens videre utvikling. Bypatriotismen og troen på byens fortsatte vekst hadde konsekvenser for synet man hadde på *sin* by i forhold til andre byer. Det var tendenser til konkurranse byene imellom, noe som for eksempel kommer til uttrykk i ”selvskrivet” etter at byen hadde fått rådhuset.

Oppsummering

Som et øvre sjikt i byen kan rederne sies å representere en borgerlig kultur og livsførsel, og dette kommer blant annet til uttrykk i bokkulturen som utviklet seg i byen. Mot slutten av 1800-tallet skilte overklassens boliger seg ut både med hensyn til beliggenhet, størrelse og stil, og mange redere fikk også etter hvert egne landsteder utenfor byen. De store arkitekttegnede boligene med dekorasjoner som fulgte tidens rådene stilmoter og med store hager, markerte sosial avstand. Når det har vært hevdet at klasseforskjellene har vært mindre i Haugesund enn i andre byer, har dette først og fremst sammenheng med det faktum at det angivelig var viktig å kunne omgås alle klasser på en naturlig og usnobbete måte. Dette var nok spesielt tilfelle i byens første tid, da de som utgjorde det øvre sjikt i byen for en stor del hadde bakgrunn i små kår. Etter hvert utviklet det seg imidlertid en sterkere bevissthet om å tilhøre en sosial og kulturell elite, og byene overklasse opptrådte på mange områder som representanter for en borgerlig livsstil.

Etter hvert ble det lagt større vekt på selskapelighet og ulike foreninger, og man kan hevde at de forskjellige klassene til en viss grad hadde hver sine former for fornøyelser. Rederne og andre storborgere tok opp i seg kulturelementer fra andre byer, blant annet oppsto det mot slutten av 1800-tallet flere idrettsforeninger som kan sies å ha sammenheng med utviklingen i idrettsbevegelsen både i Norge og internasjonalt. Det kan hevdes at flere av foreningene kan bidratt til sosial segregasjon og formidlet borgerlige verdier. Blant annet ble det opprettet en kunstforening og et byselskap som skulle arbeide for byens forskjønnelse.

Byens redere viste også sin dannelse og sin internasjonale tilknytning ved å opprette legater med ulike kulturelle formål. I tråd med det som skjedde i andre land gav flere reder også eiendom og midler til opparbeidelse av parker og oppførelse av skulpturer i byen. Den viktigste innflytelsen på det offentlige rom kom nok likevel i sammenheng med offentlige bygninger som Festiviteten og rådhuset, der enkelte redere var sentrale både med hensyn til initiativ og finansiering.

Gjennom sitt allsidige kulturelle engasjement viste haugesundsrederne at de hadde kjennskap til internasjonale forhold, og at de var i stand til å fylle en rolle som var forventet av dem som representanter for overklassen og for en borgerlig kultur. Samtidig var redernes kulturelle aktivitet og ambisjoner også uttrykk for bypatriotisme og en sterk

byidentitet som tilsa at Haugesund kunne bli en by som kunne måle seg med større norske og europeiske byer når det gjaldt utformingen av det offentlige rom.

-
- [328] Lending 1998, s. 95. Dette kan settes i sammenheng med skillet mellom å være en klasse "an sich" eller "für sich". Borgerskapet kunne primært ikke avgrenses av objektive kriterier som inntekt eller utdanningsnivå, men ved å ha en bevissthet om tilhørighet til resten av gruppen. Borgerskapet hadde mange felles verdier og holdninger, og førte en spesiell livsstil med tilhørende forbruksmønster som skilte dem fra andre grupper eller klasser. Denne borgerligheten kom blant annet til uttrykk i ønsket om å bo i egne områder litt utenfor byene, antallet barn og oppdragelsen av dem, egne næringsorganisasjoner, sosiale organisasjoner som for eksempel sportsklubber, og en kombinasjon av nasjonalisme og internasjonalisme. Myhre 1994.
- [329] Østensjø 1958, s. 70-71. Se bilde 11 i vedlegget.
- [330] Haugesunds Avis 10.04.1987. Se bilde 12 i vedlegget.
- [331] Østensjø 1958, s. 462-463 (billedtekst).
- [332] Østensjø 1993, s. 215-216.
- [333] Østensjø 1993, s. 220.
- [334] Caspersen 1968b, s. 12. Bilde 13 i vedlegget viser John K. Haalands hus.
- [335] Se billedvedlegget, bildene 14-19. I vedlegg 4 har jeg forsøkt å merke av noen av de gatene der det bodde flere redere.
- [336] Hegstad 1993, s. 82-84 og 100-101. Allerede fra 1840-50 og utover begynte det å spre seg bebyggelse oppover øya. Til å begynne med var dette sommerboliger for rike kjøpmenn, embetsfolk og større håndverkere, men fra rundt 1880 ble disse brukt som helårsboliger. I 1900 var det mellom 30 og 40 bebodde hus utenfor bykjernen, og i 1920 var antallet hus i området steget til 114. Likevel var det fortsatt attraktivt å bo i sentrum, da selvfølgelig i områder der "de kondisjonerte" utgjorde en stor del av beboerne.
- [337] Hegstad 1993, s. 131, 136 og 155.
- [338] Rodger 1989, s. 38-43.
- [339] Lending 1998, s. 88-89.
- [340] Thompson 1988.
- [341] Østensjø 1958, s. 514.
- [342] Caspersen 1968b, s. 13.
- [343] Østrem 1999II, s. 107, 131 og 133-35.
- [344] Østrem 1999II, s. 124. Han hevder også at mange av de som skaffet seg villaeiendommer her, var folk som hadde slektsrøtter i området, og at flere av dem var redere.
- [345] Østensjø 1993, s. 61.
- [346] Egeland 1954, s. 72-73.
- [347] Caspersen 1968b, s. 19.
- [348] Det fantes også enkelte arrangementer for folk av alle klasser og aldre, først og fremst de årlige basarene som ble holdt til inntekt for forskjellige formål. Her var det lodder, bevertning, sang og musikk, taler og allmenn underholdning. Østensjø 1958, s. 518.
- [349] Østensjø 1958, s. 518.
- [350] Østensjø 1958, s. 486-487.
- [351] Østensjø 1993, s. 62 og 1958, s. 500-501.
- [352] Østensjø 1958, s. 490-491.
- [353] Østensjø 1958, s. 493.
- [354] Østensjø 1958, s. 502-505 og 512.
- [355] Statutter for Haugesunds Diskusjonsforening (oprettet d. 29de October 1884). Fra 1887.
- [356] Egeland 1954, s. 31.
- [357] Østensjø 1958, s. 510 og Egeland 1954, s. 32.
- [358] Statutter for Haugesunds Diskusjonsforening.
- [359] Egeland 1954, s. 31-33.
- [360] Østensjø 1958, s. 514.
- [361] Se bilde 20 i vedlegget.
- [362] Mjeldheim 1984, s. 57 og 73-75.
- [363] Olstad 1987, s. 11-20.
- [364] Olstad 1987, s. 22-27.
- [365] Østensjø 1993, s. 515.
- [366] Olstad 1987, s. 31-32.

- [367] Goksøy 1991, s. 35-36.
- [368] Olstad 1987, s. 33 og 43.
- [369] Goksøy 1991, s. 38-40.
- [370] Turnsaken var ment å ha betydning som ”et sterkt Forbindelsesmiddel mellem de forskjellige Samfundsklasser, der her i fælles Interesse og Samvirken for et vigtigt Øiemed i broderlig Aand samles til Øvelser under indbyrdes ganske lige Vilkaar; derved fremmer altsaa Turnsagen i væsentlig Grad den Lighedens og Broderskabets Aand, som bør knytte et frit Lands Borgere sammen”. Olstad 1987, s. 42. Hentet fra en tale ved en turnfest i Oslo i 1865.
- [371] Olstad 1987, s. 42. Hentet fra tale ved turnfest i Oslo i 1865.
- [372] Olstad 1987, s. 43. Fra Christianiaposten i 1855.
- [373] Olstad 1987, s. 44-45. Turnbevegelsen i Norge var ikke bare preget av den tyske turnen med øvelser knyttet til apparater. Man hadde også tatt opp i seg elementer fra den svenske gymnastikken, særlig vanlig var den såkalte linjegymnastikken, der bevegelsens form og korrekte utførelse sto sentralt. Olstad 1987, s. 36.
- [374] Olstad 1987, s. 35.
- [375] Haugesunds Turnforening i 25 Aar, s. 6. Uten forfatternavn. Utgitt 1915.
- [376] Bilde 21 i vedlegget viser noen av turnerne, musikkorpset og fanen.
- [377] Haugesunds Turnforening i 25 Aar, s. 12.
- [378] Egeland 1954, s. 29.
- [379] Haugesunds Turnforening i 25 Aar, s. 14.
- [380] Østensjø 1993, s. 336-338.
- [381] Bilde 22 i vedlegget viser turnhallen.
- [382] Haugesunds Turnforening i 25 Aar, s. 19-20.
- [383] Østensjø 1958, s. 524-525. Se bilde 23 i vedlegget.
- [384] Klubben hadde som formål å virke for ”VelocipedSPORTens Udbredelse” og ”Medlemmernes Adspredelse”. Til å begynne med hadde foreningen oppvisninger og man kunne lære ”at ride”, men etter hvert ble det også vanligere med konkurranser og banesykling. Goksøy 1991, s. 257-261.
- [385] Goksøy 1991, s. 263.
- [386] Goksøy 1991, s. 256-257 og 264-265.
- [387] Olstad 1987, s. 75 og 79. Den engelske sporten hadde bakgrunn i en rekke samfunnsmessige forutsetninger. Ellers i samfunnslivet hersket det jo fri konkurranse, ikke minst gjennom markedøkonomien. Idealet om at den enkeltes innsats og dyktighet skulle bli belønnet etter fortjeneste sto sterkt. Kravet om effektivitet og rasjonalisme hadde ført til at man begynte å måle tida i abstrakte enheter. Olstad 1987, s. 92.
- [388] Olstad 1987, s. 89-90. I følge Göran Sidebäck formidlet idretten og skytterlagene i Sverige til en viss grad en borgerlig farget ideologi, selv om de ikke fremsto som ideologiske bevegelser. De skulle virke oppdragende og bidra til å utvikle deltakernes moral, karakter og helse. Sidebäck 1992, s. 102-103.
- [389] Østensjø 1993, s. 331 og 1958, s. 512. Mange reder plantet også skog på privat initiativ, blant annet Frithjof Eide, Caspar Røthing, B. Stolt-Nielsen, Sigvart Rasmussen, Birger Pedersen og Knut Knutsen O.A.S.. Østensjø 1993, s. 333.
- [390] Østensjø 1993, s. 328 og Haugesunds Dagblad 14.02.1924.
- [391] Østensjø 1993, s. 329 og Haugesunds Dagblad 14.02.1924.
- [392] Haugesunds Byselskap 21. februar 1904- 21. februar 1929. Hefte i Haugesunds Folkebibliotek. Uten forfatternavn.
- [393] Haugesunds Dagblad 23.01.1913.
- [394] Østensjø 1993, s. 361.
- [395] Haugesunds Dagblad 20.01.1923.
- [396] Vikse 1976, s. 120. Se bilde 24 i vedlegget.
- [397] Haugesunds Dagblad 23.01.1913.
- [398] Haugesunds Dagblad 20.01.1923.
- [399] Haugesunds Dagblad 12.06.1924.
- [400] Kongshavn 1930, vedlegg s. 418-426 og statutter for enkelte legater som fins hos overformyndieret i Haugesund.
- [401] Kongshavn 1930, s. 163-164 og Østensjø 1993, s. 358. Bilde 26 og 27 viser Byparken.
- [402] Kongshavn 1930, s. 163-164 og Østensjø 1993, s. 330-331.
- [403] Haugesunds Avis 15.01.1951.
- [404] Bilde 25 i billedvedlegget.
- [405] Haugesunds Avis 01.06.1929.
- [406] Østensjø 1954, s. 359.

- [407] Østensjø 1954, s. 360.
- [408] Caspersen 1968b, s. 10 og 30.
- [409] Bilde 28 i vedlegget viser festivitetsbygningen.
- [410] Morland 1998, s. 200 (billedtekst).
- [411] Knutsen var nok sentral i dette, og det hevdes at både Høyre og Unge Høyre hadde gratis lokaler i festivitetsbygningen. Man kan også legge merke til det faktum at rådhuset, festiviteten og bygget til K.F.U.M. nærmest danner en trekant med rådhusplassen som sentrum.
- [412] Kongshavn 1930, s. 79-80.
- [413] Kongshavn 1930, s. 80 og Morland 1998, s. 14-15.
- [414] Haugesunds Avis 17.11.1922.
- [415] Morland 1998, s. 14-15.
- [416] Haugesunds Avis 30.09.1931, 02.10.1931 og 03.10.1931.
- [417] Haugesunds Avis 26.09.1931.
- [418] Haugesunds Dagblad 01.10.1931.
- [419] Bilde 29 er fra innvielsen av Rådhusplassen, og viser også det storslagne rådhuset.
- [420] Haugesunds Avis 27.08.1949. Det refereres her til en artikkel fra Morgenbladet i Oslo og fra Verdens Gang.
- [421] Robinson 1913, s. 152-217.
- [422] Briggs 1990, s. 32.
- [423] Kjeldstadli og Myhre 1995, s. 62-65. Forfatterne hevder også at det kan finnes flere versjoner av byidentitet, og at disse versjonene alltid er knyttet til mennesker. Ulike grupper og klasser kan konkurrere om hva byens identitet er, eller det kan finnes forskjellige bydelsidentiteter. Byidentitet kan også skapes i situasjoner der en felles lokal identitet oppstår.
- [424] I Bergen var man kommet langt med å få et eget sett av høykulturelle institusjoner. Mellom 1890 og 1910 ble det opprettet to legater til Bergens og omegns forskjønnelse, og institusjoner som Bergen Offentlige Bibliotek, Bergen Museum og Den Nationale Scene var for en stor grad finansiert ved private midler. Bendiksen 1914, s. 303 og Haaland 1996, s. 161 og 165.

6. Oppsummering og konklusjoner

Haugesund var i perioden 1870 til 1940 relativt ny som by, og hadde ingen tradisjonell overklasse i form av aristokrati eller embetsstand. Sjøfarten utviklet seg raskt til å bli byens hovednæring, og i tråd med dette kom skipsrederne til å bli en viktig yrkesgruppe, både for byens økonomi og sysselsetting. Hva det innebar å være reder forandret seg imidlertid i løpet av perioden. Rederidriften forutsatte etter hvert mer arbeid og kunnskap enn i sjøfartsbyens første tid, men virksomheten gav også større muligheter for god fortjeneste og prestisje. Mange redere kom til å tilhøre det absolutte toppsjiktet i byen. Rederstanden var imidlertid ingen enhetlig gruppe, og det var for eksempel store forskjeller med henhold til inntekt og formue. På tross av at byens rederstand på mange måter var delt opp i grupper der man valgte hvem man samarbeidet med og hvem man ville omgås, var rederne tydeligvis også opptatt av å gå sammen i foreninger der de kunne ivareta sine næringsmessige interesser.

Mange av rederne kom ikke bare til å utgjøre en stor del av en økonomisk overklasse i byen, men inntok også ledende roller i det politiske, sosiale og kulturelle liv. Det faktum at rederne som forretningsmenn var villige til å ta offentlige verv og til å engasjere seg i sosiale og kulturelle foreninger og tiltak, kan settes i forbindelse med den aktuelle tidsånden. At enkelte grupper og personer var så aktive på flere felter av samfunnslivet gjaldt for mange andre norske og europeiske byer på denne tiden, og dette kan ha sammenheng med at det ble ansett som viktig og nødvendig at enkelte personer var aktivt med på å utforme samfunns-utviklingen og utviklingen i de enkelte byene. Jeg har tidligere beskrevet hvordan respekten for individuelle prestasjoner gjorde at gründerne og de vellykkete forretningsmennene nesten ble ansett som helter, og det kunne derfor være en alminnelig oppfatning at det var viktig at disse deltok i det offentlige liv.

Fenomenet med enkeltpersoners sterke engasjement kan også knyttes opp mot forestillingen av hva det innebar å være borger. I alle fall frem mot 1920 kan man snakke om at det å være borger medførte visse forpliktelser. Borgeren skulle ideelt sett være aktiv og forsøke å øve innflytelse på det samfunnet han var en del av. "The citizen, unlike the subject, is an active participant in the political input process – the process by which political decisions are made".^[425]

Det eksisterte altså en slags generell oppfatning av at det var viktig at den enkelte borger tok ansvar for utviklingen av bysamfunnet. Denne vektleggingen av utvikling og samfunnsengasjement kan bidra til å forstå hvorfor mange redere inntok flere, til dels konfliktfylte roller som forente kapitalisten og den gode borger. Mange av dem var både steinharde forretningsmenn og til dels nesten nøysomme i det private liv, og bypatrioter som opprettet legater og gav pengebeløp til sosiale og kulturelle formål. Samtidig kunne det allsidige engasjementet ha bakgrunn i et ønske om å kunne påvirke utviklingen på flere områder, og i dette kunne det ligge større eller mindre elementer av egeninteresse.

I denne oppgaven har jeg vist at mange redere var politisk aktive. I tråd med tradisjonen om at høyt verdsatte menn burde velges og på bakgrunn av datidens stemme-rettsregler og politiske system, ble mange redere valgt inn i bystyret, spesielt i tiden før århundreskiftet. Også i lang tid etter at partipolitikken hadde gjort sitt inntog i kommune-valgene, var valgene i stor grad personvalg. Etter at det skjedde en radikalisering av det lokalpolitiske liv rundt 1910, ble sammensetningen i bystyret mer sammensatt og andelen av redere gikk ned, men fortsatt ble flere store redere valgt. Flertallet av redere kom til å sogne til Moderate, og senere Frisinnede Venstre. Begge var moderate og relativt konservative partier, og spesielt Frisinnede la vekt på enkeltpersoners prestasjoner og viktigheten av det frie private initiativ, noe som rederne sannsynligvis fant viktig.

Rederne hadde også en rekke andre kommunale tillitsverv, men det var store forskjeller på hvor aktive rederne var i de ulike kommisjonene og styrene. For eksempel var det mange redere i likningskommisjonen og i havnestyret, men betraktelig færre i for eksempel fattigkommisjonen og vergerådet. Dette har nok bakgrunn i at rederne som forretningsmenn hadde visse egenskaper som gjorde dem egnet til å inneha enkelte verv fremfor andre. Her kommer også kjønnsaspektet inn. Etter århundreskiftet ble det flere kvinnelige medlemmer i styrer og komitéer som hadde med omsorg for svake grupper å gjøre.

Rederne var også med på å opprette og hadde sentrale verv i offentlige sammenslutninger som Haugesunds Privatbank, Haugesunds Dagblad og Haugesunds Sjøforsikringselskap, og alt i alt kan man hevde at redene var opptatt av og hadde gode muligheter for å ivareta sine næringsmessige og politiske interesser. Men rederne fikk selvfølgelig ikke alltid interessene sine igjennom. I tiden rundt første verdenskrig ble skattenivået hevet flere ganger, til tross for høylytte protester fra fremstående redere.

Samtidig som rederne makte til forsiktighet og var talsmenn for en sparelinje i kommunens finanser, gav de store beløp til sosiale og kulturelle formål. Dette kan tolkes dithen at rederne var opptatt av at det skulle vies oppmerksomhet omkring gavene, og at gaver og legater naturlig nok innebar større prestisje og blest omkring deres person enn å betale mer i skatt til fellesskapets beste. Man kan hevde at det var nær sammenheng mellom økonomisk stilling og gaver og legater av sosial karakter. For det første ser det ut til å ha vært de mest formuende rederne som

sto bak flest gaver og legater, og for det andre var gavmildheten absolutt størst under første verdenskrig. Etter 1920 ble det ikke gitt mange store gaver, og de fleste legatene var testamentariske.

På samme måte som man kan hevde at rederne ønsket at deres økonomiske bidrag til de dårligere stilte skulle gå gjennom private kanaler i stedet for kommunale, var det også forskjeller med henhold til det mer direkte engasjementet. Ganske få redere satt i for eksempel fattigkommisjonen og vergerådet, mens langt flere var engasjert i ulike foreninger og tiltak av sosial karakter. Et moment med redernes sosiale engasjement var at deres fruer også var aktive. Mens rederfruene var mer eller mindre direkte engasjert i arbeidet for de fattige og trengende, begrenset rederne seg til å sitte i styret og bidra økonomisk.

Redernes engasjement bidro til å bedre forholdene for mange dårligere stilte grupper, og var et utslag av nestekjærlighet og samfunnsånd. Likevel kan det tenkes at rederne hadde andre motiver for å sitt engasjement, eller i alle fall kunne redernes sosiale virksomhet innebære visse konsekvenser for disse gruppene og for bysamfunnet som helhet. Man kan for eksempel tenke seg at gaver kunne medføre lojalitetsbånd og goodwill for rederne, og det kan også være et poeng at rederne ønsket å demonstrere sin rikdom ved å gi gaver til gode formål. Rederne inntok ved hjelp av sitt sosiale engasjement rollen som den gode borger, og særlig de testamentariske legatene kan sies å uttrykke et ønske om å sikre seg et godt ettermæle. Det sosiale engasjementet kan også være betinget av rester av en paternalistisk tradisjon der rederne som representanter for et øvre sjikt i byen følte en forpliktelse til å vise omsorg for de svake i bysamfunnet. Alle disse motivene eller effektene kan tenkes å ha eksistert, og det er ikke slik at det ene utelukker det andre.

Det fins nok en vinkel å se redernes engasjement gjennom. Rederne utgjorde det sentrale element i overklassegrupperingen i byen, og det kan tenkes at de som en konsekvens av dette følte visse forventninger om å følge opp elementer fra liknende høystatusgrupper i andre byer og land. På denne tiden eksisterte det på mange måter en mer eller mindre felles europeisk kultur, der filantropisk virksomhet var en del av den borgerlige livsstilen. Derfor er det ikke utenkelig at rederne følte seg forpliktet til å utvise et sosialt engasjement på linje med borgerskapet i for eksempel Bergen eller engelske byer, for slik å vise at de hadde kjennskap til større forhold og "bevise" at Haugesund var en "internasjonal" by. Det sosiale engasjementet kunne samtidig være inspirert av den tidligere nevnte oppfatningen av at man hadde visse forpliktelse som borger. Det ser ut som om redernes gavmildhet på dette området avtok etter 1920, og dette kan tolkes som en konsekvens av at denne mer generelle tidsånden var i ferd med å miste sin betydning på dette tidspunktet.

Et annet poeng som kan styrke oppfattelsen av at rederne fulgte opp elementer fra en borgerlig livsstil, var den bokulturen som etter hvert utviklet seg i Haugesund. Mot slutten av 1800-tallet begynte mange redere å bygge storslåtte boliger utenfor sentrum, og etter hvert fikk en egne villastrøk med store arkitekttegnede hus og hager rundt. Det var også mange redere som anskaffet seg egne landsteder i landlige omgivelser utenfor byen, spesielt under høykonjunkturen for skipsfarten under første verdenskrig. Rederne viste også interesse for byens kulturliv ved at de tok initiativet til og var aktive i ulike foreninger som blant annet hadde som mål å spre dannelse og forskjønne byen, og det ble også gitt gaver og opprettet legater til liknende formål. Byen hadde både kunstforening og et byselskap, og det ble blant annet anlagt parker og satt opp skulpturer. Byen fikk også et storslagent rådhus i gave fra byens største reder. Det var tydeligvis viktig at Haugesund hadde et kulturliv og offentlige bygninger som var på høyde med andre byer, men samtidig kan dette engasjementet tolkes som et utslag av bypatriotisme. I alle fall er det sikkert at rederne var en viktig drivkraft i byens kulturelle liv, og at de dermed var engasjert så og si på alle felter av byens offentlige liv.

For å vende tilbake til målet om å tegne et bilde av redernes allsidig engasjement, kan det vel slås fast at rederne som gruppe var sterkt inne både på det politiske, sosiale og kulturelle plan. For å gi et inntrykk av hvor aktive enkelte redere faktisk kunne være i byens offentlige liv, vil jeg nå komme tilbake til H. M. Wrangell, og se på hans allsidige virke.

Etter å ha fått handelsbrev i 1880, startet han kolonial, og utvidet etter hvert til skipshandlerforretning og trelast, deretter begynte han med sildeeksport og skipsrederi. Wrangell var en av foregangsmennene ved overgangen til seil og damp, og ble en av byens aller største redere. Senere satset han også på hvalfangst og den nye linjefarten. Wrangell begynte sin politiske karriere i likningskommisjonen der han var medlem nesten årvisst fra 1887 til 1915. Fra 1887 var han også med i bystyret, fra 1890 i formannskapet. I alt satt han til sammen 42 år i bystyret, og var ordfører i flere av disse. Han ble også valgt til byens første stortingsmann og satt i 4 perioder. Dessuten var han med i skolekommisjonen, bygningskommisjonen, reguleringskommisjonen, alkoholkommisjonen av 1910, formuebeskatningskommisjonen, arbeiderkommisjonen av 1918, politikomiteén av 1912, Englandsrutekomitéén, vraker- og tøndelovkomitéén, komité for byens grenser i 1903, byggekomiteé for ny kirke i 1897, styret for telefonselskapet, styret i elektrisitetsverket, vergerådet, kretssykekassens styre og middelskolens forstanderskap. Dessuten hadde han en hel rekke verv i nærmere tilknytning til forretningsvirksomheten, således var han sentral i byens rederforening og handelsstandsforening, president i Norges rederforbund i 3 år etter å ha vært visepresident i flere år, medlem av Norges Brandkasses direksjon, en av initiativtakerne til en ny, gjensidig skipsassuransforening i

byen, senere en av stifterne og mangeårig formann i representantskapet i Haugesunds Sjøforsikringselskap, en av innbyderne i til tegning av aksjer i det som skulle bli Haugesunds Dagblad, ordfører i Haugesunds Sparebanks representantskap, direktør i Haugesund Privatbank som han var med å stifte, og senere medlem i direksjonen av Bergens Privatbank, avdeling Haugesund.

Når det gjelder "borgerånden", sto Wrangell bak et par store gaver og legater. Han gav blant annet lysekronene og lampettene i Vår Frelzers Kirke og eiendommene Jonas Lies gate 10 og 16 til Haugesunds Museum. Ved opprettelsen av Jubileumslegatet for Den høyere skole var Wrangell en av deltakerne, og han opprettet også et eget legat til videreutdanning for ubemidlede unge menn. I sitt testamente gav han et legat på 1 million kroner der den årlige avkastningen skulle fordeles på ulike foreninger, institusjoner, formål og privatpersoner, deriblant Haugesunds Vanføreforening, Haugesunds Museum, Det norske Misjonsselskap, Den kristne Buddistmisjon, Haugesunds Indremisjons sykepleie, Haugesunds Barnehjem, trengende syke og Haugesunds forskjønnelse.

Av mer kulturelle aktiviteter var Wrangell med å stifte Haugesunds Kunstforening og Haugesunds Turnforening, hvor han i lang tid var medlem. Han var også med i styret av Haugesunds Diskusjonsforening og den første formannen i Byselskapet.

For sitt virke på ulike områder fikk H. M. Wrangell flere utmerkelser, han var ridder av 1. klasse av St. Olavs Orden, kommandør av Vasa-ordenen og Danebrog og mottok 7.juni-medaljen og Kongens jubileumsmedalje.

Ut fra det vi nå har sett, er det vel forståelig at mange redere kunne komme til å bli ansett som viktige personer i byens historie, ikke bare på grunn av sin næringsvirksomhet, men fordi de engasjerte seg innen politikken, viste et sosialt engasjement, og var en av de viktigste drivkreftene innen byens kulturliv. Siden Haugesund var en forholdsvis ny by, måtte man så og si bygge opp et bymiljø fra grunnen av. Både næringsliv, politikk og kulturliv trengte handlekraftige og engasjerte personer som kunne ta initiativ og få utrettet noe, og gjennom å ta på seg slike oppgaver fikk rederne innflytelse på alle områder av byens liv.

Haugesund var på ingen måte den eneste byen der formuende personer påvirket utviklingen på flere felter av samfunnslivet. Det spesielle med Haugesund var at en enkelt gruppering kunne få så stor betydning for byens vekst og vel. Også i Bergen var det for en stor del slik at den økonomisk eliten også var politisk, sosialt og kulturelt engasjert. Ikke minst vises dette ved de mange gavene og legatene som byens fremste borgere sto bak. Store institusjoner som for eksempel Norges Handelshøyskole, Historisk Museum, Sjøfartsmuseet, Universitetsbiblioteket, Den Nationale Scene og Bergen Offentlige Bibliotek for en stor del ble finansiert gjennom private donasjoner, og Anders Haaland hevder at givergleden og den økonomiske evnen økte fra rundt 1890 og toppet seg under første verdenskrig.^[426] Som i Haugesund var skipsfarten i dette tidsrommet byens klart viktigste inntektsskapende næring, og mange redere gav gaver til sosiale og kulturelle formål. Men til forskjell fra Haugesund, var det ikke bare rederne som var aktive på dette området. Embetsmenn og ikke minst kjøpmenn var vel så sentrale når det gjaldt å vise sosialt ansvar, kulturell interesse og byfølelse.

Bergen var en veletablert by med lange tradisjoner og en sterk embetsstand som formidlet internasjonale verdier, og allerede fra slutten av 1700-tallet begynte byens ledende kjøpmenn å sende sine sønner til utlandet. Med sine mange sosiale og høykulturelle institusjoner, kan Bergen tenkes å ha fungert som en påvirkningskilde for den fremvoksende overklassen i den nye byen Haugesund. Forskjellen lå i at denne overklassen i Haugesund besto av en ganske smal gruppe, som for en stor del ble utgjort av redere.

^[425] Almond and Verba 1989, s. 117.

^[426] Haaland 1996, s. 162-163.

Vedlegg

Vedlegg 1: Tabell 2.1 og 2.2 i absolutte tall

Tabell 2.1. Ulike yrkesgrupperes gjennomsnittlige inntekt 1886, 1919/20 og 1939/40. Absolutte tall

	1886	1919/20	1939/40
Reder	3721 (14)	55463 (56)	19712 (42)
Kjøpmann	1689 (80)	16118 (99)	4966 (130)
Sakfører	4667 (3)	16592 (7)	5829 (12)
Lege	5500 (1)	10660 (5)	16500 (10)
Prest	5500 (1)	10200 (1)	11500 (1)
Lærer	930 (10)	4324 (38)	6181 (34)
Bøkkermester	1027 (11)	11967 (18)	3860 (5)
Bakermester	1107 (14)	14419 (16)	5678 (16)
Fabrikkarbeider	0	2219 (54)	1777 (13)
Sjømann	455 (281)	2663 (100)	1748 (468)
Fisker	300 (3)	2577 (62)	1461 (32)
Gårdbruker	843 (14)	13947 (31)	2194 (18)
Totalt i byen	756 (1286)	5075 (4512)	2980 (5508)

Tabell 2.2. Ulike yrkesgrupperes gjennomsnittlige formue 1886, 1919/20 og 1939/40. Absolutte tall

	1886	1919/20	1939/40
Reder	50572 (14)	360975 (44)	136739 (23)
Kjøpmann	7688 (80)	69630 (70)	30480 (81)
Sakfører	7333 (3)	33500 (4)	24717 (6)
Lege	12000 (1)	35700 (2)	28867 (9)
Prest	20000 (1)	8000 (1)	0
Lærer	200 (10)	8275 (12)	6540 (15)
Bøkkermester	6409 (11)	39456 (18)	10167 (3)
Bakermester	1929 (14)	97573 (11)	14009 (11)
Fabrikkarbeider	0	2433 (3)	2600 (5)
Sjømann	336 (281)	5083 (24)	5231 (13)
Fisker	0 (3)	5133 (24)	4231 (13)
Gårdbruker	6821 (14)	56052 (25)	27976 (21)
Totalt i byen	2583 (1286)	40575 (1212)	17565 (1256)

Vedlegg 2: Liste over legater

Anna og Olaf Fostenæs' legat for Sjømenns Alderdomshjem i Haugesund.

Christian Christiansen og hustru Christine Elisabeth Christiansens legat. Veldedige øiemed

Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S.'s Feriehjem for Haugesunds sykepleiersker.

Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S.'s stipendiefond for lærere og lærerinner ved Haugesunds folkeskole.

Elisabeth Knutsens legat for videregående utdanning av evnerik ungdom i Haugesund.

Erich Lindøe og fru Eli Lindøes legat for syke eller trengende i Haugesund.

Erik Kongshavn jr.s legat. Til hederlig mannlig skoleungdom.

Fru Louise Stolt-Nielsens legat til beste for trengende syke i Haugesund.

Fru Louise Stolt-Nielsens legat til beste for trengende syke i Haugesund, som ikke nyter fattigunderstøttelse.

Hanna Brummenæs's og Bertha Torgersens legat til fordel for unge, evnerike kvinner og menn som ønsker å utdanne seg videre i fortrinnsvis praktiske fag.

Hanna Brummenæs's og Bertha Torgersens legat til fordel for gamle og syke innen Haugesund menighet.

Hanna Brummenæs's og Bertha Torgersens legat til fordel for sjømannsenker eller gamle og ubemidlede sjømenn.

Hanna Brummenæs's og Bertha Torgersens legat til fordel for enker eller gamle og ubemidlede av handelsstanden.

H. M. Wrangell og hustrus legat til videreutdanning av ubemidlede unge menn.

H. M. Wrangells testamentariske legat på 1 million kroner i 1941.

Ida og Christian Haalands legat til forsorg og utdanning av barnehjemsbarn.

Johan Thorsens legat til beste for forulykkede sjømenns etterlatte.

Jubileumslegatet av 1916 for den høiere skole. Opprettet av B. Stolt-Nielsen, H. M. Wrangell, S. Staalesen, fru Elisabeth Knutsen og Sigvart Rasmussen m. fl.

Kristine og Steffen Staalesens legat. Til verdige trengende arbeidere i Haugesund.

Legat til innkjøp av kunst til Haugesund Kunstforenings faste galleri, opprettet av Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S.

Legat til kunstnerisk forskjønnelse av byens barnepark ved en fontene eller liknende, opprettet av Elisabeth og Knut Knutsen O.A.S.

Legat til oppførelse av aldershjem, opprettet av Steffen Staalesen.

Legat til restaurasjonsbygging i Haraldsvang, opprettet av Steffen Staalesen.

R. G. Haglands legat. Til Haugesund bys forskjønnelse og/eller til kulturelle formål.

Skibsreder Johan Thorsen og hustru Eli Thorsens legat for eldre ugifte kvinner i Haugesund.

Skibsreder Knut Knutsen O.A.S. og hustru Elisabeth f. Bakkes stipendiefond for lærere ved den høiere skole i

Haugesund.

Skipsreder Kr. Høegh Hervigs utdannelsesfond.

Vedlegg 3: [Bildevedlegg](#)

Vedlegg 4: [Kart over Haugesund](#)

Vedlegg 5: Navneoversikt

Bakkevig, Tormod. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Arbeidet fra 1897 sammen med Jens Gjerdsjø i rederifirmaet Gjerdsjø & Bakkevig, som var et av byens største dampskipsrederier i 1912.

Brommleand, Sigmund. Skipper og reder. Nevø og pleiesønn av B. Stolt-Nielsen.

Brummenæs, Hanna. Drev skipsrederi sammen med Bertha Torgersen fra 1910. Byens 4. største rederi i 1921. Med i blant annet bystyret og likningskommisjonen i en årrekke.

Christensen, Ivar An. Kom inn i byens næringsliv i perioden 1900-1914. Et av byens største dampskipsrederier i 1912. Opprettet byens andre flerskipsrederi i 1913. Begynte også som mekler. Politisk og kulturelt engasjert.

Christiansen, Christian. Sønn av Chr. Christiansen d. eldre. Overtok farens forretning, drev stort i salting og eksport. Også rederivirksomhet. Byens største skatteyder helt til sin død i 1905. Med i bystyret og ande kommunale verv.

Christiansen, Ole Michael. Sønn av Chr. Christiansen d. eldre. Sildesalter og egen skipper. Rederivirksomhet. Blant byens største skatteytere. Også aktiv i det kommunele liv, men i mindre grad enn broren.

Egge, Mons. Innflytter fra Skjold. Begynte som sildesalter før 1870. Også rederivirksomhet.

Eide, Frithjof. Sønn av Tønnes Eide, overtok farens forretning. Kjøpmann. En av de største skatteyterne i 1895. Ble senere konsul. Engasjert i kommunestyret sammenhengende i over 30 år. Var ordfører i mange år og hadde flere kommunale verv. Venstremann og kulturinteressert.

Eide, Ludolf. Kom til byen i 1840-årene. Sildesalter og handelsmann.

Eide, Tønnes. Kom til byen i 1840-årene. Sildesalter og handelsmann. En av de største skatteyterne i 1861.

Enes, Thomas. Innflytter fra Hardanger etter 1870. Reder.

Fostenæs, Olaf. Skipper og reder. Fangstbestyrer for Haugesunds Hvalfangerselskab. Svoger av H. M. Kongshavn, som igjen var bror av rederen E. H. Kongshavn.

Gjedsjø, Jens. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. En av de største dampskipsrederne i 1895. Gikk i 1897 sammen med Tormod Bakkevig.

Hagland, Rasmus Gautsen. Opphold i England der han blant annet lærte hva befraktning av et skip var. Startet sitt eget firma i 1872. Skipsmegler, dampskipsekspeditør og reder. Satt noen år i bystyret, ordfører 1904. Ingen arvinger, opprettet et legat til byens forskjønnelse eller kulturelle formål.

Halleland, Axel. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Reder. Bror av arkitekt Einar Halleland.

Hervig, Petra. Gift med rederen Stener Hervig. Med i arbeidet for barnehjem.

Hervig, Stener. Innflytter fra Tysvær, begynte som sidesalter i 1862. Rederivirksomhet. Blant de største skatteyerne i byen i 1895.

Hervig, Kristoffer Høgh. Kom inn i næringslivet i perioden 1900-1914. Disponent for skipsaksjeselskaper.

Haaland, Christian. Sønn av banksjef Thomas Haaland. Handelsgymnas i Oslo og opphold i England for å utdanne seg innen shipping. Startet rederi i 1915. Byens 3. største reder i 1921. Giftet seg med Ida, og ble svigersønn av Knut Knutsen O.A.S. Medlem av bystyret, ordfører i en årrekke, og medlem av ulike komiteer og styrer. Også sentral innen Haugesunds Handelskammer, Haugesunds Sjøforsikringsselskap og Haugesunds Dagblad, samt den nye sparebanken. Gaver og legater til ulike formål.

Haaland, John K. Bror av Christian. Også reder. Rederiet ble oppløst etter første verdenskrig.

Jacobsen, Ferdinand. Kom til byen rundt 1840. Skipper, sildesalter og reder. En av de største skatteyerne i 1861.

Knudsen, Ole Andreas. Innflytter. Drev sammen med broren John rederiet Brødrene Knudsen. Kjøpte nesten hele Vibrandsøy.

Knutsen, Elisabeth. Gift med Knut Knutsen O.A.S. Satt i bystyret i en årrekke, og var også medlem av blant annet skolekommisjonen, sykehusets direksjon og barnehjemmets byggekomite.

Knutsen O.A.S., Knut. Sønn av Ole Andreas Knudsen. Et av byens største dampskipsrederier i 1912, og byens desidert største rederi i 1921. Var da også en av de største rederne i Norge. Aktiv i rederiforeningen og Norges Rederforbund. Lite politisk engasjert, men var formann i havnestyret i en årrekke. Sto bak en rekke storslagne gaver og legater til ulike sosiale og kulturelle formål.

Knutsen, Ole Andreas. Sønn av Knut Knutsen O.A.S. Byens 5. største reder i 1921.

Kongshavn, Erich Halvorsen. Fra Tysvær. Gjorde seg gjeldende i byens næringsliv etter 1870 som skipper og reder. Også sosialt engasjert.

Kongshavn, Lina. E. H. Kongshavns andre kone. Satt blant annet i fattigstyret i 14 år.

Kongshavn, Margrethe. Første kona til rederen E. H. Kongshavn. Regnes som initiativtakeren for arbeidet med å få barnehjem i byen.

Kyvik, Thorval Johan. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Drev et par år sammen med Steffen Staalesen. En av de største eksportørene. Overtok sammen med broren farens forretning i 1895 (Kyvik & Co.). Drev fiskeeksport, blant annet sammen med Steffen Staalesen, og rederivirksomhet.

Lie, Sigve S. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Kjøpmann. Manufakturhandel.

Lindøe, Erich. Fra Tysvær. Reder. Blant de største innenbys skatteytere i 1895 og i 1913/14. Medlem av bystyret i mange år. Ordfører 1901. Også mange styrer og kommisjoner, blant annet likningskommisjonene, havnestyret, skolekommisjonen, fattigkommisjonen og sykehusets direksjon.

Lindøe, Mikal. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Skipper og reder.

Lothe, Arne. Fra Hardanger. Kontorist, ble den første likningssekretær i 1865. Gjorde seg gjeldende som reder etter 1870. En av de største seilskipsrederne i 1895 og de største utenbys skatteyerne samme år. Bodde i skåre, like utenfor bygrensen. Venstremann med sosialt engasjement.

Lothe, Constance. Bestyrerinne ved den kommunele pikeskolen før hun giftet seg med reder Arne Lothe.

Venstrepolitiker, satt i bystyret. Sentral bak opprettelsen av Haugesunds Sjømannshjem og Sjømenns Alderdomshjem, Haugesunds avdeling av Hvite Bånd, sanitetsforeningen og Haugesunds Kvinneråd.

Lothe, Sjur. Innflytter fra Kinsarvik i løpet av 1840-årene. Handelsmann.

Meling, Lars. Tatt opp som kompanjong i H. M. Wrangell & Co. A/S i 1914. Kontorsjef, senere reder. Venstremann

Nagell, Dominicus. Skipper fra Skjold. Rederivirksomhet.

Nordbø, Theodor. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Halvbror av H. M. Wrangell. Blant de største seilskipsrederne i 1912.

Odland, Cornelius. Skipper og reder.

Odland, Jacob. Begynte som sildetilvirker på slutten av 1800-tallet. Fangstbestyrer for H. M. Wrangells hvalfangstselskap Hekla, senere for A/S Harald Haarfagre.

Odland SS, Jacob. SS står for Siverts Søn. Tatt opp som kompanjong i H. M. Wrangell & Co. A/S i 1914.

Odland, Tina. Rederfrue. Engasjert i Haugesunds Private Fattigpleie.

Olsen, Hans Jacob. Kom til byen i 1840-årene. Skipper, sildesalter og reder.

Pedersen, Birger. Fikk overdratt Frithjof Eides skipshandel i 1901, og begynte i 1913 som dampskipsekspeditør. Aktiv i handelsstandsforeningen, og ble ansatt som børskommisær. Senere reder.

Rasmussen, Sigvart. Nevø og pleiesønn av Johan Thorsen. En av de største seilskipsrederne i 1895, etter å ha overtatt Thorsens rederi i 1894. Satt på damskip fra 1904. En av de mest formuende menn i Skåre i 1910, og en av de største personlig innenbys skatteytene i 1913/14.

Røthing, Caspar. Kom til byen rundt 1840. Skipper, sildesalter og reder.

Skogland, Tollak Hansen. Skipper og reder. Et av byens største damskipsrederier i 1912. Pioner innen linjefarten. Byens mest moderne rederi i årene før 1914. Sønnen Waldemar ble tatt opp som kompanjong i T. H. Skogland & Søn A/S. Blant de største utenbys skatteytene i 1905. Bodde i Skåre.

Skogland, Waldemar. Kom inn i byens næringsliv i perioden 1900-1914. Tatt opp som kompanjong i farens firma.

Steen, Hedvig. Kona til farger og kommunepolitiker Hans Steen? Satt blant annet 6 år i fattigstyret.

Stolt-Nielsen, Botholf. Startet agenturforretning i 1886 og deltok i sildetilvirkingen fra 1895. Et av vestlandets største rederier, men ble slått konkurs etter første verdenskrig. Med i bystyret og flere kommisjoner og styrer. Stortingsmann. Store donasjoner til veldedige formål, spesielt under krigen.

Staalesen, Steffen. Deltok i sildetilvirkingen fra 1890. Etter hvert byens og landets største sildebedrift. Drev også rederivirksomhet. Gift med datter av skipsreder Odland. Med i bystyret og likningskommisjonen, men hadde ellers få offentlige verv. Opprettet en rekke legater til ulike formål.

Sundfør, Hans Olsen. Innflytter fra Skjold. Begynte som sildesalter før 1870. Handel og rederivirksomhet. En av de største seilskipsrederne i 1895 og de største utenbys skatteytene i 1895. Bosatt i Skåre, like utenfor bygrensen.

Sundfør, Ingeborg. Med på arbeidet for og med barnehjemmet.

Sundfør, Johannes. Kom inn i byens næringsliv i perioden 1900-1914. Redersønn og skipsmekler. Første formann i Haugesunds Rederiforening.

Thorsen, Eli. Kona til Johan Thorsen. Med i styret for barnehjemmet.

Thorsen, Johan. Handelsmann fra Stavanger. Via sildetilvirking bygde han opp et av landets største seilskipsrederier på 1890-tallet. Også med i bystyret og hadde noen andre verv. Mottok borgerdådsmedaljen i gull for stor uegennyttig innsats. Opprettet flere legater og gav midler til oppførelse av flere skoler.

Torgersen, Bertha. Drev rederi sammen med Hanna Brummenæs.

Valentinsen, Christian. Reder.

Valentinsen, John. Kom til byen I 1840-årene. Skipper fra Rosendal. Sildesalting og rederivirksomhet. En av de største skatteytterne i 1861 og 1895. Med i blant annet bystyret og likningskommisjonen.

Wrangell, H. M. Begynte på kontoret hos R. G. Hagland, begynte kolonial og skipshandel og deltok i sildetilvirking fra første halvdel av 1880-årene. En av byens største seilskipsredere i 1895. Foregangsmann ved overgangen til dampskip og i linjefarten og hvalfangsten. En av byens største skatteyttere fra 1895 og helt til sin død. Satt til sammen 42 år i bystyret, og hadde mange andre offentlige verv. Byens første stortingsrepresentant. Ledende skikkelse i Haugesunds Rederiforening og Norsk Rederforbund. Flere legater og gaver til veldedige formål.

Østensjø, Johannes. Kom inn i byens næringsliv i perioden 1900-1914. Reder.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Dataregistrerte utdrag fra likningsprotokoller for årene 1901, 1911, 1919/20, 1929/30 og 1939/40.

Bearbeidede utgaver av likningsprotokoller med angivelse av ulike yrkesgruppers gjennomsnittlige inntekt og formue.

I Haugesunds Folkebibliotek:

Lover for Haugesunds Rederiforening. Vedtatt i konstituerende generalforsamling 12. februar 1910 med endringer 13. juni 1917, 13. april 1920, 9., 30. november 1923, 23. mai og 29. august 1930.

Tillegg til Haugesunds Rederiforenings lover om adgang til lokalene samt reglement for husorden. Vedtatt i generalforsamling 26. oktober 1921 med forandring 23. mai 1930.

Rederiforeningens årsberetninger for årene 1911-1915, 1920, 1926-1927, 1929-1931.

Stensil med sanger fra Haugesunds Rederiforening datert 16. desember 1933.

Lover for aktieselskapet Atlas (tidligere A/S Asker) av 11. september 1912, med forandringer av 11. juli 1916, 31. mars 1917, 25. juli 1917, 15. november 1917, 28. april 1922 og 14. juni 1927.

Statutter for Haugesunds Diskusjonforening (oprettet d. 29de October 1884).

Haugesunds Adressekalender 1ste utgave 1919.

Haugesunds Adressebok 1927-28.

I Karmsund Folkemuseum:

Biografi om Håkon Magne Waldemar Wrangell. Skrevet av ham selv på sine eldre dager.

I Byarkivet, Haugesund:

Likningskommisjonen forhandlingsprotokoll 19/10 1892-22/4 1904. I Byarkivet, Haugesund.

Saksregisteret for bystyret 1905– 1940. I Byarkivet, Haugesund.

Statutter for diverse legater. Noen finnes også hos Overformynderiet, Haugesund kommune.

Trykte kilder:

Haugesunds Dagblad, Haugesunds Avis og Haugesunds Socialdemokrat for årene 1923 og 1924, samt utvalgte datoer for årene 1905 til 1927.

Klipparkivet i lokalsamlingen ved Haugesunds Folkebibliotek

Vedlegg i bøkene om Haugesunds kommunale administrasjon av Erik Kongshavn og Knut Morland.

Tabell 7. Konsumprisindeksen fra 1865 (1998=100). Henter fra statistisk sentralbyrås internettsider.

Upublisert litteratur:

- Bjordal, Arild. 1997. *Sjøfarten i Haugesund 1840-1875*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Carstens, Svein. 1987. *Frisinnede Venstre 1909-1927*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Trondheim.
- Caspesen, Søren. 1968a. *Dyrtidsforanstaltninger*. Upublisert stensilert hefte. I Haugesunds Folkebibliotek.
- Caspersen, Søren. 1968b. *Aksjemeglerne i jobbetiden*. Upublisert stensilert hefte. I Haugesunds Folkebibliotek.
- Caspersen, Søren. 1969. *Haugesund kommune i årene 1896 til og med 1900*. Upublisert stensilert hefte. I Haugesunds Folkebibliotek.
- Caspersen, Søren. Uten årstall. *Haugesunds Havnevesen*. Upublisert stensilert hefte. I Haugesunds Folkebibliotek.
- Foldøy, Brit Marit. 1982. *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1. verdenskrig*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Goksøyr, Matti. 1991. *Idrettsliv i borgerskapets by. En historisk undersøkelse av idrettens utvikling og organisering i Bergen på 1800-tallet*. Upublisert Dr. Scient. Avhandling ved Norges Idrettshøgskole. Oslo.
- Hamre, Harald. 1980. *Skipsfarten i Stavanger i 1870-åra. En næringsøkonomisk undersøkelse*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Hegstad, Sveinulf. 1993. *Tromsø bysamfunn- sosial lagdeling, boliger og boforhold 1900-1920*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Tromsø.
- Knutsen, Sissel. 1997. *Bønder i by'n. Skjoldfødte i Haugesund 1865-1885*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Kongshavn, E. H.. 1986. *B. Stolt-Nielsen*. Upublisert. I Haugesund Folkebibliotek.
- Langhelle, Svein Ivar og Øyvind Bjørnson. Haugesunds byhistorie – et forprosjekt.
- Lending, Mette Rønneberg. 1998. *Villastrøket Kalfaret: Borgerlig bokultur i Bergen omkring århundreskiftet*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Lothe, Sjur. 1964. *Hva skipsfarten kan bety for det økonomiske liv i en kommune*. Samfunnsøkonomisk seminar ved Norges Handelshøyskole. Stensil.
- Meyer, Jørgen Christian. 1995. *Antik grunnfag. Den forgiftede gave*. Kompendium. Historisk institutt. Universitetet i Bergen.
- Nordvik, Kari W.. 1976. *Den økonomiske krisen i Haugesund kommune 1920-1930. Hovedtrekkene i kommunens økonomiske utvikling i lys av konjunkturutviklingens konsekvenser for næringslivet, arbeidsmarkedet og kredittvesenet*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Olsen, Kåre. 1980. *Endel trekk ved oppkomsten av borgerskapet i Haugesund i perioden ca. 1840-1900*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Thorsen, Roald Jostein. 1985. *Næringsliv, sysselsetting og arbeidsledighet i Haugesund 1930-1939*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Aase, Hildur. 1987. *Sjømannsfamilier i Haugesund i mellomkrigstida*. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.

Jubileumsskrifter:

*Haugesunds Sjømannsforenings virksomhet gjennom 50 år. 1184*18.juni*1934.* Utarbeidet ved sekretæren. Haugesund.

Haugesunds Turnforening i 25 Aar. 28. september 1890::28. september 1915. Haugesund.

Johansen, Hermann (red.). 1957. *Haugesunds Barnehjem 1882-1957.* Jubileumsskrift. Haugesund.

Kongshavn, Trygve. 1935. *Haugesunds Rederiforening 1910*12te februar*1935.* Utgitt i anledning av foreningens 25-årsjubileum. Haugesund.

Natvig, Bernt. 1942. *Haugesund K.F.U.M. 1892-1942.* 50 års beretning. Haugesund.

Olsen, Otto Emil. 1951. *Haugesunds Handelsstandsforening. Beretning om 50 års virke 1901-23.januar-1951.* Haugesund

Litteratur:

Abrahamsen, Olav Arild. 1987. *Flekkefjord på 1800-tallet. Fra sild til sålelær.* Flekkefjords historie. Bind 1. Flekkefjord.

Almond, Gabriel A. and Sidney Verba. 1989 (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Newbury Park, California.

Bendiksen, B. E. 1914. *Legater og stiftelser, sykekasser, understøttelsesforeninger og lader. I*
Geelmuyden, Carl og Haakon Schetelig. 1914. *Bergen 1814-1914.* Bind II. Utgitt av Bergen kommune.

Bjerkvik, Ottar. 1987. *Pionérene bak gatenavnene i Haugesund.* Haugesund.

Briggs, Asa. 1990 (1963). *Victorian Cities. A brilliant and absorbing history of their development.*

Bull, Edvard. 1972. *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd.* Universitetsforlaget.

Danielsen, Rolf, Tore Grønlie og Edgar Hovland. 1987. *Trengselstider 1920-1945. I Folkestyre i bygd og by. Norske kommuner gjennom 150 år.* Universitetsforlaget.

Danielsen, Rolf. 1997. *"En exempelløs fremgang" 1880-1920.* Trondheims historie 997-1997. Bind 4. Universitetsforlaget

Dannevig, Birger. 1967. *Ved den gamle kongevei.... A/S Haugesunds Sjøforsikringsselskaps grunnlag og utvikling.* Haugesund.

Egeland, Kjøl. 1954. *Folk og forhold i Haugesund ved begynnelsen av 1890-åra.* Haugesund.

Eriksen, Thomas Hylland og Dag O. Hessen. 1999. *Egoisme.* Oslo.

Forland, Astrid og Anders Haaland. 1996. *Universitetet i Bergens historie.* Bind 1. Bergen.

Fossåskaret, Egil. 1987. *Nye tema i nye fora. Kulturskifte 1860-1940. I Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.). 1987. Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene.* Bind II. Universitetsforlaget.

- Frykman, Jonas og Orvar Löfgren. 1994 (1979). *Det kultiverte mennesket*. Oslo. (Den kultiverade människan).
- Grude, Egil Harald. 1996. *Strandsted og ladested. Egersund fram til 1880*. Egersund byhistorie, bind 1. Egersund.
- Grønlie, Tore. 1991. Velferdskommunen. I Nagel (red.) 1991. *Velferdskommunen. Kommunenes rolle i utviklingen av velferdsstaten*. Bergen.
- Halvorsen, Lauritz. 1916. *Haugesund 1866-1916*. Stavanger.
- Hammar, Inger. 1998. Några reflexioner omkring "religionsblind" kvindeforskning. *Historisk Tidskrift* 1, 1998. Stockholm.
- Hamre, Harald. 1996. *Okka by. Egersund 1880-1965*. Egersunds byhistorie, bind 2. Egersund.
- Hanisch, Tore Jørgen og Liv Jorunn Ramskjær. 1987. *Firmaet Sigval Bergesen, Stavanger. Under vekslende forhold 1887-1987*. Stavanger.
- Holm, Paul. 1994. Havskab og kystkultur. *Den jyske historiker* nr. 68. Aarhus.
- Hovland, Edgar. 1987. Grotid og glanstid. 1837-1920. I *Folkestyre i bygd og by. Norske kommuner gjennom 150 år*. Universitetsforlaget.
- Haaland, Christian. (President i Norges Rederforbund) 1940. *Norges skipsfart. Hva den var og hva den er*. Oslo.
- Kjeldstadli, Knut og Jan Eivind Myhre. 1995. *Oslo - spenningenes by*. Oslohistorie. Oslo
- Kluge, Liv. 1979. *Sosialhjelp før og nå*. Oslo.
- Kongshavn, E. H.. 1996. Vibrandsøy i fortid og nåtid. I *Årbok for Karmsund 1995-1996*. Haugesund.
- Kongshavn, Trygve. 1930. *Haugesunds kommunale administrasjon i 75 år*. Stavanger.
- Krogh, Tyge. 1994. Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solideritet. I *Den jyske historiker*, nr. 67, s. 7-16. Aarhus.
- Lützen, Karin. 1998. *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København.
- Mauss, Marcell. 1995 (1950). *Gaven. Uvvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oslo. (*Sociologie et anthropologie, Essai Sur le don – forme et raison de l'échang dans les sociétés archaïques*. Paris).
- Mjeldheim, Leiv. 1969. *Politiske prosessar og institusjonar*. Universitetsforlaget.
- Mjeldheim, Leiv. 1984. *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*. Universitetsforlaget.
- Mjeldheim, Leiv. 1997. Moderate Venstres to andlet. I Ersland, Geir Atle, Edgar Hovland og Ståle Dyrvik (red.), *Festskrift til historiske institutts 40-års jubileum*. Bergen.
- Morland, Knut. 1998. *Haugesund kommunale administrasjon 1930-1998*. Haugesund
- Myhre, Jan Eivind. 1994. Finding the Middle-Class Norway in a comparative Perspective, c. 1870-1940. I *Scandinavian Journal of History*, nr 3 1994.
- Mykland, Knut. 1997. *Fra Søgaden til Strandgaten 1807-1880*. Trondheims historie 997-1997. Bind 3. Universitetsforlaget.
- Nagel, Anne-Hilde (red). 1991. *Velferdskommunen. Kommunenes rolle i utviklingen av velferdsstaten*. Bergen.

- Nordvik, Helge W. 1987. *Fra seil til damp. Nedgangsperioden i Stavanger 1880-190. Haugesund blir skipsfartsby*. I Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk*. Rogaland gjennom tidene, bind II. Universitetsforlaget.
- Næss, Hans Eyvind. 1987. Det lokale selvstyres røtter. Tiden fram til 1837. I *Folkestyre i bygd og by. Norske kommuner gjennom 150 år*. Universitetsforlaget.
- Olstad, Finn. 1987. *Forsvar, sport, klassekamp 1861-1939*. Norsk Idretts Historie. Bind 1. Oslo.
- Olstad, Finn. 1995. *Strandsitter og verdensborger*. Sandefjords historie. Bind 1. Sandefjord.
- Olstad, Finn. 1997. *En vanlig småby?* Sandefjords historie. Bind 2. Sandefjord.
- Osland, Erling. 1995. *Avisen ved Sundet. Haugesunds Avis 1899-1995*. Haugesund.
- Pettersen, Lauritz. 1981. *Fra kjøpmannsrederi til selvstendig næring 1860-1914*. Bergen og sjøfarten III. Bergen.
- Robinson, Charles Munford, M.A. 1913 (1901) *The improvement of towns and cities or the practical basis of civic esthetics*. New York.
- Rodger, Richard. 1989. *Housing in urban Britain, 1780-1914*. Cambridge.
- Seip, Anne-Lise. 1984. *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo.
- Seip, Anne-Lise. 1990. Sosialt arbeid - et kvinnerom. I *Arbeiderhistorie 90. Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek*. Oslo.
- Seip, Anne-Lise. 1991. Velferdskommunen og velferdstrekanten – et tilbakeblikk. I Nagel (red.) 1991. *Velferdskommunen. Kommunenes rolle i utviklingen av velferdsstaten*. Bergen.
- Sidebäck, Göran. 1992. *Kampen om barnets själ. Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850-1980*. Stockholm.
- Storhaug, Hans. 1997. *Samfunnsbyggerne. Tre generasjoner Berentsen i Stavanger*. Stavanger.
- Strøm, Bjarne Aagard. 1997. *Fra sjøhus til shippinghus. R. G. Hagland AS – 125 år i skipsfartens tjeneste*. Haugesund.
- Thompson, F. M. L.. 1988. *The rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain 1830-1900*. Cambridge.
- Thue, Johs. B. 1975. Skipsfartsnæringa i Stavanger gjennom den siste glansperioden for norsk sjøfart. I *Stavanger på 1800-tallet*, utgitt av Stavanger kommune til byjubileet i 1975.
- Torgersen, Ulf. 1966. Våre helter og høvdinge. I Dahl, Hans Fredrik (red.). *Kontrast. Spesialnummer om Fascismen i Norge*. Oslo.
- Vammen, Tinne. 1994. Filantropi og velgørenhed ca. 1780-1930 – et unostalgisk vue. I *Den jyske historiker* nr. 67. Aarhus.
- Vikse, Johan. 1976. Det gamle Haugesund II. Etterkommere. En byhistorie i bilder. Samlet og redigert etter oppdrag fra Haugesunds Avis. Haugesund.
- Vormedal, Tor Inge. 1992. Den glemte pioneren. Botholf Stolt-Nielsens liv og levnet. I *Årbok for Karmsund 1987-1992*. Haugesund.
- Østensjø, Reidar. 1958. *Haugesund 1835-1895*. Bind I. Haugesund.

Østensjø, Reidar. 1993. *Haugesund 1896-1913*. Bind II. Haugesund.

Østrem, Nils Olav. 1999. Skjold. Gard og ætt. Bind II. Vindafjord kommune.

